

Család – háztartás – társadalom

Horváth Gergely Krisztián,
Husz Ildikó,
Klement Judit,
Pozsgai Péter tanulmányai

Giovanni Levi
Az életrajz
használatáról

Csapó Csaba
Egy várbörtön
anatómiája

Kosárkó László
Hajnal Istvánról

Bolgár Bulcsu
Erdei Ferenc
korai írásairól

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Szegedi Péter

A szám megjelenését
az **Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság** és
az **ELTE Szociológiai Intézet** támogatta.

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó

Felelős kiadó Németh István

Lapterv: Zátonyi Tibor

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.

Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: korall@mailbox.hu

Nyomás, kötés: Fónix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.

Telefon: 306-8588, 306-8702

Felelős vezető: Soskóné Müller Judit

ISSN 1586-2410

Tartalom

Tanulmányok

Család – háztartás – társadalom

Husz Ildikó:	Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében	5
Pozsgai Péter:	Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I.	23
Horváth Gergely Krisztián:	Elbukás és újrakezdés. Egy jázsági redemptus család öt generációjának története	43
Klement Judit:	Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917.	61
Levi, Giovanni:	Az életrajz használatáról	81
Csapó Csaba:	A szögekkel kivert „Ráday-bölcső”. Egy várbörtön anatómiája	93
Kosárkó László:	Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években	110
Bognár Bulcsu:	Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól	128

Fórum

Takács Károly:	Fokgazdálkodás vagy valami más?	149
László Andor:	Tisztelt Szerkesztőség!	151

Recenziók

Fisli Éva:	Mozgásban [Victoria E. Bonell – Lynn Hunt (ed.) <i>Beyond The Cultural Turn, New Directions in the study of Society and Culture</i>]	152
Keszei András:	Lothar Gall <i>Bürgertum in Deutschland</i> című művéről	156
Szerzőink		166
Contents		167
Abstracts		168

Husz Ildikó

Apáról fiú(k)ra

Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a
19. század első felében

BEVEZETÉS

A jobbágyi öröklés kérdésének tanulmányozásához egy nemrégiben befejezett történeti család- és háztartáskutatás¹ kapcsán fogtam hozzá. Az említett vizsgálatban az érdekelt, hogy vajon a családok, háztartások nagyságának, összetételének időbeli változását milyen tényezők alakították a múlt században. A kérdésfelvetést egy magyarországi viszonylatban rendkívülinek mondható forrás inspirálta, ugyanis az 1795-1867 közötti időszakból Zsámbékon fennmaradt a lélekösszeírások (ún. Conscriptio Animarumok) egy sorozata, amely egy-két évenként, összesen 47 alkalommal rögzítette házanként, név szerint a település lakóit.² Rendelkezésemre állt tehát egy kivételes gyakoriságú³ adatfelvétel ugyanazon népességről, amelyek alapján szinte folyamatosan követni lehetett az egyes háztartások összetételének változását. A kutatásban a hagyományos háztartásmorfológiai elemzéssel leírható időbeli tendenciák magyarázó tényezőit kerestem. A demográfiai, a gazdasági és a településszerkezeti faktorok mellett kiemelten vizsgáltam a generációk közötti vagyonátadás rendszerének, és ezen belül az öröklési szokásjognak és joggyakorlatnak a szerepét, mivel hipotézisem szerint a háztartásmorfológiai jellegzeteségek mögött lényegét tekintve a család működésének ezen vetülete tükröződött. Ez utóbbi faktor azért is kínált érdekes vizsgálati témát, mert Zsámbékon ez időben a német többség mellett jelentős arányú magyar lakosság is élt,⁴ így a szakirodalom alapján két, egymástól élesen megkülönböztethető öröklési szokásjogot: az osztatlan és az osztó öröklés egymásra hatását tudtam vizsgálni. Jelen tanulmányban ezen két jogszokás egymás mellett élését, egymásra hatását mutatom be az öröklési gyakorlatok vizsgálatán keresztül.

1 Az említett kutatás eredményeit Ph.D. disszertációm tartalmazza: Husz (1999).

2 A plébánián megtalált lélekösszeírás-sorozatról Andorka Rudolf készített másolatot, és bocsátotta azt rendelkezésemre.

3 Európai viszonylatban is tudomásom szerint csak Ausztriában, Svédországban és Olaszországban maradt fenn hasonló összeírás-sorozat.

4 Az ekkoriban mintegy 3000 lelket számláló települést az etnikai-felekezeti-kulturális sokszínűség jellemezte: a 18. sz. folyamán bevándorló katolikus német telepesek domináns csoportja mellett a magyarok aránya 10-20% között mozgott, a lakosság további mintegy 15%-a zsidó, és 4-5%-a cigány volt. Zsámbék birtokviszonyaira vonatkozóan annyit szükséges megemlíteni, hogy a mezővárosi rangú település az Óbuda-Koronauradalom részét képezte, a népesség döntő többsége úrbéres jobbágy vagy zsellér jogállású volt.

ÖRÖKLÉS ÉS STÁTUS-REPRODUKCIÓ

Ha a szociológiai értelemben vett család⁵ sokféle, koronként változó funkcióit nézzük, akkor úgy tűnik, a késő rendi társadalom jobbágycsaládjainál ezek közül az egyik leginkább meghatározó a társadalmi státus átörökítésének funkciója volt.⁶ Esetenként még a biológiai reprodukciót is ez szabályozta, amire a születéskorlátozás többféle módjának elterjedtségéből következtethetünk. Olyan más funkciók, mint pl. a termelés, gyakran inkább a háztartáshoz, máskor pedig együtt gazdálkodó családok csoportjához kötődött. A státus-reprodukció erre a korszakra jellemző formája a generációk közötti vagyonátruházás volt, amelynek leglényegesebb – de nem egyedüli – pontját az öröklési rend jelentette. Az országon belül is megfigyelhető, többféle örökösödési szokásjog azt mutatja, hogy ugyanazt a célt, azaz a jobbágystátus átörökítését többféle módon is meg lehetett valósítani. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a társadalmi reprodukció a valóságban minden utód esetében meg is valósult, hiszen például az általam vizsgált településen a 18. század végétől szaporodó zsellérségek tagjai éppen a jobbágyok gyermekeiből kerültek ki. Joggal feltételezhető, hogy a zsellérsedés a korábbi feltételek (földbőség) mellett kialakult státus-reprodukció nem megfelelő működésének következménye.

Egy adott időszak családösszetételének alakulását nagyrészt az befolyásolta, hogy egyfelől a családoknál a generációk közötti vagyonátadás milyen módja volt szokásban, másfelől ennek működését mennyiben korlátozták külső körülmények. Az öröklési szokásokban megtalálható normatív elemek tanulmányozása mellett ezért fontos annak vizsgálata is, hogy vajon a gyakorlatban ezen külső körülmények milyen variációkat hoztak létre a vagyonátadás rendjében, illetve esetenként hogyan módosították azt.

Feltehetően az örökösödési rendszer léte azoknál a családoknál figyelhető meg a legjobban, ahol volt mit osztani, tehát volt számottevő ingatlanvagyon. A kutatásban így elsősorban a jobbágyok szokásjogát és joggyakorlatát tárgyalom, a zsellérek és a földnélküliek ettől eltérő szokásaira csak röviden térek ki.

ÖRÖKÖSÖDÉSI SZOKÁSJOGOK...

A paraszti örökösödéssre 1840-ig nem volt írott jog Magyarországon. Az egyes települések öröklési gyakorlata egy vagy több szokásjog mentén alakult ki. A zsámbékiak esetében három, egymástól igen eltérő jogforrás hatását lehet valószínűsíteni. Az első a fiági öröklés, amely feltehetően a Werbőczy-féle Hármaskönyv hatására terjedt el a parasztlak körében a 18. század végére (Kövér 1998: 47). Ez a jogszokás az ingatlanvagyon fiúutódok közötti felosztását preferálta, míg a lányoknak többnyire csak kihá-

⁵ A szociológiai definíció szerint „Családnak nevezzük [...] az olyan együttélő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze” (Andorka 1997: 353).

⁶ Ezen funkció része egy másik, tágabb értelmű feladatkörnek, amelyet az életforma hagyományozódásának nevezhetünk.

zasítás járt.⁷ Emellett helyi szinten érvényesült az Uradalomnak a telekaprózódás megakadályozását célzó intézkedése is. Ez a területén lévő települések jobbágysági számára előírta, hogy a gazda halála előtt köteles egy örökösöt kijelölni a gazdaság továbbvitelére, amely személyt az Uradalom viszont köteles volt jóváhagyni.⁸ A szabályozás tehát lényegében az osztatlan öröklést írta elő a jobbágyság számára, és mint ilyen, különbözött az elsőként említett fiági öröklés osztó rendszerétől. Hasonló intézkedésekkel egyébként más uradalmak esetében is találkozunk, így pl. az Eszterházyak a tatai és a gesztesi uradalomban féltelekben szabták meg a jobbágytelkek feloszthatóságát, amely rendelkezés azonban, a jobbágyság szokásjogával ellentétes lévén, gyakran csak úriszéki ítélettel volt betartatható⁹ (Szabad 1956: 138-143). Az öröklési gyakorlatra ható harmadik tényező a magyarországi német parasztnál több helyen megfigyelhető, feltehetően a betelepülésükkor magukkal hozott törzsöröklés rendszere volt. Ez lényegét tekintve megegyezett az uradalmi szabályozással, mivel szintén az osztatlan öröklést preferálta, de emellett sok más elemet is tartalmazott (a nem-öröklő utódok kompenzálásának módja, a szülők visszavonulása), amely együttesen összefüggő szokásrendszert alkotott. A szokásjog szintjén adva van tehát egyrészt a magyar parasztnak osztó, fiági öröklési rendszere, másrészt a német parasztnak osztatlan, törzsöröklési rendszere, harmadrészt az uradalom szintén utóbbit preferáló szabályozása. A továbbiakban azt ismertetem, hogy e három tényező eredőjeként milyen tényleges öröklési gyakorlat alakult ki a településen.

A vizsgálatnál azt is figyelembe vettem, hogy az öröklési rendszer maga is történeti, tehát időben változó jelenség, amelynek intézményi és gazdasági beágyazottságát a kutatók gyakran szem előtt tévesztik. Erre a beágyazottságra jó példa a törzsöröklés németországi elterjedése, amely jogszokást általában német faji attribútumként szokás tárgyalni. Mint azt Mattyasovszky a német tartományok öröklési rendjéről írja, az ősi germán jog fiági öröklést előíró normáját csak a középkorban, földesúri nyomásra kezdte felváltani a törzsöröklés, hiszen a hűbéri szolgáltatokat könnyebb volt egy utódtól számonkérni, mint többtől. Később ez a fajta öröklési rend közérdekké vált, mivel megakadályozta a földbirtok elaprózódását. A jobbágyfelszabadítás után, a kor szellemiségének megfelelően az írott jog az egyenlő öröklést iktatta törvénybe, azonban a gyakorlatban a parasztnak továbbra is a törzsöröklést követték. Végül a 19. század végén kompromisszumos megoldás született, amely az egyenlő öröklést úgy tette lehetővé, hogy a föld egy utód kezében maradt, a többiek pedig kompenzálásnak megfelelő kielégítést kaptak (Mattyasovszky 1904). A magyarországi jogfejlődés nem egészen ezt az utat követte, amiben feltehetően az is közrejátszik, hogy itt egészen a

7 Ennek a szokásjognak az országos elterjedtségéről ld. Mattyasovszky (1904), Tárkány Szűcs (1981).

8 Az uradalom fenti szabályozásához jogalapot a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, majd később az 1840. VIII. törvénycikk teremtett, amelyek tartalmaztak rendelkezéseket a jobbágybirtok elaprózódásának megakadályozása érdekében.

9 Hasonló, a jobbágytelkek elaprózódását gátló intézkedésekről számol be Szendrey István is a derecskei Eszterházy-uradalommal kapcsolatban: a földesúr itt 1/4 telekben rögzítette a jobbágytelkek legkisebb nagyságát, ugyanakkor már 1816-ban engedélyezték a telkek adásvételét (Szendrey 1968: 136-137). A mernyei uradalomban is tiltották a telkek szétdarabolását, de itt ez az intézkedés csak lassítani, megakadályozni viszont nem tudta a jobbágybirtok aprózódását (Tóth 1978: 79-80).

18. század utolsó harmadáig a művelésbe vont területek expanziója lépést tudott tartani a népességnövekedéssel. A földdel való ellátottság szűkösségének jelei csak ezidőtájt kezdtek jelentkezni, minden bizonnyal összefüggésbe hozható ezzel Mária Terézia úrbéri rendeletének a földek túlzott elaprózódását megakadályozó kitétele, amelyet később az 1836. évi V. törvénycikk még tovább szigorított. A reformkor jogegyenlőségének szelleme azonban nem kedvezett a törzsöröklés törvényi szabályozásának, sőt az 1840-es országgyűlésen a fiúgyermek mellett a leányok egyenlő öröklését is törvénybe iktatták. (Később a századfordulón újra felvetődött a törzsöröklés bevezetésének szükségessége, de a gondolat törvényi szintre továbbra sem emelkedett.) Kérdés tehát, hogy vajon a törzsöröklés azért nem tudott nálunk elterjedni, mert annyira idegennek számított a magyar kultúrához, hagyományokhoz, értékekhez képest, vagy azért, mert történelmünknek a reformkorban kicsúcsosodó összetorlódása egymásnak ellentmondó gazdasági és jogi környezetet eredményezett. A zsámbéki esettanulmány ebből a szempontból is érdekes: az ott élő magyarok öröklési szokásrendszerének tanulmányozása adalékul szolgálhat a kérdés jobb megvilágításához.

... ÉS A GYAKORLAT

Az öröklési gyakorlattal kapcsolatban elsősorban az ingatlanvagyon átruházását vizsgáltam, egyrészt ezt lehetett a leginkább nyomon követni, másrészt a hagyatéki leltárakból és becsülevelekből is kitűnt, hogy a vagyon értékének túlnyomó részét a telek és a szőlő adta, míg az ingóságoknak, a készpénzt is beleértve, csak viszonylag kis szerep jutott. A kutatásban azt az eljárást követtem, hogy a lélekösszeírások és a fennmaradt telekkönyvek, illetve az 1828-as országos összeírás¹⁰ rovatainak névszerinti összekapcsolásával adatbázist készítettem, amelyben többnyire követni tudtam a háztartásfő, és így a telek birtokosának személyében bekövetkező változásokat.¹¹ Az adatbázis alapján a birtokátadásokat feltüntető családtörténeteket állítottam össze, amelyeket összevettem az örökösödési perek, birtokátadási szerződések, osztálylevelek, házassági szerződések áttanulmányozása során kialakult képpel.

A fennmaradt örökösödési perekből, ill. a családok alakulásának követéséből a német törzsöröklési rendet viszonylag könnyen azonosítani lehetett, itt a szóba jöhető örökösök közül csak egy fiú vitte tovább a gazdaságot. Érdekes azonban az örök-

¹⁰ A lélekösszeírások mellett azért volt szükség más források bevonására, mert azok többnyire nem tartalmaztak bejegyzéseket a háztartásfő jogállására, illetve a birtokolt teleknagyságra nézve. Szerencsére az 1815., 1845., 1860. évekből fennmaradtak telekkönyvek, így ezek és az 1828. évi regnicolaris összeírás egyéni ívei segítségével sikerült a házakhoz tartozó teleknagyságot meghatározni. Az egyes telekkönyveket eredetileg térképek egészítették ki, ezekből olyan, amin a belterület is szerepelt, csak az 1815-ös évre maradt fenn. Ez a térkép igen hasznosnak bizonyult, mivel a készítője rögzítette rajta az urbárium bevezetése időpontjának állapotát, és az ezután bekövetkezett változásokat is. További két (egy 1778-as és egy 1882-es) térképet is felhasználva sikerült megbízhatónak tekinthető belterületi térképvázlatokat összeállítanom mind az öt keresztmetszeti évre (1795, 1815, 1828, 1845, 1860) vonatkozóan, amelyek segítségével szinte kivétel nélkül el tudtam helyezni a Conscriptiókban összeírt házakat, földrajzi és társadalmi térben egyaránt.

¹¹ Mint a telekkönyvekből kiderült, a háztartásfőként beírt személy nem mindig volt azonos a birtokossal, ennek okára később visszatérek.

lést a generációk közötti vagyonátruházás rendszerében, annak egy elemeként tekinteni, hiszen csak így érthető meg a törzsöröklés racionalitása. Vegyük sorra ezen rendszer egyes elemeit. A szülőktől az utódokra történő vagyonátruházás a németeknél nem egy eseményhez kapcsolódva, hanem egy hosszabb időszak alatt folyamatosan történt. A szülők halála utáni osztozkodás, tehát a tulajdonképpeni öröklés csak egyik fázisát alkotta ennek a folyamatnak. A családi vagyon osztására először a gyermekek házasságkötése alkalmával került sor. Erről az eseményről a fennmaradt házassági szerződések is tanúskodnak, amelyekben feltüntették mindkét fél részéről a hozomány és a nászajándék összegét. A nem-törzsörökös utódok többnyire készpénzt, esetleg szőlőt kaptak, a lányoknál gyakori volt a szülő mellett egy „felkészült ágy” és egy tehén említése. Ha az újdonsült férj egyben apja telkének várományosa is volt, úgy esetleg már ebben a szerződésben is rögzítették a későbbi birtokátadási szándékot. Maga a gazdaság átadása gyakran még az apa életében, úgy a 60. életévének táján következett be, azaz megfigyelhető a szülők visszavonulásának gyakorlata. Ez azonban addig nem történt meg, amíg kiskorú gyermekről kellett a szülőknek gondoskodni. A visszavonulás alkalmából is készültek szerződések, mégpedig feltehetően nagyobb számban, mint ahogyan azt az 1852-es telekkönyvnek a birtokjog eredetére utaló bejegyzései mutatják. A néhány fennmaradt irat a visszavonulás gyakorlatának Nyugat-Európában is megfigyelt módját idézi (Gaunt 1983), amelynél a parasztgazda szerződésben rögzítette a birtokjogról való lemondás tényét, és annak „árát”.

Georg Pantzer egy 1799-es keltezésű szerződésben mindent nevelt lányára és annak férjére írat, akik 13 éve segítették őt a gazdaság vitelében. A szerződésben részletesen feltüntetik az adomány tételeit: a parasztházat a hozzá tartozó féltelekkel, a lovak és tehenek számát, az értékesebb gazdasági felszereléseket, a szőlőföldet és a hozzá tartozó borászati edényeket. Cserébe a nevelőapa további „hű ellátást” kér, minden részletezés nélkül, ugyanakkor részletesen rendelkezik a temetése körüli teendőkről és az egyháznál tett alapítványa sorsáról.

Georg Sauter és felesége 1847-ben, miután a gyermekeik részvételével megtartott licitáción¹² eladják a legtöbbet ígérő fiuknak gazdaságukat, részletesen rögzítik a vagyonátruházás feltételeit: a gazdaságért cserébe a szülők életük végéig tartó lakhatást, továbbá bizonyos, évenként fizetendő természetbeni juttatásokat (búza, tűzifa, háziállatok, tojás, só, fuvarozás) kérnek. Mint a szerződésből kiderül, a szülők saját használatra megtartottak egy szőlőföldet, valamint a beltelek és a kenderföld egy részét. (Mindkét szerződést ismerteti: Jelli 1997: 79-93.)

Mind a visszavonulás, mind a szülők halála után történő osztozkodás esetében az általános elv az egyenlő osztály volt, ami azt jelentette, hogy a fiú- és leányutódok egyenlően részesedtek a pénzben átszámított családi vagyonból. A gazdaság továbbvivőjének kiszemelt örökösre így nemcsak a szülők eltartásának, hanem a testvérek kifizetésének kötelezettsége is hárult, ami nagy adósságterhet rótt a törzsörökösre. A gazdaság működőképességének fenntartását ezért több módon is biztosítani igyekeztek. Általános, és az uradalom által is preferált eszköz volt a becsü általi vagyonértékelés, ami az ingatlan értékét, és ezzel a kielégítési kötelezettség alapját rendre a for-

12 A licitek jelentőségéről még később szó esik.

galmi érték alatt tartotta. A gazdaság stabilitásának másik fenntartó eleme a vagyonátruházás hosszú évtizedekre elnyúló folyamata volt. Egyrészt az utódok már házasságkötésükkor jelentősebb összegekkel részesedtek a közös vagyonból, amely hozomány az örökrészbe beszámított, másrészt a törzsörökösnek a testvéreket több év alatt, részletekben kellett kifizetnie.¹³ Ez az elem a megállapodásokban is többször megjelenik, például olyan formában, hogy rögzítik: a végső elszámolásra majd csak mindkét szülő elhunytá után kerül sor. Az örökösödési perekben egy további tényező is megjelenik, amivel feltehetően a szegényebb jobbágycsaládok éltek. Nevezetesen az, hogy jóllehet az elv az egyenlő örökösödés volt, mégis találunk utalásokat arra, hogy esetenként a lányok kevesebbet kaptak a családi vagyonból, mint fiútestvéreik.

Példaként említhetjük a Czirkelbach-örökösök esetét, akik az apai és az anyai vagyonból a következőképpen részesültek:

1822-ben Borbála kapott egy szőlőt, egy ágyat és egy 3 esztendő üszőt, emellett egy almáriumot, robkát (!) és kapát. Járandóságának értéke összesen 734 ft volt.

1824-ben Mária 581 ft készpénzt, továbbá ágyat, üszőt, és ingóságokat kapott, összesen 668 ft értékben.

1833-ban az egyedüli fiúgyermek, Pál egy fél házat kapott a településen a hozzá tartozó negyed telekkel,¹⁴ továbbá egy igáslovat, és egy öreg kocsit egy pár hámmal, amit összesen 1490 ft-ra értékelték. Mivel az apa korai halála után az özvegy anyja újból férjhez ment, az utódok örökségüket házasságkötésükkor a mostohaapjuktól kapták meg. Mint azt a mostohaapa is elismerte, Pál ezzel a hozománnyal a lányokhoz képest túl lett fizetve, ezért amikor 1842-ben, tehát jóval az osztozkodás után az anya meghalt, Pált végülis kötelezték egy kisebb összeg megfizetésére.¹⁵

Hogy a születési sorrendben melyik gyermek volt a törzsörökös, azt nem lehetett egyértelműen megállapítani. Leginkább azt mondanám, amelyik a szülők halálakor házas emberként birtokon belül volt. Ez meglehetősen furcsának tűnhet, tekintve hogy az általánosan elfogadott nézet szerint az örökösödés módja ebben a kérdésben általában egységes: vagy a legidősebb, vagy a legfiatalabb fiúgyermek kapja a családi birtokot. Magyarán ez esetben a házasságkötési kor szolgál. Zsámbékon ugyanis a férfiak első házasságkötése viszonylag fiatalon, a 22-24. életévük között történt, és az esküvőt hamarosan követte az első gyermek születése is, így amikor a gyermek házasságkötésébe lépett, az apa még gyakran túl fiatal volt a gazdaság átadásához.¹⁶ A legidősebb fiúk ezért gyakran nem várták ki apjuk visszavonulását, hanem elköltöztek a szülői házból, és önálló háztartást alapítottak. Másfelől az apa sokszor azelőtt halt

13 A kifizetésben segítséget jelentett a feleség szőlőföldben vagy készpénzben kiadott hozománya is.

14 A fél ház és telek átadásának egyik feltétele az volt, hogy Pál feleségével együtt négy évig szolgál bér nélkül az ősi, immár a mostohaapa által vezetett házban. A bér nélküli szolgálat említése más perben is megjelenik, ami arra utal, hogy nem volt éles választóvonal a szolgálak és a rokonok között. Egy magyar örökösödési periratban a felperes a következőket állította: „Heljbeli Szokás ez is Zsámbég Várossában, hogy a legidősebb testvér Feleségének, azon esztendőkre, melyekben a Közgazdaságban az özvegy Közanya vagy Atya mellett gazdasszonyi szolgálatot tesz, a Közösből Szolgálói bér fizettetik.”

15 Magyar Országos Levéltár (= MOL.) E 625. 20. csomó, 39. csomó

16 Lutz Berkner az osztrák törzsöröklésről írva 25 éves házasságkötési kort és három éven belüli gyermekszületést, így a birtokátadás nagyjából 30 éves ciklusosságát tételezte fel (Berkner 1972: 404).

meg, hogy a legkisebb fiúgyermek elérte volna a felnőttkor, így az még nem tudta átvenni a gazdaságot. Ha az ősi birtok generációk közötti háramlását nézzük, a legváltozatosabb megoldásokat találjuk a születési sorrend tekintetében. Mégis, a gyakorlat változatossága mögött felsejlik a szokásjog, s ez feltehetően elvben az elsőszülött öröklésének kedvezett. A családtörténetekből kiderül, hogy a gazdaságot átvevő fiú bátyját csak ritkán találjuk hosszabb távon zsellérházakban, míg az öccsöket inkább jellemzi a jobbágystátusból való kicsúszás lehetősége. Ez a tény rávilágít a vagyonátruházás rendszerének és a társadalmi státus reprodukciójának összefüggésére, konkrétan arra, hogy a törzsöröklés mellett és által a német jobbágycsaládoknak rendszeresen sikerült egynél több, néha valamennyi gyermeküket jobbágystátusban tartani. Azt hihetnénk, hogy az osztatlan örökösödéssel a nem törzsörökös testvérek mindannyian a zsellérek (vagy az elköltözők) számát növelték, ám az a világosan kitűnő házassági stratégia, mely szerint a gazdák igyekeztek fiaikat telkes jobbágyok fiatal özvegyeivel összeházasítani, nemcsak egy fiú számára tette lehetővé a telekhez jutást.

Igen sikeres példa erre a féltelkes Heller Simon esete, akinek felnőttkort megért 4 fia közül három féltelkes özvegyasszonyt vett feleségül, a negyedik pedig – születési sorrendben a fiúk közül a harmadik – az ősi birtokot örökölte. A férjválasztásban is megfigyelhető ez a törekvés: három lánya közül az egyik egy egésztelkes jobbágy fiához, a másik egy féltelkes özvegyemberhez ment feleségül, és csak a harmadikat találjuk házas zsellér férj oldalán.

A szintén féltelkes Tafferner József – részint megfelelő kiházasítással, részint további telekszerzéssel – öt fiát és két lányát segítette hozzá a jobbágystátus eléréséhez. Közülük a szülői gazdaságot a középső fiú vitte tovább.

A fenti példákban is megfigyelhető házassági gyakorlat szerint a házasuló korba lépő fiú feleségül vette a még szülőképes korú, bár többnyire nála néhány évvel idősebb özvegyet, és becsü mellett átvette a gazdaságot. A vagyon megbecsült értéke az árvapénztárba bejegyeztetett, és az újdonsült férj megállapodás és anyagi lehetőségei szerint törlesztette azt a pénztárnak, illetve mostoha gyermekeinek. Ezt a házassági stratégiát az tette lehetővé, hogy a nem-törzsörökös fiúk, mint már említettem, jelentős kompenzálást kaptak a családi vagyonból. Ez ugyan nem lett volna elegendő egy jobbágytelek megvásárlására,¹⁷ de lehetővé tette számukra egy előnyös házasság megkötését. Szerencsés esetben a férfi haláláig vagy visszavonulásáig vezethette a gazdaságot – ez utóbbi esetben feltehetően tartásra is igényt tarthatott. Problémás lehetett viszont az az eset, amikor a feleség hamarabb halt meg, mint nála rendszerint fiatalabb férje. Ekkor ugyanis az első házasságból származó, már felnőtt gyermekeket véglegesen ki kellett fizetni, ami olyan nagy anyagi terhet róhatott a gazdára, hogy az képtelenné vált a gazdaság megtartására.¹⁸

Ez történt a féltelkes jobbágy Sauter Simon nem törzsörökös fiával Péterrel, aki 1816-ban feleségül vette a féltelkes Barhó János özvegyét. Az asszony tizenegy évi

17 A jobbágytelkek vásárlás útján történő – nem legális – birtokoscseréjéről ld. később, ill. bővebben Husz (1999).

18 Itt is találkozunk azonban az anyagi teher enyhítését célzó olyan kitételekkel, mely szerint az első házasságból származott gyermekek nem rögtön az anya, hanem a mostohaapa halála után jogosultak az örökségre.

házasság után meghalt, a házat feltehetően elárverezték, mert a következő évben a férfit közös gyerekeikkel együtt csak házatlan zselléreként találjuk a házban. Néhány év múlva sikerül egy zsellérházat vennie, de a telkesjobbágy-pozíciót már nem sikerül többé elérnie.

Hasonlóan járt Techert János is, aki első házasságkötésekor szintén egy özvegyet, Fruk Annát vette feleségül. Nem tudni, hogy a házasság milyen anyagi feltételek mellett kötött, de amikor az asszony meghalt, az addig közösen birtokolt féltelkes ház és a szőlő árverésre került, a befolyt pénz nagy részét pedig a továbbiakban az árva-pénztár kezelte. Techert végülis elköltözött a településről, az örökösödési perben¹⁹ már mint boglári házasesembert látjuk viszont.

Igen szövevényes örökösödési pereket eredményezhetett az is, ha az asszonynak mindkét házasságából származtak gyermekei, akik így különféle jogcímek alapján voltak jogosultak szüleik felhalmozott vagyonára.²⁰ A gyakori újrarázasodás és ezáltal a családon belül kialakuló bonyolult vérségi kapcsolatok is annak irányába hatottak, hogy a telkes gazdák még életükben rendelkezzenek a gazdaság sorsáról, és ne az örökösödési perek végkimenetelétől tegyék azt függővé. Ez az érdek főként a magvaszakadt családok esetében volt erős, hiszen a törvény szerint megfelelő fiúörökös hiányában a birtok feletti rendelkezési jog visszaszállt a földesúrra. Az érintett gazdák igyekeztek gyermeket örökbefogadni, akinek idővel szerződés szerint átadhatták a gazdaságot. A már említett Georg Pantzer esetében is így történt, és bár a tranzakció nem volt jogszerű, az uradalom utólag mégsem érvénytelenítette azt.²¹

Összefoglalva: a generációk közötti vagyonátruházás fent leírt német metódusa azt a célt szolgálta, hogy egy-egy családból minél több gyermekre sikerüljön a szülők jobbágystátusát átörökíteni. Ennek érdekében az egyik fiúutód osztatlanul megkapta a családi gazdaságot, a többiek pedig annyi hozományt kaptak, amivel jó esélyük volt egy másik jobbágybirtokba beházasodni. A státus-reprodukció a családok szintjén bővített volt: általában nemcsak a törzsörökös, hanem másik két-három, esetenként ennél is több testvér maradhatott a jobbágystátuson belül. Hogy a családi gazdaság működőképességét az egyenlő osztályrész elve ne veszélyeztesse, a rendszerbe több, a kompenzálást szabályozó elemet is beépítettek, mint például a vagyonértékelés becsülésen alapuló módját, az örökrésznek a szülők élete végéig tartó, szakaszos kiadását, nehezebb helyzetekben pedig a leányok örökségének rovására történő osztást. Ez a rendszer a családforma tekintetében azt a jól ismert típust eredményezte, amit törzscsaládnak nevezünk. A törzsöröklés fenti rendszerének azonban külső feltételei is

19 MOL. E 625. 64. csomó. Úriszéki Jegyzőkönyvek (1832-48)

20 Az újrarázasodásból eredő konfliktusok elkerülésének speciális esete volt az, amikor két, jobbágygazdaságot vezető özvegy háztartásfő kötött házasságot. Az ilyen esetekben gyakran találkozunk kettős esküvővel: a szülők mellett, többnyire ugyanazon a napon, egy-egy gyermekük is házasságot kötött egymással. A kettős házasság gyakorlata így a gazdaságok egységének megőrzését szolgálta.

21 Más esetekben is találkozunk nevelt gyermekek örökösödésével, ami többnyire csak akkor szűrt szemet az uraságnak, ha valamilyen okból úriszék elé került az ügy. Az ilyen esetekben ugyan a jobbágyok számára kedvezőtlen ítélet született, de nem tudunk arról, hogy az uradalom határozottabb intézkedéseket hozott volna ilyen irányú jogainak betartatása érdekében. Ez minden bizonnyal összefüggésben állt azzal, hogy a kamara nem tartott fenn majorságot a határban, így nem állt érdekében egy-egy parcellát, a jobbágyi művelésben lévő területekből kihalás, saját kezelésbe vonni.

voltak. Egyfelől a visszavonulás gyakorlata és az egyenlő osztály elve csak abban az esetben működött, ha a gazdaság elegendő készpénzjövedelmet tudott termelni. Másfelől, még a bővített státusz-reprodukció mellett is az utódok jelentős része kénytelen volt vagy elhagyni a települést, vagy zsellérháztartást alapítani. A vizsgált időszakban éppen ezekben a külső feltételekben következtek be változások, amelyek megváltoztatták a vagyonátruházás, és az ennek vetületeként jelentkező családciklus²² addigi menetét.

A magyarok esetében első pillanatra egyik, a szakirodalomból már korábban ismert szokásjogot sem sikerült azonosítani. A magyar családoknak, a németekétől leginkább eltérő jellegzetessége, hogy náluk többször is találkozhattunk a szülők mellett két házas testvér együttlakásával. Ez a többcsaládos háztartástípus a németeknél csak átmeneti adaptációs zavar esetén fordult elő, míg egyes magyar családoknál tartósabb formaként jelentkezett. Más háztartásokban ugyanakkor ez az együttélés több felnőtt-kort megélt fiúgyermek esetében sem volt jellemző. Ezekből a jelekből már első látásra arra lehetett következtetni, hogy itt az eltérő szokások valamilyen keveredésével fogunk találkozni. A vagyonátruházási rendszer tanulmányozását a kis esetszám mellett – nagyjából 25 jobbágyházban éltek magyar családok – az is nehezítette, hogy bizonyos irattípusokat (házassági és birtokátadási szerződéseket) csak elvétve találtam, úgy tűnik ilyenek sokkal ritkábban készültek a magyarok esetében. A rendszer egyes elemeire így jobbra csak az örökösödési perszövegekből tudtam következtetni.

Így került kezembe Kőrösi István jószágainak 1810-es becsülevele, és az ezzel egyidőben készített adományozó levél, amely a következőket tartalmazza: mivel az apa második házasságot kötve új feleségéhez költözik, és saját gazdaságát már nem tudja tovább vinni, ezért átadja azt az arra legérdemesebb, és „az azon fekvő terhek viselésére legfoghatóbb” fiának, Józsefnek. Egyben kötelezi fiát a gazdaságon lévő adósságok megfizetésére (1235 Ft), továbbá úgy rendelkezik, hogy a becsüből ezután maradt összeg felét (887 Ft) saját holtig tartó élelmezésére fenntartja. Ezen összeg fejében (de ha tovább élne, mint ameddig a pénz tart, ezen felül is) József köteles évente 6 budai mérő búzát, fél öl tűzifát, egy öl búza szalmát természetben kiadni, emellett a maga részére fenntartott szőlőbe 6 szekér trágyát a magából kihordani, és egyéb fuvarokat teljesíteni. Továbbá az apa fenntartja magának a jogot, hogy ha egyszer rászorulna, az ősi házban szabadon lakhasson, és a jobbágyházhoz tartozó kukorica- és kenderföld felét használhassa. Ezenkívül József tartozik nőtlen testvéröccsének és -húgának lakodalmait saját költségén megtartani, és azoknak 100-100 Ft készpénzt, vagy „a helyett azoknak tisztességesen fel készült és sorsaikhoz alkalmaztatott ágyot” adni.²³

22 Családcikluson azt a folyamatot értjük, amelynek során a család összetétele, szerkezete különböző fázisokon megy keresztül, a fázisok kezdő- és végpontját többnyire demográfiai események váltják ki (valamelyik szülő halála, gyermekek házasságkötése, önálló háztartásalapítása stb.).

23 Ebben a példában ugyan a lányok mellett a testvéröccs is jóval az egyenlő osztályrész alatti kompenzációban részesült, ezzel a gyakorlattal azonban máshol csak a lányok esetében találkozunk. Az 1840-es, egyenlő örökösödést bevezető törvény után megszorodnak az olyan perek, amelyekben a lánytestvérek utólag is követelik a nekik járó juszt. Az említett Kőrösi családban is ez történt, amikor a lányok 32 évvel apjuk halála után megtámadták annak rendelkezését (PmL. IV.87-d.2.).

A peranyag azért is érdekes, mert fennmaradt az apa és annak testvére, János közötti 1795-ös osztálylevelél is. Ebben a testvérek úgy egyeztek meg, hogy az ősi házban és a gazdaságban az idősebb testvér, István marad, azzal a feltétellel, hogy a közös adósságokat és a többi testvért (még két lány lakik ekkor a faluban) ki kell fizetnie. Övé lesz továbbá a szőlő és a gazdasághoz tartozó állat- és eszközállomány is. Valószínűsíthető, hogy az osztozkodást több évig tartó együttlakás, és feltehetően együtt gazdálkodás előzte meg, mivel az irat keletkezésének idején a 41 éves Istvánt és a 30 éves Jánost családjaikkal együtt, egy házban találjuk. A közös háztartásnak az vetett véget, hogy Jánoséknak lehetőségük nyílt az ezidőben a hegyen gombamódra szaporodó zsellérházak közé új házat építeni. A házépítés feltehetően csak egy mobilitási lépcső volt Jánosék számára, (amelynek pénzügyi feltételeit bizonyára a bátytól kapott kompenzáció teremtette meg), mert 1812-ben a családot már nem találjuk a településen.

Most nézzük a következő generációt, a gazdaságot átvevő József demográfiai reprodukcióját. Neki összesen öt gyermeke született, mindannyian lányok, akik közül három élte meg a felnőttkort. A szülők korán abbahagyták a próbálkozást: az anya 28 éves korában szülte utolsó gyermekét. A bizonyára erősen áhított fiúgyermek helyett néhány évig egy neveltfiúról gondoskodtak, majd a legnagyobb lány korai férjhezmenetelével férfi utánpótlás került a házhoz. Huszonöt évi házasság után a férfi özvegyen maradt, majd nemsokára elvette a német Riedl Mariannát. Ebből a házasságból nem született gyermek. Úgy tűnik, József követte apja példáját, mert 1845-ben a házaspárt az ősi házban már csak házatlan zselléreként találjuk, a gazdaságot pedig a legkisebbik lány férje vezeti. Említésre méltó az a momentum, hogy míg 1795-ben 12 személyt találunk Kőrösi vezetéknevvel a településen, addig József halála egyben ezen családnév eltűnését is jelenti.

Összefoglalva az iménti esetet: a Kőrösi család története a két házas fiútestvér együttélésével kezdődik, amelyet az apa halála, és egy elköltözésre kínálkozó kedvező alkalom szakít meg. A testvérek maguk között úgy állapodnak meg, hogy a gazdaságot osztatlanul az idősebb fivér, István viszi tovább, a többiek kompenzálása mellett. Ebben a generációban az apai minta jelentősen módosul, ugyanis István fiának már nem kell apja haláláig várni a szintén osztatlan gazdaság átvételére. Hozzá kell tenni azonban, hogy a birtokátadás az apa szerencsés házassága révén következik be, aki elköltözése után továbbra is a gazdaságirányító szerepét tölti be – második felesége gazdaságában. A következő generációt képviselő Józsefnél a státusátörökítés lényegében már a német logika szerint történik: a gazdaságot osztatlanul egy gyermek kapja, az apa pedig élete utolsó szakaszában visszavonulva él saját házában. A folyamatot József második házassága koronázza meg a jelzésértékű feleségválasztással, Riedl Marianna személyében ugyanis először kerül német házastárs a családba.

Az imént említett családtörténet azt a más településeken is megfigyelhető folyamatot példázza, amely során a magyarok öröklési szokásainak egyes elemei hasonlónak váltak a németekéhez. Mattyasovszky a századfordulón Baranya és Vas megyei német–magyar (ill. német–horvát) etnikumú falvakban talált egységes öröklési rendet. A jelenséget ő annak tulajdonította, hogy itt a magyarok átvették a német törzsöröklési gyakorlatot. Más magyar élettörténeteket is áttanulmányozva Zsámbékon egy ennél bonyolultabb, több variációt tartalmazó kép rajzolódik ki, amely öröklési stra-

tégiák végkimenetelüket tekintve legtöbbször azonos irányba, az osztatlan öröklés felé mutattak.

Az előbbi példától eltérő, mégis tipikus eset a Szabó család élettörténete. 1795-ben a háztartást Szabó István és felesége vezeti. Három kiskorú gyermekük mellett velük laknak még házas fiuk, Antal és András családjai is. A fiatalabbik, András nemsokára kihasználja a lehetőséget, amit a hegyen való terjeszkedés kínál, és új házat épít.²⁴ Elköltözésük után nem sokkal, 1801-ben a következő fiú, György is feleséget hoz a házhoz, egyetlen leányuk pedig férjhez megy egy szintén féltelkes jobbágy fiához. Az új otthonban Zsuzsannáék a férj bátyjával és annak családjával laknak együtt, ez a családforma (frèreche) megegyezik a szülői házban a szülők halála után bekövetkező állapottal. (A legkisebb fiú ekkor már nem lakik itt. Tekintve hogy 22 évesen vesztjük szem elől, elképzelhető, hogy máshová nősült.) A két házas fiú együttélése 1825-ig áll fenn, ekkor György és családja elköltözik, és a három évvel későbbi összeírásban már féltelkesként szerepelnek. Az ősi házban végülis Antal marad, feleségével, házas fiával és annak családjával.

Hogy az imént leírt frèreche-formát megértsük, érdemes egy kicsit utánajárni a birtokviszonyoknak. Az 1815-ös telekkönyvben Antal és György közös birtokosként szerepel, a lélekösszeírásban György neve elé a „compossessor” bejegyzés került. Ez a kifejezés (magyarul társtulajdonosnak fordíthatjuk) nem ritka Zsámbékon, de csak speciálisan, egyes zsellérházaknál és néhány magyar jobbágy családnál fordul elő. Utóbbiak esetében egy házban mindig csak egy compossessor-családfőt találunk, míg a zsellérházakban esetenként előfordul több ilyen jelzővel illetett család együttélése is. A Szabó család esetében a „társtulajdonosság” tartósnak bizonyult, hiszen a testvérek 24 évig éltek egy fedél alatt. Ha addig nem is, Györgyék elköltözésekor bizonyosan megtörtént a telek természetbeni kettéválasztása, ugyanis az 1828-as összeírásban a házban maradó Antal már csak mint negyedtelkes szerepel. György eladja a részét sógorának, Görög Péter féltelkes gazdának – akit így már háromnegyedtelkesként írnak össze –, és helyette megveszi egy elhunyt német gazda telkes házat.²⁵ Görög egyébként soha nem lakik a házban, hanem eleinte kiadja azt, majd továbbadja újabb (német) compossessor-családnak. Így történhetett, hogy az ekkor készült lélekösszeírás Szabóék házat úgy tünteti fel, mint amelyben egy magyar család mellett „társtulajdonosként” egy vele rokonságban nem lévő, német család lakik.

A Kőrösi és a Szabó család esete a zsámbéki magyarok körében megfigyelhető két-fajta öröklési rendet reprezentálja. Az elsőben a telek osztatlanul öröklődött, a másodikban a testvérek egy ideig együtt gazdálkodtak, majd – az uradalom tiltása ellenére – felosztották maguk között a gazdaságot.²⁶ A föld azonban a negyedteleknyi nagyság

24 Úgy látszik, számára is csak ugródeszkát jelentett a házépítés, mert nemsokkal ezután eladja azt, és családjával máshová költözik.

25 A tranzakcióról nem maradt fenn dokumentum, így csak feltételezni tudom, hogy valamilyen adásvétel állt az ügy hátterében. A jobbágytelkek eladását egyébként az uradalom tiltotta, elvben csak az öröklés esetét ismerte el jogszerű birtokosváltásnak, azonban bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy a – nem feltétlenül készpénzforgalommal járó – adásvétel már az 1820-as években sem volt ismeretlen.

26 Érdekes, hogy az osztás soha nem több, mint két fiútestvér között történt, 1/4-nél kisebb telkekkel nem találkozunk. Ez esetleg magyarázható a törvényi korlátozások hatásával, de valószínűbb, hogy egy féltelkes még tartozékaival együtt sem tudott két családnál többet eltartani.

elérése után tovább nem osztódott, ami a következő generáció számára megnehezítette a státusátörökítést. A magyaroknál egy speciális tényező is gátolta ezt, mégpedig a demográfiai kényszer, idővel ugyanis mind a 20-25 magyar jobbágycsalád egyetlen, nagy rokoni kapcsolathálót alkotott. Erre utal az a per is, amelyben a bizonyítási eljárás során a felperes tanúinak pártatlanságát az alperes azzal cáfolja meg, hogy felsorolja azok felpereshez fűződő rokoni kapcsolatát. A vitában aztán kiderül, hogy valamilyen szálon a tanúkihallgatáson megjelenő összes személy rokona egymásnak, és vezetékneveik a zsámbéki magyar jobbágyság szinte valamennyi családját reprezentálják. A helyi etnikai házassági piac szűk volta csak korlátozottan tette lehetővé előnyös házasságok kötését, így a szülői háztól elkerülő testvérek ezen az úton sem szerezhettek maguknak jobbágytelket. Feltehetően a demográfiai kényszer is közrejátszhatott a német–magyar vegyesházasságoknak az 1820-as évektől megfigyelhető terjedésében.

Visszatérve a Szabó család esetére: több generációt vizsgálva itt is a szülői mintától való elmozdulás jeleit tapasztaljuk. Ez abban érhető tetten, hogy mindkét telkes jobbágy fiú (Antal és György) öregkorára feladja a gazdaság irányítását. A szülői házban maradó Antalnál az ok nem egyértelmű. Mivel, egyébként termékeny élete során (két házasságból összesen nyolc gyermeke született), csak egy fiúgyermeke élte meg a felnőttkort, azt várnánk, hogy ő veszi át a gazdaságot. Ehelyett a negyedtelket az 1840-es években már más kezén látjuk, a fiú és családja nincsenek Zsámbékon, a házban pedig Antal házatlan zselléreként van bejegyezve. A negyedtelkét féltelekre cserélő Györgynél viszont egyértelmű a szülői mintával való szakítás: mind a lélekösszeírás, mind a telekkönyv arról tanúskodik, hogy András fiának átadva a gazdaságot időskorára visszavonul. A fiú oldalán egyébként német asszonyt találunk.

Ha a két előbb említett típus szerint próbáljuk osztályozni a többi családtörténetet, azt tapasztaljuk, hogy a Kőrösy és a Szabó család története inkább két szélső típust jelez, amelyek között sokféle átmenet található. Valamivel nagyobb azon családoknak a száma, akiknél a nyomon követhető periódusban két fiútestvér huzamosabb együttgazdálkodása, majd telekosztódás zajlott le, de, mint már említettem, ez az öröklési rend a következő generációnál a negyedtelek tovább már nem osztható korlátjába ütközött. A kapott eredményeket úgy értelmezhetjük, hogy a vizsgált időszakban az öröklési rend változásának lehetünk tanúi a magyar jobbágyok körében, ez a folyamat azonban az egyes családok szintjén demográfiai tényezők és véletlenek következtében eltérő ütemben zajlott le. A követéses vizsgálat időtartama nem elég hosszú annak megállapítására, hogy végső eredményét tekintve rögzült-e egy új, a német osztatlan öröklési rendhez hasonló szisztéma. Az uradalom által is preferált „egy-örökös rendszer” a magyarok körében bizonyára komoly konfliktusokat eredményezett a testvérek között. Ennek bizonyítéka a Hajdu család története, amelyet egy, az 1830-as évektől hosszan elhúzódó, vastag paksamétát eredményező per is megörökített.²⁷

A történet kezdetén már nem élő nagypapa annak idején három fia örökségéről úgy rendelkezett, hogy az atyai féltelkes házat a legidősebbik fiú, István kapta, míg a fiatalabbak: József és János készpénzzel lettek kielégítve. 1795-ben János (szemléltető

27 MOL. E 625. 36.csomó, 39. csomó.

példám első generációja) már féltelek birtokosa, amelynek felét tíz évvel korábban sógorától vette 620 Ft-ért.²⁸ Mint a perből kiderül, ebből az örökség csak 200 Ft-ot tett ki, míg a fennmaradó összeget János négy évig törlesztette.²⁹ Hogy a negyedtelket később hogyan sikerült féltelekre kiegészíteni, arról nincs említés. Mindenesetre a per kezdetén egy tanú szerint a ház (a telekkel együtt) „meg-ér 5000 frintokat”.

János házassága igen termékenynek bizonyult, a vizsgált időszak elején a házaspár hét fiú- és egy leánygyermekével élt együtt. Amikor az elsőszülött János megházasodott, apjától egy féltelkes házat kapott. Az apa röviddel ezután egy baleset során végrendelet hagyása nélkül meghalt, de már korábban – mint azt több tanú bizonyítja – úgy rendelkezett, hogy a gazdaságot a sorrendben következő fiú, István vegye át. Az ingatlanvagyon ekkor a féltelkes házból, egy 12 kapás³⁰ szőlőből, a hozzá tartozó pincéből és présházból, és egy másik, a töki hegyen lévő 2 kapás szőlőből állt. Mint megtudjuk, az apa Istvánt egyben kiskorú testvérei gyámjának is kinevezte, és ebbéli minőségében évente „egy Lánicz alja vetést”, azaz 120 forintot rendelt neki. Az özvegy anyja ezt nem nézte jó szemmel, és a gyámnak járó pénzt magának kívánta.³¹ Végül úgy állapodtak meg, hogy a pénzt benne hagyják a közös gazdaságban, de István az összeg után évi kamatot kap.

A gazdaság ezután tovább gyarapodott, a kisebbik szőlőt készpénz fizetése mellett egy 7 kapás nagyságúra cserélték, mígnem 1806-ban a testvérek között viszály tört ki. A fiatalabb fiúk ugyanis megelégtettek a gyámkodást, és azt, hogy István a „szép és tágas” gazdaságot a magáénak tekinti, és – fellázadva az apai akarat ellen – 1000 Ft. kifizetésével elkergették bátyjukat a háztól.³² A peranyagból rekonstruálható a fiúk további sorsa is. Istvánék a kiűzetés után Pátyra költöztek, ahol a férfi az ott töltött 15 év alatt házat, szőlőt, „lábás és szarvas marhát” vett, majd a család Pestre ment, ott „fundust vett”, 8400 Ft értékű, több szobás, istálló házat épített. A sorrendben következő fiúról, Andrásról az anya végrendeletéből megtudjuk, hogy 2230 Ft-ot kapott a közös vagyonból, amit azonban eltékozolt. Sorsáról többet nem sikerült megállapítani, mert fiatalon elkerült a településről. Mihály, házassága után nem sokkal féltelkes házat kapott, ami eredetére nézve a már említett 7 kapás szőlő árából származott.³³ Az egyedüli lányról, Katalinról annyit tudunk, hogy Tárnokra ment férjhez. Ferenc számára szintén féltelket vettek, György, a legkisebb fiú pedig az atyai birtok tulajdonosa lett.³⁴ A lélekösszeírások azt mutatják, hogy a testvérek közül csak Mihály és Ferenc volt az, akik házasokként néhány évig együtt gazdálkodtak, ugyanis a gazdaság jöve-

28 Az említett összeg úgy alakult ki, hogy a sógor eredetileg ennyi pénzben állapodott meg egy helybéli némettel a telek eladásáról, de a tranzakciót János „a vérség jogán” meghiúsította.

29 János a készpénz mellett még egy kocsit és egy lovat is kapott. Felesége, a nemesi származású Beliczay Katalin, korábban szolgálólány, a házasságba mindössze 50 Ft-ot hozott.

30 A szőlő nagyságát ebben az időben az határozta meg, hogy azt egy nap alatt hány napszámos tudja megkapálni. A 12 kapás szőlő Zsámbékon igen nagyinak számított, tekintve hogy 1828-ban a 259 szőlőbirtokosnál összesen 879, azaz átlagosan 3,4 kapás szőlőt írtak össze. Ez a szám csak a zsámbéki településekre vonatkozik, emellett vannak utalások extraneus szőlőbirtoklásra is.

31 Ebben a kérdésben az úriszék is az anyának ad igazat.

32 Egy tanú szerint a viszályban az is közrejátszott, hogy az időközben megnősült István felesége 40 forint hozománnyal jött a házhoz, amit az anyja igen kevesellt.

33 1810-ben ugyanis 5800 Ft ráfizetésével elcserélték a szőlőt a féltelkes házra.

34 A hetedik fiú, Márton sorsát nem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy valamely más településen él.

delmezősége minden fiú esetében lehetővé tette a házasságkötés után nem sokkal új háztartás alapítását.

A fenti családtörténetből néhány momentumot érdemes kiemelni. Az egyik a jobbágytelek forgalmával kapcsolatos: mint a történetből kiderült, minden törvényi tiltás ellenére Zsámbékon a telkek már a 19. század elején sem kizárólag örökösödés révén cseréltek gazdát. Az is jól látható, hogy a készpénzzel történő vásárlástól a cseréig az ingatlanforgalomnak több változata is szokásos volt. A másik kiemelendő momentum a szőlőbirtoknak a vagyoni felhalmozásban játszott szerepe. A vizsgált időszak elején feltehetően leginkább a szőlőtermesztés jelentette a készpénztermelő ágazatot. Jól kitűnik ez a többnyire kisebb adóssági ügyeket tárgyaló szóbeli bíróság jegyzőkönyveiből is, amelyekben az adós gyakran a bor eladásából származó jövőbeli jövedelmét ajánlja fel az adósság kiegyenlítésére.³⁵ (A másik adóssági ügyekben szereplő készpénztermelő tranzakció a lóeladás volt.) A harmadik említésre méltó jelenség az ingatlan árának a vizsgált időszakban bekövetkező rohamos emelkedése volt, amelyre több peranyagban is találunk hivatkozást. Úgy tűnik, ez a folyamat – legalábbis eleinte – nem az inflációval, hanem a 18. század végéről egyre nyilvánvalóbbá váló túlnépesedéssel volt összefüggésben.³⁶ Valószínűleg ezért volt jövedelmező az 1800 körüli időszak nagy építkezési hulláma, a hegy beépítése, amelyet az ide települők jelentős fluktuációja követett. Az ingatlanárak mozgásában a legnagyobb változást az eredményezte, hogy a 19. század elejétől az érték meghatározása egyre inkább licitek révén történt, amely módszer erősen megnövelte az ingatlanok árát.³⁷ Az uradalom ugyan megtiltotta a licitálást, de úgy tűnik, kevés eredménnyel. Az indoklás szerint „a mos-

35 Érdekes módon gabonaeladásból származó jövedelemre sehol sem találunk utalást. Megjelenik viszont a gabona egy másik összefüggésben: mint kiderül, a kamatot az adósok gyakran búzában fizetik. A betakarításkor alkalmazott napszámosok, zsellérek is feltehetően búzát kaptak fizetségül, a visszavonuló idős szülők „nyugdíjának” egy részét is a gabona tette ki. Egy német család mai leszármazottja pedig szülei visszaemlékezései alapján azt állította, hogy a településen még a századfordulón is elfogadott fizető eszköz volt a búza. Mindez arra utal, hogy a gabona a pénzforgalom korabeli szintjén hatékonyan töltötte be a mindennapi élethez szükséges készpénzhelyettesítő funkcióját. Ugyanakkor hosszútávon nyilvánvalóan szüksége volt a jobbágycsaládoknak nagyobb összegű készpénzre is, amiből szőlőt, vagy az utódok osztozkodásakor házat vásároltak. Emiatt feltételezhetjük, hogy a megtermelt búza egy része minden jó termésű évben piacra ment, ezt a mennyiséget először készpénzben, majd nagyobb összeg esetén ingatlanban tezsaurálták. A búza árujelleg melletti készpénzhelyettesítő funkciója lehet az egyik magyarázata annak, hogy Galgóczy 1877-ben arról számolt be: a vármegyében „olyan község, amely a terménykereskedésben saját szükségletén túl kitűnnék, nincs” (Galgóczy 1877: II. köt. 184). A településen 1828-ban található három zsidó lisztkereskedő jelenléte ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a Galgóczy által említett pesti vásáron a zsámbéki (és a környékbeli) búza nagy része nem a termelők, hanem ezen nagykereskedők portékájaként, liszt formájában jelentkezett. Az ily módon létrejövő termelési és értékesítési vertikum részét képezte a helyi, uradalmi kezelésben lévő malom is, amelynek árendátora – a hosszú évekig tartó, meg-megújított bérlet eredményeként – a mezőváros legtehetősebb jobbágya, és egyben az egyedüli pékműhely tulajdonosa lett.

36 A perben nagy jelentőséggel bírt az ingatlanok értéknövekedésének megállapítása, ezért a két szembenálló fél: István és testvérei az egyes tételeket nagy eltérésekkel értékelték. A házak becsü szerinti magas értéke annak tulajdonítható, hogy mint az a perben szerepel: „Zsámbékon Heljbeli szokás, hogy midőn a Testvérek osztozni akarnak, nem csak a Ház és Udvari épületek, hanem a Házhoz elválaszthatatlanul kötött Urbarialis Földnek Haszon vehetésebeli Jussa is megbetsültetik, valamint a Helj, holott a Ház fenn áll, a bötsü Tárgyává tétetik.”

tanság divatos árverés csak felverné a házak árát, különösen a németek körében, a' mi szegényedő jobbágyokat eredményezne.”

Fentieket összefoglalva: a magyarok körében megfigyelhető vagyonátruházási rendszerről a rendelkezésre álló források alapján a következőket lehetett megállapítani. A családi vagyon szétosztása, csakúgy mint a németeknél, a házasságkötéskor – vagy röviddel azután – adott hozománnyal kezdődött, de itt a lányok nagyságrenddel kisebb összeget kaptak, mint fiútestvéreik. Ez a szokás szinte minden örökösödési perben feltűnik. Ezután az apa haláláig egyben tartotta a vagyont és a gazdaság irányítását, így az időközben megházasodó fiúk gyakran továbbra is a családban maradtak. Az apa halála után az anya vette át a gazdaságot, rendszerint megtartva az irányítás jogát is.³⁸ A házas fiúk – de mindig csak legfeljebb kettő – esetenként az anya halála után is évekig folytatták még a közös gazdálkodást, amelynek gyakran saját fiaik házasuló korba lépése vetett véget. Legkésőbb ekkor a gazdaságot természetben is szétosztották. Az osztály szigorú korlátját a negyedtelek jelentette, ezután már a föld tovább nem osztódott, és ilyen portákon több házas fiú együttélését sem tapasztaljuk.

Az örökösödési rendszer a vizsgált időszakban elmozdulást mutat: több családnál is a birtok osztatlan öröklését regisztrálhatjuk, továbbá gyakoribbá válik a szülők visszavonulásának gyakorlata is. Ez a változás azonban nem az összes magyar jobbágycsaládot jellemezte, és nem tudjuk, hogy a továbbiakban elvezetett-e a törzsöröklés gyakorlatának széleskörű átvételéhez.

Ha a státusátörökítés szempontjából az osztott és az osztatlan öröklési rendszert összehasonlítjuk, úgy tűnik, a vizsgált időszakban Zsámbékon az utóbbi típus hatékonyabb volt, azaz ezekben a családokban több gyermek tudott a jobbágy státuson belül maradni. Igaz ugyan, hogy az első típus esetén két fiúutód jutott öröklés révén telekhez, de az így létrejövő negyedtelkek a következő generációban már csak egy-egy fiúra voltak örökíthetők. A magyarok úgy tűnik, ésszerűen alkalmazkodtak ehhez a korláthoz, mert sem fertálynál kisebb parcellákkal, sem negyedtelken több házas fiú együttélésével nem találkozunk. Az osztó öröklés ideája tehát csak akkor volt hosszabb távon megvalósítható, ha a gazdaság elegendő jövedelmet tudott termelni ahhoz, hogy abból mindegyik fiúgyermek számára telket lehessen szerezni. (Erre volt jó példa a Hajdú család története.) Mivel a magyarok demográfiai okokból a beházasodás útján történő telekszerzést csak korlátozottan tudták gyakorolni, így számukra nagyobb

37 A licitek felveséséről egy kissé komikus per is tanúskodik. 1832-ben történt, hogy egy helybeli özvegyasszony halála után a hátramaradt vagyont árverésre bocsátották, hogy az így befolyt pénzről gondoskodni lehessen az árvák további sorsáról. A licitet Lugmayer Mátyás nyerte, akinek felesége egy hónap múlva az úriszékhez fordulva kérte a licit megsemmisítését. Mint az indoklásból kiderült, azon férje a városi tanács megbízásából, tanácstagként vett részt, és mivel itteni szokás szerint az árvák érdekében a licitet fel szokás verni, ebből a megfontolásból férje is kötelességének érezte beszállni a ház megvételéért folytatott alkuba, amelyet végülis – nagy meglepetésére – meg is nyert. Felesége azt kéri, hogy mivel a családnak sem szüksége, sem szándéka nem volt a házvásárlás, írjanak ki új licitet a hagyatékra. Az úriszék végülis a kérést teljesíti, de előírja, hogy az új árverésen kiküldött tanácsstagok nem licitálhatnak.

38 A fent említett Hajdu-perben az özvegy anyja így nyilatkozott: „ a' míg élek, semmit sem adok, sem egyik sem másik gyermekemnek jussában, hanem halálom után osszák fel egymás között gyermekeim, a' mi lessz.” Az egyik tanú hasonlóképpen nyilatkozott, azt állítva, hogy az asszony „ a gazdaságot vitte halála óráig.” Ezt a gazdaságirányítást a később pesti polgárrá lett István úgy minősíti, hogy eljövetele után a szülői birtokon maradtak „özvegy asszonyos gazdálkodást, az az rosszat foljtattak.”

jelentőséggel bírt a kialakulásának kezdeti fázisában levő ingatlanpiac megléte, vagyis a vásárlás. Tovább bonyolítva a dolgot, meg kell említeni, hogy ritka kivételként a német jobbágyoknál is előfordult a féltelkek kétfelé osztása, de ez sohasem járt együtt a testvérek huzamosabb idejű együttgazdálkodásával. A vizsgált időszak végén azonban, mint már említettem, a telekkönyvben jónéhány olyan bejegyzéssel találkozunk, amikor egy-egy féltelket együtt birtokol két német család. Az ugyanabban az évben készült telekkönyv és lélekösszeírás név szerinti összekapcsolása azt mutatja, hogy ezek a családok ténylegesen ritkán laktak együtt, sőt többnyire rokoni kapcsolatban sem álltak egymással.³⁹ Nem feltételezhetjük tehát, hogy a telekkönyvi bejegyzések az osztó öröklési rend terjedésére utalnak. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ugyan a tagosítás ekkor még nem történt meg, de a jobbágyi öröklést szabályozó rendelkezések, majd az 1848. évi törvények felszínre hozták azokat a kialakuló földpiac működésével kapcsolatos jelenségeket (a gazdaságok árverésen történő adás-vétele, a föld természetbeni megosztása), amelyek addig az uradalom korlátozó intézkedései miatt legálisan nem érvényesülhettek.

A németeknél valójában csak az egésztelkeseknél, azaz két telkes ház birtoklása esetén osztódott a jobbágygazdaság. Ekkor a gazda két gyermeke (elsősorban fiai) között felosztotta a földbirtokot, amely féltelkekhez azok házasságuk révén vagy tudtak még további telket szerezni, vagy nem. Ez a gyakorlat is arra utal, hogy a németeknél a szakirodalom által gyakran emlegetett szorgalom, a vagyoni gyarapodásra való képesség és vágy nem valamiféle tőkés felhalmozást célzott, hanem a feudális viszonyok közötti minél teljesebb társadalmi reprodukciót szolgálta.

A zsellércsaládok esetében a generációk közötti vagyonátörökítés vizsgálatát nagymértékben nehezítette, hogy itt jóval kevesebb és kevésbé részletes örökösödési peranyagot találtam. Ugyanakkor elképzelhető, hogy voltak eltérések a kisházások⁴⁰ és az egyéb házas zsellérek öröklési rendjének egyes vonásai között.

Néhány zsellércsalád történetét a lélekösszeírások alapján feltárva rögtön szembe-tűnő volt a családok lakóhelyének gyakori változása, ami feltehetően annak volt köszönhető, hogy a periratok szerint a zsellérház szabadon volt adható-vehető. Ezzel függ össze az a jelenség is, amely több német jobbágy családnál is megfigyelhető volt, és ami látszólagos társadalmi mobilitást eredményezett. Azokban az esetekben ugyanis, amikor a viszonylag korai házasságkötési kor miatt az elsőszülött fiú családalapítá-

³⁹ A telekkönyv 15 féltelkek esetében tüntetett fel két-két személyt birtokosként. Ténylegesen azonban csak két magyar és két német házban jelentette ez családostestvérek együttélését, a többi esetben az együttlakó családkról vagy nem lehetett rokonsági viszonyt feltételezni, vagy a tulajdonosként beírt személyek nem is laktak ugyanabban a házban. Volt több olyan eset, ahol a ház birtokosai külön-külön más házakban is bírtak egy-egy negyed- vagy féltelket. Mindez azt mutatja – amit a házbérletek előfordulása is jelez –, hogy a kültelek és a házzal együtt járó beltelek használata egyre inkább különvált egymástól, megbontva az úrbéri jobbágybirtok egységét. Egyébként a külső földeknek a beltelkektől való szétválasztását az uradalom határozottan tiltotta.

⁴⁰ Az ún. kisházások a zsámbéki úrbéres társadalom speciális helyzetű csoportját jelentették. A Mária Terézia-féle úrbéri tabella 69 főben rögzítette számukat, és minimális pénzdó fizetése mellett csekély mennyiségű kenderföldet bocsátott rendelkezésükre. A későbbi időszakokban a házat építő zsellérek szántóföldet már nem kaphattak, így alakult ki a zsellérek másik csoportja, amely jellemzően iparral, szőlőműveléssel foglalkozott.

sakor az apa még aktív korban volt, és visszavonulására valószínűsíthetően még hosszú évekig kellett volna várni, a fiú gyakran döntött úgy, hogy inkább önálló háztartást alapít. Ilyenkor, ha nem sikerült előnyös házasságot kötnie, zsellérházat vásárolt, amelyben családjával együtt az apa visszavonulásáig vagy haláláig lakott. Ekkor visszaköltözött a szülői házba és átvette az ősi gazdaság irányítását. A jobbágyfiú a házas zsellér, illetve jobbágy státusok ily módon való cserélődését leginkább a vizsgált időszak elején, tehát a hegy benépesítésének idejében figyelhetjük meg. Nyilvánvalóan ezekben az esetekben nem beszélhetünk tényleges társadalmi mobilitásról, mint ahogyan az így keletkező zsellércsoport is csak adózási szempontból tekinthető annak. A státusok közötti átjárhatóság azonban a zselléreknek csak kis részét jellemezte, a többség esetében az utódok vagy maguk is zsellérek maradtak, vagy lakóként találjuk őket mások házában. A státus-reprodukció alapját esetükben az jelentette, ha a településen háztulajdont szereztek. Körükben ezért gyakrabban találjuk a ház megosztásának gyakorlatát, azaz compossessor-háztartások létrejöttét. Mivel a háztulajdon elvi megosztásával keletkezett „fél ház” is forgalomképes volt, ezért azt tulajdonosa gyakran el is adta nem-rokon családnak. A ház azonban ritka kivételtől eltekintve legfeljebb kétfelé osztódott, ami feltehetően ezen házak viszonylag kis méretével volt összefüggésben.

Az összehasonlítást lehetővé tevő hasonló vizsgálatok hiányában nem tudjuk megmondani, vajon más vegyes etnikumú településeken is lejátszódtak-e hasonló közeledési folyamatok az eltérő örökösödési gyakorlatok között. A szokásjog tekintetében drasztikus változások bizonyosan nem következtek be a századfordulóig, amint azt a korábban hivatkozott irodalom is tanúsítja. A mindennapi gyakorlat hasonló vizsgálata azonban tovább árnyalhatja azt a képet, amelyet az öröklés merevnek tartott intézményéről eddig gondoltunk.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Zsámbéki plébánia: Conscriptio Animarum 1795-1852/53, ill. Conspectus Animarum 1859-67
 PmL. IV. 1-h. Zsámbék. Urbéri tabella 1770
 PmL. IV.31-a. CPII.281/b 1771. PPS vm. nemesi közgy.ir.adóösszeírások
 PmL. IV.77.a. Végrendeletek és alapítványok levéltári gyűjteménye, Végrendeletek és Alapítványok
 PmL. IV.87-d.1, -d.2. Uriszéki Iratok. Óbudai és Visegrádi Koronauradalom. 1773-1840., 1841-1848.
 PmL. IV.165-c. Telekkönyvek és földkönyvek
 PmL. IV.165-d: Urbéri térképek
 MOL. E 625. Királyi Jogügyigazgatási Levéltár. Óbudai Koronauradalmi Ügyészség. Általános Iratok
 MOL. E 625. Lajstromozott iratok (uradalmi szóbeli bíróság iratai, uriszéki iratok stb.)
 MOL. E 625. Lajstromozatlan iratok (örökösödési ügyek, uriszéki iratok, uriszéki jegyzőkönyvek)
 MOL. S.11. Kamarai térképek No.828:1. (Zsámbék község beltelkének térképe 1860.)
 MOL. Mikrofilmtár A 491-495: katolikus keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek, Zsámbék
 MOL. Mikrofilmtár N. 26: Regnicolaris Levéltár. Conscriptio Regnicolaris art.VII. 1827 ordinata
 MOL. Mikrofilmtár Generalia (P.P. és Solt vm.), Specialia (Zsámbék)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1997: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó
- Berkner, Lutz 1972: *The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example*. *The American Historical Review*, v:77.(November), 398-418.
- Galgóczy Károly 1877: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monographiája*. I-III. kötet. Budapest
- Gaunt, David 1983: The property and kin relations of retired farmers. In: Wall et al.(eds) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 249-280.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris 13-165.
- Husz Ildikó 1999: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Ph.D. értekezés. Budapest, BKE Szociológia Posztgraduális Program
- Jelli, Martin A. (Hrsg.) 1997: *Schambek/Zsámbék. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn*. Band III.
- Magyar Törvénytar 1836-1868*. 1896: Budapest
- Mattyasovszky Miklós 1904: *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest
- Szabad György 1956: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, Akadémia Kiadó
- Szendrey István 1968: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest Akadémia Kiadó
- Tárkány Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Tóth Tibor 1978: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Budapest, Akadémia Kiadó

Pozsgai Péter

Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I.

Az iparosok személyi körének meghatározása¹

A kézművesek számának meghatározása és adott terület vagy település kézműves létszámának különböző időpontokban való összehasonlítása komoly feladat elé állítja a kutatót. Az egyes időmetszetek iparos összetételének és létszámának összevetését jelentősen megnehezíti, hogy a kutatást legtöbbször nem lehet azonos, változatlan szemléletű és minőségű forrásbázison végrehajtani.² Az egyes időmetszetek összevetése általában csak statikus elemzésre ad lehetőséget, amellyel a különböző időpontok közötti változások folyamatát nem lehet feltárni.

A helyi társadalom rekonstrukciója során kísérletet tehetünk egy-egy foglalkozási csoport behatóbb elemzésére is, bár a falvakban és a kisebb mezővárosokban sokszor nem lehet merev választóvonalat húzni az egyes foglalkozási csoportok között. Ez a leegyszerűsítés áttekinthetőbb társadalomszerkezeti képet eredményezhet ugyan a múlt kutatója számára, ugyanakkor elfedheti az egyéni foglalkozási státusok összetettségét.

Az iparosodás előtti falusi-mezővárosi kézművesek háztartásaira is igaz többnyire, ami a paraszti háztartásokra általában, nevezetesen az, hogy nem egyveretű foglalkozási-jövedelmi egységek, hanem több, gyakran szezonálisan változó tevékenységforma jelenti éves megélhetésük alapját. A munkahely és a lakóhely még általában nem különült el egymástól, ezért gazdálkodásukat és munkaszervezetüket nem lehet megérteni háztartási viszonyaik ismerete nélkül. Ehhez a mikroszintű vizsgálathoz azonban nélkülözhetetlenek az olyan népesség-összeírások, amelyek név és életkor szerint feltüntetik a háztartáshoz tartozókat.

A kézművesek és a mellékfoglalkozású iparosok körének megbízható azonosítása rendszerint igen komoly akadályokba ütközik még a 19. században keletkezett forráscsoportok vizsgálatakor is (Faragó 1991: 15-16).³ A 19. század első felében az összeírások egy részében csak az adózókat, másutt a céhes kézműveseket és gyakran szintén

1 A dolgozat alapjául szolgáló kutatást az MTA és a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) közötti kutatócsere-egyezmény, az MTA TKI pénzügyi segélyei és az OTKA F 26359.sz. támogatása tette lehetővé.

A dolgozat megírásakor nagy mértékben támaszkodtam a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 1996. évi salgótarjáni konferenciáján elhangzott „Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén” c. előadásomra. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bácskai Verának, Benda Gyulának, Faragó Tamásnak, Kövér Györgynek és Tóth Zoltánnak hozzászólásaikért, az előadáshoz fűzött észrevételeikért.

2 A kézművesek és más foglalkozási csoportok egymáshoz viszonyított *relatív arányának* meghatározására azonban több forráscsoport is kínálkozik a 18. század végéről és a 19. század első felből, mint a különböző céllal készült helyi és országos összeírások, így például az 1828-as országos összeírás, a nem nemesek összeírásai, az adózással kapcsolatos összeírások.

3 A kézművességgel foglalkozó, de többnyire eltérő rendi státusú személyek azonosítására a különböző forrásokban lásd Faragó Tamás pilisi falvakban végzett vizsgálatát a 18. századra vonatkozóan. (Faragó 1979: 218-230) A mellékfoglalkozás mint kérdőpont először az 1881. évi népszámlálás egyéni számlálólapjain jelent meg.

különálló jegyzékeken a céhen kívülieket, valamint a kontárokat írták össze. Általános volt a 19. század első felében, és sokszor még a század közepén is, hogy csak az adózó kézművesek szerepeltek az összeírásokban.⁴ Az adózó népességet magában foglaló lajstromok azonban csak korlátozottan, illetve egyéb forrásokkal kiegészítve használhatók a teljes népesség, s így a kézművesek teljes létszámának megállapítására is.⁵ Amennyiben sikerül azonos időpontból a kontárokról és a céhes mesterekről kimutatásokat találni, még mindig jó néhány kérdés maradhat, amelyeket nem lehet pusztán a számszerű kimutatások és összeíróívek alapján megválaszolni, hanem többnyire más jellegű kiegészítő források alkalmazására is szükség van (Bácskai - Nagy 1984: 31-32).⁶ Különösen igaz ez akkor, ha az iparszerkezeti változásokon, intézményi kereteken és a különböző státusú kézművesek jogi helyzetének vizsgálatán túl a vagyoni, illetve családi-háztartási viszonyait is szeretnénk megismerni. Ez utóbbi annál is inkább indokolt, mert a munkaszervezet és a rendelkezésre álló segédmunkaerő kérdése gyakran nem válaszolható meg a háztartás összetételének ismerete nélkül, különösen a falusi és mezővárosi kézművességnél, ahol lakó- és munkahely nagyjából még nem különült el egymástól a vizsgált időszakban. A kézműves-összeírások alkalmazásával nem minden esetben tüntették fel a foglalkoztatott legények és inasok számát, a segítő családtagok kérdése pedig legtöbbször homályban maradt. A mezővárosi és falusi kézművesek kötődése a földműveléshez, bortermeléshez és egyéb nem iparos tevékenységformákhoz (például a kereskedelemhez, hisz saját termékeiket legtöbbször maguknak kellett értékesíteniük) sokszor éppen a háztartáson belüli munkamegosztás, a földtulajdon szerkezeti megoszlása és az állatállomány nagysága és összetétele alapján ragadható meg.⁷ A kézművesek vagyoni helyzetére és háztartási viszonyaira vonatkozóan azonban csak ritkán lehet az összeírásokkal megegyező időpontból forrásokat fellelni, vagy ha mégis, akkor azok általában nem terjednek ki az összes kézművesre.⁸ Többnyire nem lehet megbízhatóan elkülöníteni azokat, akik tartósan csak

4 Az 1828. évi összeírásra vonatkozóan Bácskai Vera vizsgálta az adózók népességben belüli arányát várostípusonként és városokként. A különböző várostípus-csoportokban a városi népességnek átlagosan egyharmada (az adóköteles korú felnőtt népesség mintegy kétharmada) volt adófizetésre kötelezett ingatlanra vagy kereső foglalkozása után (Bácskai 1988: 66). Az 1828. évi összeírás célkitűzéseire, megszervezésére és lebonyolítására vonatkozóan lásd még Bottló 1957: 242-272.

A 19. század közepére vonatkozóan pl. „Abaúj Torna Megye Tornai Járásban található Ipar-üzőknek - Kereskedőknek és Gyárosoknak az 1852ik évi Összeírása”, amelyben csak az adózó kézművesek szerepelnek. Kassai Állami Területi Levéltár, Szolgabírói Iratok (=ŠOBA KE, SÚ) 80/751.sz. (1852).

5 Bácskai Vera és Nagy Lajos az iparüzők összeírásának bizonytalanságaira is kitér (Bácskai-Nagy 1984: 33-34).

6 A falusi és mezővárosi kézművesek, kontárok hátrányos helyzetére, illetve az iparüzők lakhatási engedély (*incolatus*) szerzésére vonatkozóan lásd Eperjessy 1967: 21 és 56-57.

7 Sokszor azonban még ezek az adatok sem nyújtanak elegendő támpontot a tevékenységi formák és jövedelmi források sokrétűségének feltáráshoz. Schiszler Károly kádár mesternek például a századforduló táján Szekszárdon nem volt saját ingatlanja, sem állatállománya - ezek szerencsés esetben nyomot hagyhatnak az összeírásokban -, de apósa birtokán saját költségére gazdálkodott (Tóth 1989: 134 és 152). Az ipar és a földművelés „hagyományos mezővárosias egységére” vonatkozóan lásd Tóth 1989: 134.

8 Az azonos évből, de különböző évszakból és a különböző évek eltérő időszakából származó adatfelvételek, kézműves-összeírások egymásra vetítése ill. a különböző évek eredményeinek összehasonlítása csak korlátozott megbízhatósági szinten valósítható meg (szezonális iparűzés, időszakos migráció). A népszámlálási eredmények esetében jelentős torzítást okozhat az azonos foglalkozások területenként

mellékfoglalkozásszerűen, vagy az évnek csak bizonyos időszakában foglalkoztak iparúzással, azoktól a kézművesektől, akik „főfoglalkozású” iparosok voltak.⁹ A céhes és céhen kívüli iparosok különválasztása általában szintén nem egyszerű feladat.

A lokális társadalom¹⁰ mikrostrukturális vizsgálatához szerencsés esetben olyan történeti források is felhasználhatók, amelyek átfogják az összeírás időpontjában jelenlévő teljes népességet, és családi-háztartási, valamint gazdálkodási viszonyaikra nézve is támpontul szolgálhatnak. Ilyen forrásul a 19. században csak a század közepén végrehajtott lajstromos rendszerű népszámlálások házankénti-háztartásonkénti felvételi ívei (1850/51, 1857, 1869) szolgálnak, amelyek a történeti Magyarország néhány vármegyéjéről fennmaradtak, de a jelenlegi országterület településeinek állományát nagyjából kiselejtezték.¹¹

A történeti Magyarország vármegyéi közül Torna vármegye egyike volt a legkisebb területű és népességszámú vármegyéknek. Történelme során háromszor és legutóbb a 19. század végén (1881) véglegesen is Abaúj megyéhez csatolták. A megye 42 települést foglalt magában a 19. században – ez a szám azonban a közigazgatási változások miatt egyre csökkent. A vármegye az iparosok létszáma tekintetében a legelmaradottabbak közé tartozott a 19. században.¹² Központja, Torna, az egyetlen mezőváros volt a vármegyében.¹³ Az itt élő iparúzők nagyjából helyi igényeket elégítettek ki, egyedül a megyeszékhely néhány iparága esetében feltételezhető, hogy megyei és néhány esetben megyén túli kereslet is mutatkozott termékeik iránt.¹⁴ Torna tehát nem annyira piacközponti funkciói miatt vált megyeszékhellyé, mint inkább közigazgatási szerepköréből kifolyólag (Bácskai – Nagy 1984: 354). A vármegyében csak egy céh működött, a mezővárosban, míg a falusi iparosok túlnyomó többsége engedéllyel vagy anélkül dolgozó kontár volt a 19. század közepén.

különböző besorolása is, a végrehajtási utasítás meg nem értése ill. eltérő értelmezése. A népszámlálási adatok hasznosíthatóságáról a falusi iparra és ipartűzőkre vonatkozóan lásd Faragó 1991: 13-23. A szezonális iparúzásra és a foglalkozási besorolásra vonatkozóan ugyanott 15-16. és 18.

9 Az 1828. évi összeírásban feltűntették az alkalmazott legények számát és azt is, ha az adott kézműves csak időszakosan gyakorolta mesterségét, a későbbi összeírási gyakorlatban azonban ez nem vált általánossá. Ennek egyik oka az adócélú összeírások „specializálódása”. Az 1828-as adatfelvétel még a hatóságok által számba vehető valamennyi adónemre kiterjedt (föld, ház, jövedelem). A 19. század közepétől az adócélú összeírások jellege és szerkezete is megváltozott. A különböző adónemek fizetésére kötelezettek összeírása egymástól többnyire elkülönítve történt (ipar- és kereskedelmi kamarai kimutatások, kataszteri felvételek), így az egyes személyek vagyoni és jövedelmi viszonyainak rekonstrukciója csak kedvező forrásadottságok esetén valósítható meg.

10 A *lokális társadalom* és a *helyi társadalom* kifejezéseket szinonim értelemben használom.

11 Szlovákiai levéltári kutatásaim során eddig a történeti Szepes, Torna és Zólyom vármegyére vonatkozóan találtam meg az 1869. évi népszámlálás házankénti lajstromait a területi levéltárakban, egyelőre a törvényhatósági jogú városok kivételével. Túróc vármegye esetében a községi áttekintések maradtak fenn néhány járásra vonatkozóan. Árva, Gömör, Hont és Liptó megyék anyaga feltehetően szintén megsemmisült, Abaúj megye települései közül pedig csupán hét esetben maradtak fenn a házankénti összeírólajstromok.

12 Az 1869. évi népszámlálás megyei eredményei alapján Torna vármegye az iparral és kereskedelemmel foglalkozók összesített létszamarányát tekintve az 55. helyen állt (3,41%) a 78 megye ill. törvényhatóság között.

13 A továbbiakban Torna ill. Mezőváros (a vármegyére mindig a „Torna vármegye” megnevezést használom).

14 Vesd össze Eperjessy 1967: 59.

Dolgozatomban a múlt század közepéről származó kézműves-összeírások, egyházi anyakönyvek és céhes iratok mellett elsősorban az 1857. és az 1869. évi népszámlálások háztartási lajstromaira (*Fölvételi ív*) támaszkodtam a mezővárosi kézművesek létszámának megállapításánál. Az említett népszámlálási lajstromok és a velük nominálisan összekapcsolható források néhány társadalomtörténeti alkalmazási lehetőségét kívántam bemutatni a tornai kézművesség példáján.¹⁵ A dolgozat eredetileg forrásfeltáró esettanulmánynak készült, amelyben elsősorban az említett népszámlálási adatfelvételek foglalkozás- és háztartásszerkezeti kategóriáinak kritikai vizsgálatára törekedtem.¹⁶ A különböző időpontok összehasonlításából következően a fő hangsúlyt a mezővárosi kézművesség azonosíthatóságának, kontinuitásának, valamint a 19. század közepén végrehajtott népszámlálások számlálási alapegységének, a *lakófél-háztartásnak* vizsgálatára helyeztem.¹⁷

Dolgozatom első lépéseként az iparúzők létszámát próbáltam a különböző időpontokban meghatározni, amely egyúttal feltételezte a kézművességgel foglalkozók személyének azonosítását.¹⁸ A kézművesek számának megállapításához és a népszámlálási adatok, fogalmak kontrollvizsgálatához több kiegészítő forráscsoportot használtam fel, és az említett források, valamint a feldolgozás menetének részletes bemutatására törekedtem, mert az említett népszámlálási lajstromok használata egyelőre még csak szórványosnak tekinthető.¹⁹

15 A két népszámlálás végrehajtásának *eszmei időpontja* nem volt azonos. 1857-ben az október 31-i, míg 1869-ben december 31-i időponttal, ill. népességszámmal bezárólag kellett a számlálást végrehajtani. Az 1869. évi népszámlálás elnevezési bizonytalanságaira vonatkozóan lásd Thirring 1983: 6. Bár a valóságot leginkább az „1870. évi” megjelölés fedné, hiszen a népszámlálás végrehajtása már 1870-ben történt és az eszmei időpontnak megfelelő állapot figyelembevétele is kérdéses, sőt több esetben bizonyíthatóan nem az annak megfelelő állapotot rögzítették az összeírók, mégis a századforduló utáni népszámlálások hagyományához igazodva, az eszmei időpontnak – december 31-e – megfelelő évszám alapulvétele látszik a legelfogadhatóbbnak a népszámlálás megnevezésében. A továbbiakban tehát az „1869. évi népszámlálás” megnevezést használom a dolgozatban, jóllehet a Keleti Károly által publikált összefoglaló kötet címében is az „1870. év elején” szerepel. Lásd 1870. évi Népszámlálás.

16 A források részletes bemutatását és többoldalú felhasználását egy másik tanulmányomban mutattam be. (Pozsgai 2000: 170-176, 212-216.)

17 Erről bővebben Pozsgai 1999 és 2000, valamint Heilig 2000.

18 Dolgozatomban a *kézműves*, *iparos*, *iparúző* foglalkozási csoport megjelöléseket nem jelentés megkülönböztető, hanem azonos értelemben használom.

19 Török Katalin tanulmányában (Török 1981: 381-488) az 1857. évi népszámlálás házankénti lajstromait felhasználva elemezte a baskói paraszti gazdaságokat és háztartásokat. Tóth Zoltán bodrogi kutatói során (Tóth 1996: 9-22) a lukai társadalom elemzéséhez használta – egyéb kiegészítő forrásokkal – az 1869. évi népszámlálás részletes, házankénti adatfelvételeit. A Debrecen belvárosára fennmaradt 1869-es népszámlálási anyagot a KLTE Várostörténeti Kutatócsoportja Mazsu János vezetésével számítógépre vitte (Mazsu é.n.). Legutóbb pedig Kiskunhalas monografikus történeti kutatása során használták fel az 1869. évi népszámlálás házankénti összesítő ivateit (a halasi zsidóságra vonatkozóan lásd Ö. Kovács 1995: 154-155).

A KÉZMŰVESEK LÉTSZÁMÁNAK MEGHATÁROZÁSA

1852

Torna vármegye településeire vonatkozóan több olyan kézműves-összeírás is fennmaradt, amelyek a 19. század közepén (1852) keletkeztek és alkalmasak az 1857. évi és bizonyos fokig az 1869. évi népszámlálások foglalkozási nómenklatúrájának és az összeírók besorolási gyakorlatának kontrollvizsgálatára. A három forrásból kettő a *kontárok* (I) illetve a *céhhez nem tartozók* (II) összeírása (a két lista csak részben egyezik meg), míg a harmadik a Kereskedelmi Kamara Kassai Központja számára készült kimutatás „*Abaúj-Torna Megye Tornai Járásban található Ipar-űzőknek - Kereskedőknek - és Gyárosoknak az 1852. évi Összeírása*” (III). Ez utóbbi a legények és tanulók száma mellett feltünteti a fizetett *közönséges adó* nagyságát és a kamarai tagdíjakat is.²⁰ Ez a kimutatás sem csak a céhes kézműveseket tartalmazza, mert a másik két névsorral összevetve kiderül, hogy csupán 21 kézműves az – az 56 főből tartalmazó listáról –, akinek nem szerepel a neve a *nem céhes* illetve *kontár* kimutatásokban. A 21 főből 16-nak a neve szerepel a céhmesterek és választmányi tagok aláírásai között a tornai *sorcéh* (vegyes céh, amely a különböző mesterségeket űző kézművesmesterekből és legényekből állott) „*Czéhbeálás avagy Remekvágás*” jegyzékében (1856-1871).²¹ Nagy valószínűséggel 1852-ben őket tekinthetjük a tornai céh tagjainak. Egy főre jutó átlagos adójuk (5,6 Ft) majdnem kétszerese a „nem céhes” ill. „kontár” listákban is előforduló kézművesekének (2,95 Ft). A mesterek mellett dolgozó legények száma a kamarai összeírás alapján 19, a tanulóké pedig 21 volt. Az egy kézművesre jutó legények és tanulók számát tekintve is az derül ki, hogy míg az említett 21 iparos közül átlagosan minden másodikra jutott egy legény (ha az inasokat is hozzászámítjuk, akkor átlagosan mindegyikre jutott legalább egy legény vagy tanuló), addig a maradék 35 kézműves esetében csak alig minden negyedike (s inasokkal együtt is csak kevesebb, mint minden másodikra jutott átlagosan egy legény vagy tanuló).²² A fenti adatok azt bizonyítják, hogy a kontárok, akár rendelkeztek „működési engedéllyel”, akár nem, mindenképpen a szegényebb társadalmi rétegekhez tartozhattak Torna mezővárosban is.

A három lista összevetéséből meg lehetett állapítani, hogy a – céhes és céhen kívüli – kézművesek száma 1852-ben együttesen 74 fő volt (lásd függelék). Az összeírt összes kézművesnek tehát nagy valószínűséggel csak valamivel több mint a negyede tartozott ekkor a mezővárosi céhhez.²³

20 ŠOBA KE, TŽ II, SÚ Turna, 80/1468.sz., 80/751.sz. jelzetek alatt szereplő összeírások közül kettő biztosan 1852-ben keletkezett, a kontárok összeírását nem látták el dátummal, de ugyanarra a körreleltre készült (1468. sz.) mint a „nem céhesek” összeírása.

21 Kassai Állami Járási Levéltár (= ŠOKA KE), Cechy – Turna.

22 Azok a nem céhes kézművesek, akiknek mesterségük folytatására csak hatósági engedélyük volt, elvileg nem „fogadhattak fel tanítványt” (ŠOBA KE, TŽ, SÚ Turna n. Bodvu, 80/ 811.sz. (1852) – 3035.sz. leirat „Abaúj-torna Megye Cs. K. Főnökétől”), jelen esetben azonban a helyi gyakorlat ismét erősebbnek bizonyult a rendeletnél. Erre vonatkozóan lásd még Eperjessy 1967: 21.

23 A 19. század első feléből több, helytartótanácsi leiratra válaszként készült feljegyzés is arról tanúskodik, hogy a mesterek a szomszéd vármegyékben és városokban lévő céhekkal vannak kapcsolatban (Kassa, Rozsnyó, Miskolc). Még 1840-ben is hasonló tartalmú jelentés ment a Helytartótanácsához:

1857*

Az 1852-es kézműves-összeírások haszna akkor mutatkozik meg igazán, amikor az 1857. évi népszámlálás Torna mezővárosi háztartási lajstromai (*Fölvételi ív* – a továbbiakban felvételi ív, illetve lajstrom) alapján készült táblázatban a foglalkozási csoportokat és a mesterségek besorolási arányait szemügyre vesszük (1. táblázat és 1. ábra).

1. táblázat

Torna mezővárosi kézművesek foglalkozási besorolása az 1857. évi népszámlálás felvételi ívein

Az 1857. évi népszámlálás foglalkozási csoportjai	Az 1857-ben „azonosított” kézművesek mesterségük szerinti csoportosításban																Összesen				
	asztalos	ács	bodnár	csizmadia	fazekas	kalapos	kerégyártó	kovács	kőműves	lakatos	mészáros	molnár	serfőző	suszter	szabó	szíj- és nyeregyártó		szűcs	tímár	nem állapítható meg	
ház- és járadék birtokos	3	1		4	7	2	1	1	2					3	1		3				28
iparos	2		1				1	1		1	2	1	1	2	4	1	1		1		19
földbirtokos				2		1	1	1			3								1		9
napszámos		1			1				2												4
kereskedő			1																		1
egyéb ffi szem.**					1									2	1						4
Összesen	5	2	2	6	9	3	3	3	4	1	5	1	1	7	6	1	4	1	1		65

** Egyéb féle férfi személyek 14 éven felül

A 270 összeírt mezővárosi háztartásfőből mindössze 20 kézművest találunk a „gyárosok és iparúzők” rovatában. A jelenlevő (tényleges) népességet tekintve – ez képezheti a későbbi, 1869. évi népszámlálással történő összevetés alapját – ez a szám kiegészíthető 1 jelenlevő kézművessel, akit nem háztartásfőként írtak össze.²⁴ A fentiek

[...] „a Felső járás kebelébe, a Szűcs mesteremberek Czében kívül több Czéh nem létez, mert a többi Mester embereknek egy része külső Megyebeli Czehekhez tartozik, más része pedig Czében kívül való kontárokból ál.” Az egykori mezővárosi szűcs.céh azonban a század közepén már több szakma képviselőit tömörítő szervezetté vált. A felhasznált források alapján nem dönthető el, hogy a vizsgált időszakban tartoztak-e tornai iparosok vármegyén kívüli céhekhez. Az ilyen *landmajszterek* kérdésére – Északkelet-Magyarországra vonatkozóan – lásd Bodó 1975: 537- 550.

24 Johann Silbert (1869, Szilbert János) az egyedüli, akit a mezőváros 1857-es népszámlálási ívein két különböző házból, különböző foglalkozási besorolásokkal írtak össze. A 6. sz. házból mint *házbirtokos* és családos háztartásfőt *ház- és járadék birtokosként*, a 129. sz. házból viszont mint nőtlen (!) egyedülálló *lakót* iparosként írtak össze. Ez további kérdéseket vet fel az 1857. évi népszámlálás tornai végrehajtására vonatkozóan. Az anyakönyvi bejegyzések alapján bizonyosnak látszik, hogy nem két különböző személyről van szó. Szemléletes, hogy mint egyedülálló lakót – migráns kézművest – a valóságos foglalkozási csoportjába sorolták, házbirtokosként azonban már a tulajdona alapján írták össze. A mezőváros különböző részeit nyilván nem ugyanaz a személy írta össze.

*Az 1857. évi népszámlálás nominális lajstromai: ŠOBA KE, ATŽ Sèitanie L'udu v r. 1857.

mellett még 1 távollevő, de Torna mezővárosban *honos* kézművest írtak össze. A „vándorlason lévő” legények száma a népszámlálási lajstrom végén szereplő kimutatás szerint 9 volt.²⁵

A tornai háztartásfők további, nagyság szerinti foglalkozási csoportjai a következők voltak 1857-ben a lajstrom besorolása alapján: ház- és járadékbirtokos (91 fő), földbirtokosok (75 fő), napszámosok (35 fő), másféle szolgák (24 fő), hivatalnokok (14 fő), kereskedők (5 fő), egészségügyi személyek (3 fő), ügyvédek, jegyzők (3 fő), papok (1 fő). Szembetűnő, hogy milyen magas a ház- és járadékbirtokosok aránya az összes lakófél-háztartásfő között (33,7%), megelőzi az összes többi foglalkozási csoportot.²⁶ A *bejelentési jegyek*, amelyekből a községi elöljárók a *Fölvételi íveket* szerkesztették nem maradtak fenn, így nem ellenőrizhető, hogy Tornán a felvételi ívek 18 foglalkozási csoportja közül melyikbe milyen foglalkozásokat sorolhattak.²⁷ Az itt található foglalkozási csoportok, mint többnyire túlságosan is általános kategóriák, csak áttekintő képet nyújtanak a lakosság foglalkozásszerkezetére vonatkozóan. A 20 tornai *iparúzó* mesterségéről sem tudunk meg közelebbit a felvételi ívek alapján. A „rejtőzködő” tornai iparosokat több kiegészítő forrás és a népszámlálás íveinek egybevetésével lehetett azonosítani.

1. Először a népszámlálási ívekhez mellékelte *helységbeli idegenek tábláját* vizsgáltam meg, amelyben 15 legény és 13 inas szerepel, mint akik a népszámlálás idején jelen voltak Tornában, bár nem voltak a mezővárosban honosak. Őket 21 kézműves foglalkoztatta. Az összeírt idegenekről, a nevük, születési évük és helyük, vallási hovatartozásuk, foglalkozásuk és családi állapotuk mellett azt is feltüntették, hogy melyik háztartásban és azon belül – több háztartás esetén – melyik háztartáshoz (lakófél) tartoztak. Az

25 Kettőt a házankénti-háztartásonkénti íveken, hetet pedig a lajstrom végén szereplő „távollevők” kimutatásában írtak össze. Több foglalkozási csoport rejtett még e mellett távollevő legényeket vagy inasokat (*egyébféle férfi személyek 14 éven felül; másféle szolgák; napszámosok*), különösen miután még az ötvenes években is tilalmazták a kontároknak, hogy a céhes mesterekhez hasonlóan *tanítványokat* fogadhassanak. Erről több forrás is tájékoztat Tornából pl. ŠOBA KE, TŽ, SÚ Turna 80/811.sz. (1852).

26 Jól szemlélteti az anomáliát az 1857. és az 1869. évi népszámlálás országos eredményeinek összevetése ebben a tekintetben. Míg 1857-ben 171 273 fő szerepelt ház- és járadéktulajdonosként, addig 1869-ben már csak 80 680 fő, tehát kevesebb mint a fele. Az iparnál foglalkoztatott segéd munkások számának majd kétszeresére növekedése (182 337-ről 355 873-ra), a „másféle szolgák” /1857/ ill. „személyes szolgálatot teljesítők” /1869/ megháromszorozódása (376 919 főről 1 143 075-re), a napszámosok és a földművelésnél foglalkoztatott segéd munkások számának 80-90%-os növekedése mind azt mutatja – az 1869. évi pontosabb foglalkozási nomenklátúra-rendszerrel összevetve –, hogy az 1857. évi népszámlálás foglalkozási besorolásait a lokális kutatásokban ill. az országos eredményeket illetően is csak nagyfokú óvatossággal lehet felhasználni. Lásd még 1870. évi népszámlálás, 257.

27 Lehetséges, hogy közvetlenül a fölvételi ívekbe írták az összeírt lakosság adatait, s nem a bejelentési jegyek adatait vezették át. Ebben az esetben kirendelt tisztviselő, ún. „országfejedelmi biztos” hajtotta végre a számlálást a községi elöljáró kíséretében („Szabály a népszámlálások teljesítése iránt” 16. és 31.§). (Közli Dányi 1993: 102-103.) A felvételi íveken két községi elöljáró aláírásai szerepelnek, Kanyurszky József bíróségi és Gabos Sámuel tanácsosé – az előbbi szíj- és nyereggyártó mester, az utóbbi pedig mészáros –, ez azt valószínűsíti, hogy a számlálás lebonyolításában és (esetleg) az összesítésben is közreműködtek (A mezővárosi tisztségekre vonatkozóan lásd még Müller – Vahot 1856). A pontos adatok bevallása nyilvánvalóan nem állt érdekében sem az összeírtaknak, sem a községi tisztviselőknek. A katonai utánpótlás felmérése bevallott célja volt a bécsi adminisztrációnak, az állatösszeírás és a háztulajdonos személyének tudakolása szintén jogosan kelthetett gyanakvást a helybeliek körében a népszámlálás céljait illetően.

így „beazonosított” 21 iparos-háztartásfőből 11-et nem kézművesnek írtak össze a felvételi íveken (9 ház- és járadékbirtokos, 2 földműves). A már említett 20 jelenlévő kézművessel, akiket *iparúzóként* írtak össze, így 31-re „szaporodott” az iparosok száma. Ezzel együtt, az 1852-ben összeírtak számához képest a 31 fő is irreálisan kevésnek tűnt.

2. Az 1852-es összesített kézműves-névsorból (74 fő) 42 kézműves volt biztosan azonosítható - név és házsám alapján - az 1857-es népszámlálás lajstromaiban. További 13 esetben a kézműves családfő már elhunyt, de özvegye illetve családja megtalálható a felvételi íveken. 18 iparosnak egyáltalán nincs nyoma a népszámlálási íveken, egy kézművesnél pedig nem lehet megbízhatóan megállapítani az azonosságot (többször is előforduló család- és keresztnév és a nagy házsámkülönbség miatt). Az anyakönyvi adatok segítségével megvizsgálva az említett 13 háztartást megállapítható, hogy abban a három esetben, amikor az elhunyt kézműves lánya időközben férjhez ment, házastársuk személyében kézműves vők kerültek a családba. Egyikük neve már az 1852-es összeírásán is rajta van (1857-ben ház- és járadékbirtokosként szerepel), másikat 1857-ben is iparosként írták össze, így a harmadik, Bercsinszky Pál suszter az egyedüli, akivel a három közül ki lehet egészíteni az 1857-es kézművesek listáját, ő 1857 szeptemberében „nősült be” a Dittel családba. Az 1852-es összesített névsor alapján tehát 43 kézművest lehetett 1857-ben megbízhatóan azonosítani.

3. Ez utóbbi 43 fős névsort összevetve az 1857-es népszámláláskor iparosként összeírtakkal, 13 olyan kézművest találtam, akik 1852-ben nem találhatók egyik listán sem, tehát feltehetőleg 1852 után telepedtek le Tornában, amit a céhiratok és az anyakönyvi bejegyzések is megerősítettek.

4. Megvizsgálva a tornai anyakönyv 1852 és 1857 közötti házassági bejegyzéseit, 4 olyan személyre bukkantam, akiket az anyakönyvben kézművesnek tüntettek fel, viszont 1857-ben különböző „nem iparos” rovatokba sorolva találjuk őket (napszámos, ház- és járadékbirtokos, földbirtokos, egy esetben pedig „egyébféle férfi személyek 14 éven felül”), a fentebb említett forrásokban pedig nem fordult elő a nevük.

5. Az 1869. évi népszámlálás kézműveseinek névsorát és a házsámokat összevetettem az 1857. évi tornai lakónévsorral. Bár nagyságrendi változást ez a művelet már nem eredményezett, mégis az 1857. évi népszámlálás Torna mezővárosi végrehajtásának fontos sajátosságaira vetett fényt. Torna 1857. évi összeírásakor majdnem kivétel nélkül csak a háztartásfőket sorolták be egymástól elkülöníthető foglalkozási rovatokba,²⁸ míg a családtagokat - akkor is ha már nagykorúak voltak - mindössze két kategóriába sorolták: „egyébféle férfi személyek 14 éven felül” és „egyébféle nők és gyermekek”.²⁹ Így a már felnőtt, de jelenlévő családtagok foglalkozása és ezzel össze-

28 Az is elképzelhető, hogy máshol az országban, vagy a Monarchia más tartományában a tornaitól bizonyos fokig eltérő „értelmezésben” hajtották végre a népszámlálást. Bécsben (Schottenfeld) pl. az összeírtak neve alatt feltüntették az illető pontos foglalkozását, bármilyen rovat alá sorolták is őket. Itt köszönöm meg Heinrich Bergernek (Universität Wien), hogy a bécsi családtörténeti adatbázissal (Vienna Database on European Family History) megismertetett, és a schottenfeldi népszámlálás eredeti lajstromaiból mintapéldányokat adott.

29 „A háztartási lajstromokon összeírt népesség státusát a hagyományos normáknak megfelelően a háztartásfő státusa határozta meg, illetve egyéni státusukat az fedte el” (Tóth 1987: 82).

Az 1869. évi tornai népszámlálás lajstromai alapján azonban több esetben nem - vagy csak tévesen -

függésben a segítő családtagok száma is csupán valószínűsíthető. Ettől eltér az „albérlők” esete (lakók, kosztosok, akik nem álltak a háztartásfővel rokoni viszonyban), akiknél többnyire akkor is feltüntették a foglalkozást, ha nem alkottak önálló háztartást. Az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján viszont nagy biztonsággal meg lehet állapítani, hogy ki az, aki 1857-ben valamelyik kézműves (vagy özvegye) családjában már felnőttként jelen volt, és 1869-ben iparos mesternek írták össze. Ezzel a módszerrel újabb három kézművest lehetett azonosítani 1857-ben.

Az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei tulajdonképpen az 1857. évi bejelentési jegyeknek feleltethetők meg szerkezetüket tekintve,³⁰ hisz itt az egyes foglalkozási megnevezéseket még nem összevont főcsoportok rovataiba sorolták, hanem az egyes családtagok neve mellett közvetlenül tüntették fel, hogy mivel foglalkozott (néhány esetben felírták azt is, ha valakinek több foglalkozásból is származott jövedelme). A valóságos foglalkozási szerkezetet jobban tükröző 1869. évi lajstromok alapján még egy kőművest és egy „cigánykovácsot” tudtam az említett három iparos mellett 1857-ben azonosítani.

A 2.-5. pont közötti eredményeket – amelyek között nincs átfedés – összegezve egy 66 kézművesből álló névsorhoz jutottam, akik az 1857. évi népszámlálás időpontjában jelen voltak, azaz szerepelnek a népszámlálási íveken. Ezt összevetve az 1. pontban szereplő helységbeli idegenek táblájából nyert kézművesek neveivel, megállapítható, hogy azok már mind rajta vannak a 66 fős listán (lásd 1. ábra). A 66 főből álló névsorból azonban egy „1857-es iparúzó” még az anyakönyvi adatok 1857 utáni alaposabb vizsgálata során kiderült, hogy foglalkozása nem tartozott a szorosabb értelemben vett kézműves szakmák közé, így a 20 „iparúzó” csupán 19 volt valóban kézműves.³¹ Összességében tehát az 1857-es felvételi íveken 65 mezővárosi lakos kézműves foglalkozáshoz való kötődését lehetett kimutatni.

Az 1857-es népszámlálás lajstromaiban szereplő 19 *iparúzó* kézműves mellett tehát, még legalább 46-an foglalkoztak valamilyen kézműves mesterséggel. Ebből 9 fő földbirtokosként, 28 fő ház- és járadékirtokosként, négyen az „egyébféle férfi személyek 14 éven felül” rovatában, négyen napszámosként, egy pedig kereskedőként volt feltüntetve. Felmerül a kérdés, hogy az összeíró „hanyagságáról” van-e szó ebben az esetben, vagy pusztán a népszámlálásra vonatkozó útmutatás előírásainak betartásáról?

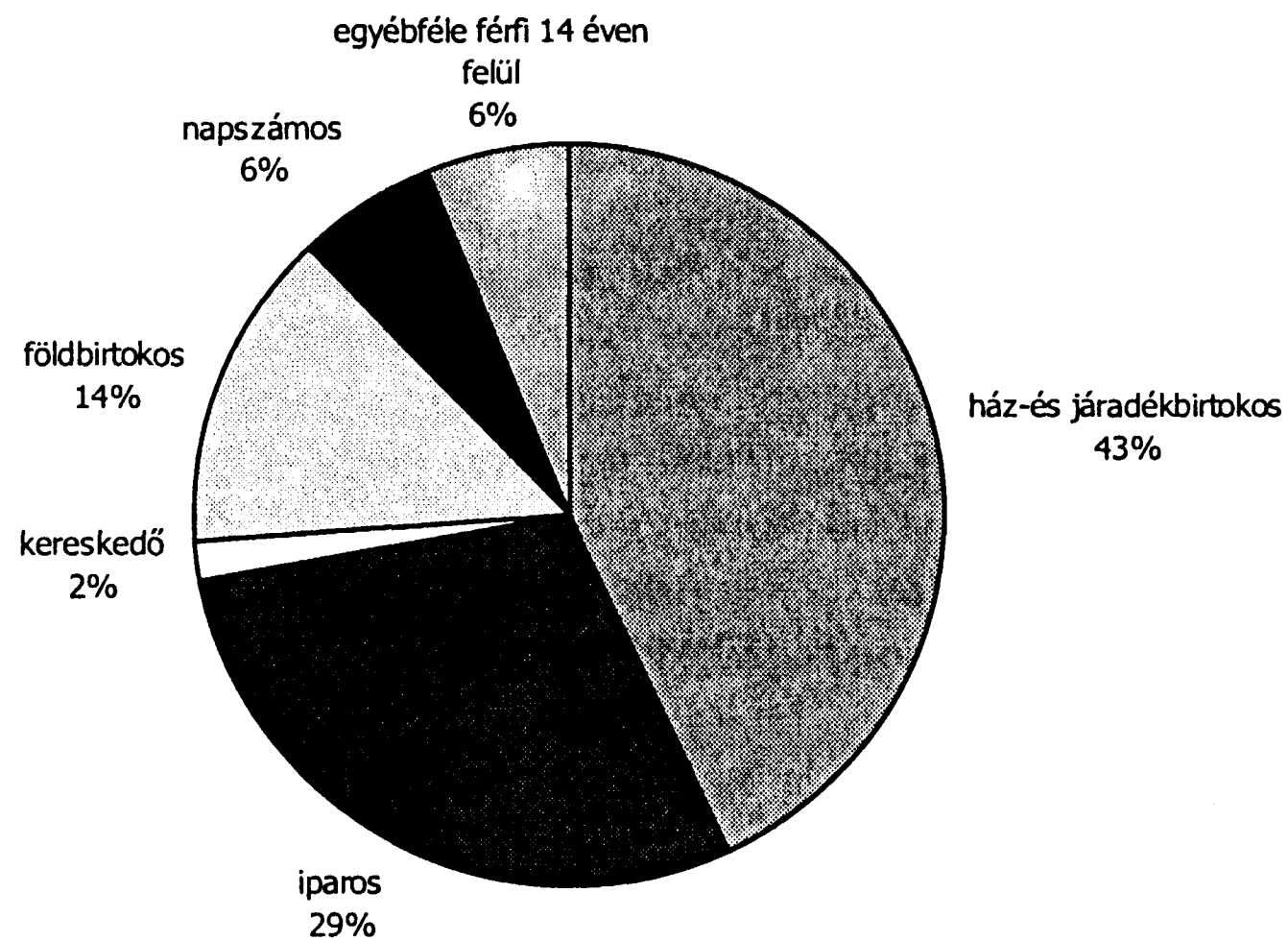
állapítható meg a háztartásfő személye ott, ahol nem rokon lakófél, albérlő és családja is lakott a házban. Az összeíró sok esetben – a népszámlálási *Oktatás* (VII.3.) utasításai ellenére – elsőként írta össze a bérlőket ill. lakókat és csupán utánuk következik a valódi tulajdonos és háztartása. A házon belüli együttélés említett eseteiben elengedhetetlen a valós tulajdoni viszonyok megállapítása, ez azonban pusztán az 1869. évi lajstromokból nem lehetséges, mert a lajstromon nem szerepelt a háztulajdonos személyére vonatkozó kérdés. Az 1857. évi lajstromokban azonban minden esetben feltüntették a tulajdonos személyét.

30 A bejelentési jegy szerkezetére lásd Dányi 1993: 105, az 1869. évi népszámlálására Pozsgai 2000: 212.

31 Probst Károly (1857-ben Karl Probst) „vendéglősségére” (caupo) csak az anyakönyvi adatok vetnek fényt, halála (1863) és lányai házassága (1868, 1874) időpontjaiból.

1. ábra

Tornai kézművesek besorolása az 1857. évi népszámlálás felvételi ívein

Azt várhatnánk, hogy az *iparúzóként* összeírtak a céhes kézművesek köréből fognak kikerülni, de a 19 főből csak 10-en tartoztak a tornai vegyes céhhez. A maradék kilencből hatan a Keglevich-uradalomhoz tartozó épületekben lakó uradalmi kézművesek voltak, hárman pedig nem voltak háztulajdonosok (az 1857-es népszámlálásnál a „háztulajdonos” személyét is feltüntették), tehát csak a foglalkozásuknak (és nem tulajdonosi státusuknak) megfelelő csoportba lehetett őket besorolni.

2. táblázat

Tornai kézműves háztartásfők állatállományának megoszlása foglalkozási csoportonként 1857-ben

Tornai kézművesek 1857-ben	Tornai kézműves háztartásfők összeírt állatállománya 1857-ben					Összesen
	4 ill. több igásállat	2-3 igásállat	1-2 tehén	csak sertés	nincs	
háztulajdonos		3	17	5	3	28
iparúzó	1	3	6	5	4	19
földirtokos	4	3	2			9
kereskedő				1		1
napszamos				4		4
Összesen	5	9	25	14	8	61

Az 1852-es összeírásban és az 1857-es népszámlálás lajstromaiban egyaránt előforduló személyek közül, azok, akik 1852-ben a legtöbb adót fizették mesterségük után (a rangsorban szereplő első hat személy) egy kivétellel mind földbirtokosként szerepelnek 1857-ben, azaz iparűzés mellett földműveléssel is foglalkoztak. Ezt alátámasztja az a tény, hogy egy kivételével mind rendelkeztek legalább két igásállattal (a többségük négygel), és egy 1884-ből származó kataszteri felvétel alapján, ahol többségük még azonosítható, mindannyian a legtöbb szántófölddel rendelkező nagygazdák közé tartoztak.³² Megvizsgálva most már az összes 1857-ben földbirtokos kategóriába sorolt kézművest, azt találjuk, hogy a kilencből heten legalább két igásállattal rendelkeztek. A fennmaradó két, igásállat nélküli földbirtokos közül az egyik egy zsidó bérlő volt. A 28 ház- és járadékbirtokosként összeírt kézműves közül csak háromnál tüntettek fel igásállatokat, közülük kettőnél megállapítható – Juhász István fazekas és Morgent Ferencné szűcs utóda Morgent Ferenc suszter –, hogy csak kevés szántófölddel rendelkeztek (3,3 kat. hold és 1,5 kat. hold). A napszámosként összeírt három kézműves nem rendelkezett háztulajdonnal, ezért más házában, de külön lakófélként tüntették fel őket családjukkal együtt. Az „egyébféle férfiszemélyek 14 éven felül” csoportba sorolt négy személy közül hárman nőtlenek és apjuk illetve özvegy anyjuk háztartásában írták össze őket, egy esetben pedig a kézműves vőként került a családba, és anyósa háztartásában szerepel családjával együtt.³³

A fentiek alapján az 1857. évi népszámlálás lajstromaiban a mezővárosi kézművesek foglalkozási csoportba sorolásának gyakorlatáról a következő észrevételeket lehet tenni:

a) a jelentősebb földbirtokkal rendelkező földműves-kézműveseket, akik a mezőgazdasági termelés mellett iparűzéssel is foglalkoztak, s akik adójuk jelentős részét a földbirtokuk után fizették, a földbirtokosok közé sorolták. A népszámláláshoz készített útmutatásban erre vonatkozóan a következőket találjuk a „Megjegyzések” g) pontja alatt: *”a földbirtokosok rovatába sorozandók: a nagy vagy apró mezőgazdasági fekvőségek vagy bányák birtokosai, továbbá minden ilyen fekvőségek hasznóbérlői”*.³⁴

b) a ház- és járadékbirtokosok között találjuk azokat a kézműveseket (felerészben céhtagok), akik földdel – legalábbis jelentékenyebb nagyságú földbirtokkal – nem rendelkeztek, túlnyomó többségük tehát nem kötődött foglalkozását és megélhetését

32 „Torna adóközség. A kataszteri birtokívek összesítése 1884” Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Térképtár, Bv 186/1-12. Az 1868. évi kataszter nominális, parcellánkénti kimutatásai is előkerültek, de azt már nem tudtam hasznosítani a dolgozat első részében. Ez utóbbi forrást és alkalmazását máshol már bemutattam (Pozsgai 2000: 166-224).

33 A kereskedőként összeírt bodnár, Blazenák János 1852-ben és 1869-ben testvérével egy házban, azonos mesterséget űzött, 1857-ben viszont – nem tudni mi okból – csak testvére, László szerepel.

34 Így került a földbirtokosok közé a már említett zsidó bérlő, Züs Isak (1869, Süsz Izsák), aki más forrásokban metsző és korcsmáros, illetve mészáros és kereskedő (1869). Az 1869. évi összesítés során már különválasztották a birtokosokat a hasznóbérlőktől. A kereskedelmi és ipari foglalkozások megbízható elkülönítése azonban még ekkor sem volt megoldható. (Erre nézve lásd Keleti Károly elemzését: *1870. évi népszámlálás* 1871: 254.) Kereskedelmi jellegű és ipari foglalkozás együttes előfordulásakor az adott személyeket az iparosok közé soroltam, mert a pusztán kézművesként összeírt önálló iparosok is többnyire saját maguk értékesítették készítményeiket, így a kétféle tevékenység valóban nem határolható el teljesen a mai értelemben. A kereskedőket, kocsmárosokat, vendéglősöket azonban nem vettem figyelembe az elemzésnél.

illetően a mezőgazdasághoz, de mindannyian háztulajdonosok voltak. Erről a kategóriáról sommásan csak annyi szerepel a kitöltési útmutatásban, hogy „*a ház- vagy járadékbirtokosok sorába veendő föl az is, a ki magát magánzónak vagy saját vagyonából élőnek adta ki*”.

c) a kézművesekről a következően rendelkezik az útmutatás: „*a gyárosok és iparúzők rovatába foglalandó az egész iparos kereset, a mennyiben az más rovatba nincs utasítva*”.³⁵ Az „iparos kereset” a rangsorban a földbirtokos és a ház- és járadékbirtokos kategóriák után következett – a felvételi ív foglalkozási csoportjaiban is –, ez tükröződik az összeírásban is: a földműveléssel is foglalkozó iparúzőket minden esetben „földbirtokosként” írták össze Tornában. Ez legalább részben megmagyarázza, hogy miért olyan különböző az eredetileg az iparúzők rovatába sorolt 19 kézműves összetétele. Az öt uradalmi kézműves sem földdel, sem háztulajdonnal nem rendelkezett, rajtuk kívül még hárman nem rendelkeztek háztulajdonnal. Az ő esetükben érthető, hogy miért nem a „ház- és járadékbirtokosok” közé sorolva találjuk őket. A maradék 11 kézműves azonban – két eset kivételével, ahol a felvételi ívek sérülése miatt nem lehet eldönteni, hogy *házbirtokosok* voltak-e – mind háztulajdonos volt. Nem lehet tudni, hogy őket milyen alapon különböztették meg a *ház- és járadékbirtokosok* között feltüntetett kézművesektől.

A fentiekből látható, hogy a Torna mezővárosi 1857. évi népszámlálás lajstromaiból a valós foglalkozásszerkezet nem állapítható meg pusztán a lajstromok besorolásai alapján. A rendi jellegű *foglalkozási nómenklatúrán* belül a tulajdonosi státuson (illetve annak hiányán) alapuló csoportok (földbirtokos, ház- és járadékbirtokos, napszámos [házatlan zsellér]), és a foglalkozási státuson alapulók (iparúző, kereskedő) keveredése figyelhető meg. A feudális összeírások rendies szemlélete érvényesült az 1857-es népszámlálás foglalkozási kategóriáiban (Tóth 1987: 78),³⁶ ahol még a renditulajdonosi státus volt az elsődlegesen meghatározó besorolási elv, ez közvetlen rokonságot mutat a feudális-kori adóösszeírások kategóriarendszerével: a colonus~jobbágy most a *földbirtokos*; az inquilinus~házas zsellér a *ház- és járadékbirtokos*; míg a subinquilinus~házatlan zsellér kategória a *napszámos* foglalkozási csoport köntösében jelenik meg.

35 Az 1857-es népszámlálás „fölvételi íveinek” kitöltésére az 1857. március 23-án kelt császári rendelet *F. mellékletének* megjegyzései adtak eligazítást (Dányi 1993: 109). A „Magyarázó emlékirat a népszámlálás előírásaival kapcsolatban (Bécs, 1857.)” a következőképpen magyarázza az 1857-es foglalkozási csoportosítást: „*E felosztás magyarázatául tudni kell, hogy a felosztásnak egyáltalán nem az a célja, hogy minden egyes rovat tartalmazza a maga abszolút számát.*” [...] „*A népszámlálásnak jelen esetben más feladata van, mégpedig relatív számok elérését óhajtja, vagy más kifejezéssel, csak azt akarja ábrázolni, hogy hogyan oszlik meg a lakosság foglalkozás, ipar, más megélhetési lehetőségek szempontjából. Ennek a felosztásnak sajátossága, hogy ott, ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy többféle jövedelmi ágból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás szerint lehet besorolni.*” (Közli Dányi 1993: 135.) A népszámlálási eredményeket közreadó publikált kötet bevezető részéből még egyértelműbben kitűnik, hogy nem az „abszolút pontosság” volt a cél a népesség foglalkozási csoportokba való sorolásánál („*Es handelt sich hierbei nicht um die absolute Genauigkeit in Betreff der Eintheilung der Bevölkerung nach den Nahrungszweigen*”). 1857. évi népszámlálás: V.

36 A foglalkozási statisztika fejlődésére és a népszámlálások foglalkozási csoportjainak összehasonlító vizsgálatára lásd Tóth 1986: 407-419. és 62-85.

1869*

Az 1869. évi népszámláláskor 72 jelenlévő kézműves szerepel a felvételi íveken, közülük 61-et háztartásfőként, 11 kézművest pedig (3 családot és 8 nőt) más háztartásában írtak össze. A kézműves háztartásfők közül 34 esetében a mesterség megnevezése mellett ott szerepel a „hivatása” rovatban, hogy *mester*. A „mester” megjelölést azonban nem *céhes mester* jelentésben használta az összeíró, hanem többnyire azokat jelölte vele, akik „mesterségükből” éltek (Denzel 1996: 38).³⁷ Hat mester feleségét (2 szabó, 2 fazekas, 1 suszter, 1 lakatos) is mesternek tüntette fel férje mestersége alatt a „dto” [dettó] jelöléssel az összeíró. További hat olyan kézműves foglalkozása mellett is ott áll a „mester” megjelölés, akik nem voltak háztartásfők. Az összeíró csupán 4 kézművesnél tüntetett fel egyszerre több „hivatást”. Közülük csak egy szerepel mesterként: Kolbenheyer Bertalan festőmester, birtokos és haszonbérő; Peregrin János kovács és földész; idősebb Szlovenszki János mészáros és földész és Süsz Izsák mészáros és kereskedő. Sajnos a Torna mezővárosi foglalkozási összesítő ív³⁸ nem maradt fenn, ezért esetükben nem állapítható meg, hogy melyik foglalkozási főcsoportba sorolták őket az összesítéskor.

A „foglalkozási viszony” rovatában 17 esetben találjuk az *önálló* és 14 esetben a *mesterségéből* megjelöléseket azon kézműveseknél, akiknél a „hivatása” oszlopban a mesterség neve mellett feltüntették, hogy „mester”. Azok a kézművesek, akiknél a „hivatása” oszlopban csak mesterségük neve szerepelt, részben szintén *önállóak* (5 fő) voltak, vagy *mesterségükből* (10 fő) éltek. Néhányszor *munka után*, illetve *munkájából*, egy-egy esetben pedig *földész*, *mészárosságból* vagy a *katona* megjelölések is előfordultak ebben a rovatban. Tüzetesebb vizsgálat után megállapítható, hogy az összeíró nem használta következetesen a *mesterségéből*, *önálló*, stb. megjelöléseket. E csoportok tartalmának leginkább az „önálló iparos” feleltethető meg. A négy mezővárosi molnár – érthető módon – mind *haszonbérő* volt, az uradalmi kerékgyártó esetében pedig az *évi bér fizetés mellett* áll a foglalkozási viszony rovatában. A mezővárosi összeíró előszere-tettel alkalmazta a foglalkozásnál a „dto” megjelölést a háztartásfő feleségére vonatkozóan, így a foglalkozási viszonynál már 16 esetben lenne ugyanaz a feleség foglalkozása, mint kézműves férjéé. Ez azonban a kovács, lakatos, kerékgyártó esetében nehezen képzelhető el, s más mesterségeknél is egyértelműen azt jelenti, hogy az összeíró a kereső-háztartásfő foglalkozási csoportjába sorolta be a feleségeket, akik férjüktől eltérő kereső tevékenységet nem folytattak. A „segítő családtagok” számának megállapításánál az említett feleségeket egyes esetekben valóban be kellene számítani, de ez pusztán a lajstromok alapján nem dönthető el.³⁹ A kézműves háztartásokban jelenlévő felnőtt gyermekeknél azonban több alkalommal megtaláljuk a foglalkozásra vonat-

* Az 1869. évi népszámlálás nominális lajstromai: ŠOBA KE, TŽ II. Sèítanie L’udu v r. 1869.

37 Egy nyugat-európai összehasonlító regionális vizsgálatban az összeírók hasonló fogalomhasználatára lásd Denzel 1996: 21-55.

38 A VIII. b. jelzetű „Községi áttekintés a jelenlévő népességnek hivatás és foglalkozás szerinti számbavételére”.

39 A mezővárosi földműveseknél például sokszor előfordult, hogy az összeíró miután a feleség foglalkozási viszonyához beírta, hogy „dto”, kiegészítette még a „háztartással” megjelöléssel. (Erre részletesen lásd Pozsgai 2000: 176-183.)

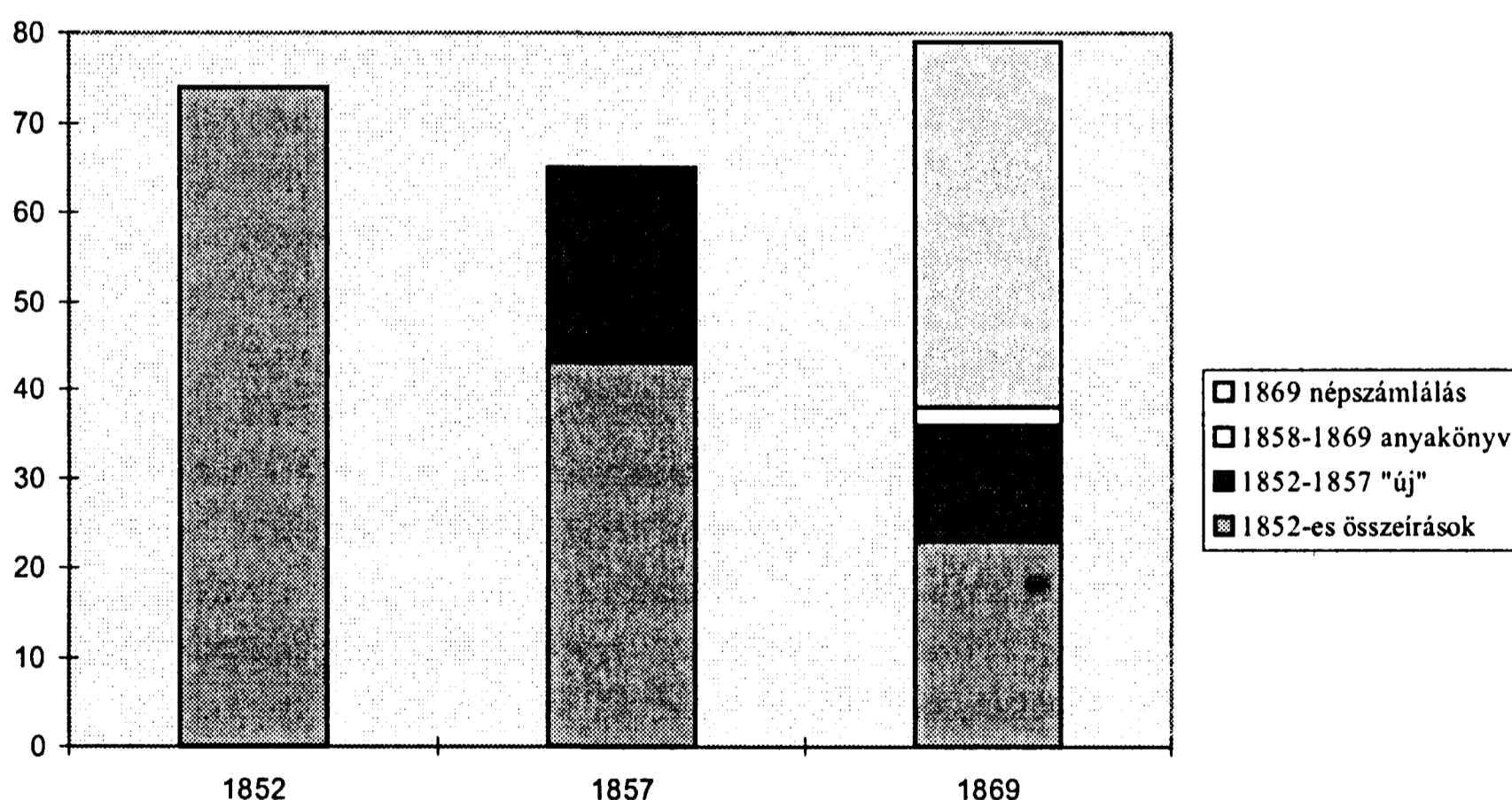
kozó bejegyzést is: „suszter legény az atyánál”, „fia segédasztalos”, „kalapos inas” stb. és egy-egy esetben a rokon családtagok szolgaként, illetve szolgálóként szerepelnek a háztartásban.

A csupán időszakos iparúzást lehetővé tevő mesterségeknél (4 ács, 4 kőműves) a kézműveseket (egy kőműves kivételével) *napszámosként* említik, ebbe a csoportba sorolva az egyedüli „cigánykovácsot” is. Egy ács esetében a „mint vállalkozó úgy is mint segéd” bejegyzés a foglalkozási viszony oszlopban jól szemlélteti az ácsok és kőművesek szezonális munkavégzési kényszeréből fakadó nagyobb munkavállalási rugalmasságát.

Az 1852-es névsorral összevetve az 1869-es mezővárosi névsort kiderül, hogy 4 kézművest – akik közül hármat 1857-ben is földbirtokosnak, egyet pedig iparúzónek tüntettek fel – 1869-ben is „csak” földbirtokosként, illetve földésztként írtak össze. Két földésztről pedig az anyakönyv segítségével lehetett megállapítani, hogy csizmadia-ként is tevékenykedtek. Egyikük már az 1857-es teljes névsorban is előfordul mint földbirtokos.⁴⁰ Egy kőműves azonosításában szintén az anyakönyv volt segítségemre: Hatzel Józsefet 1869-ben *zsellérként* (hivatás) és *napszámosként* (foglalkozási viszony) írták össze. A 6 *földműves*-kézművessel és a *zsellér*-kőművessel együtt tehát 79 tornai lakosról lehetett megállapítani, hogy megélhetését részben vagy egészben mestersége biztosította (lásd függelék). Kilenc kézművesnél pedig kimutatható volt a földműveléssel való szoros kapcsolat.

2. ábra

Tornai kézművesek azonosítása 1852-1869

⁴⁰ Egy kézműves esetében nem dönthető el biztosan, hogy mesterségét 1869-ben is folytatta-e. Gáspár Dávid zsidó szabót 1857-ben iparosként írták össze egy a Keglevich-uradalom tulajdonában lévő házban – egy szabólegényt is foglalkoztatott ekkor – 1869-ben viszont már kocsmárosként szerepel, és semmilyen jel nem mutat arra, hogy mesterségét továbbra is folytatta volna (feleségén, valamint öt 14 éven aluli gyermekén kívül másokat nem írtak össze háztartásában).

A kézműves mesterségek szerkezeti állandósága, illetve bizonyos fokú átrendeződése „mögött” fontos az egyes szakmák képviselőinek, s egyúttal iparuk stabilitását megvizsgálni (lásd 3. táblázat).⁴¹ A mezőváros társadalmában a kézműves-migráció időről-időre jelentős mértékben átalakította a kézművesség személyi összetételét, amely ugyanakkor érthető módon nem jelentett jelentősebb változást az alapvetően a helyi igények kielégítését szolgáló mezővárosi mesterségek szerkezetében.⁴² A mezőváros csupán másfélezres lélekszáma és a közeli ipari-kereskedelmi központok (Kassa, Rozsnyó, Miskolc) korlátozták az ipari tevékenység növekedését, és a specializáció magasabb fokának kialakulását.

3. táblázat

*Torna mezőváros kézműveseinek mesterségek szerinti megoszlása 1852-1869*⁴³

Év	ablakos	asztalos	ács	bádogos	bodnár	csizmadia	ecetgyártó	fazekas	festő	kalapos	kerékgyártó	kovács	kőműves	lakatos	mészáros	molnár	pék	serfőző	suszer	szíj- és nyereggyártó	szűcs	szabó	tímár	nem állapítható meg	Összesen
1852	0	6	4	0	4	7	0	11	1	3	3	2	7	3	5	2	0	0	5	1	5	4	1	0	74
1857	0	5	2	0	2	6	0	9	0	3	3	3	4	1	5	1	0	1	7	1	4	6	1	1	65
1869	1	4	4	1	4	6	1	8	1	2	3	3	4	2	6	3	2	0	13	1	3	6	1	0	79

A környező falvak paraszti népességét bizonyosan a tornai iparosok látták el a falusi kézművesek által nem készített, vagy azokénál jobbnak számító termékekkel, ez a kevésbé differenciált és bizonytalan keresleti többlet azonban nem eredményezhette a kézművesség felfutását, és nem ösztönzött a nagyobb fokú specializálódásra, az egyes szakmák nagyobb differenciálódására.

Az 1828-as országos összeírásban 50 adózó kézművest tüntettek fel Tornán. Közülük 22 kézműves családnév szerepel az 1852-es összeírásokban, de megbízhatóan csak 19 kézműves család esetében lehet a folytonosságot kimutatni a név és házszám alapján.⁴⁴ Két esetben csak 1857-ben, illetve 1869-ben találkozunk azonos családnévű helybeliekkel, de azoknál nem lehetett iparos tevékenységet kimutatni, egy esetben pedig csak 1869-ben „bukkan fel” egy kézműves egy 1828-ban is előforduló családnéven. Az 1852-ben összeírt tornai kézművesek kevesebb, mint egyharmada tekinthető többge-

41 Módszertanilag jól hasznosítható az az elemzés, amelyben a pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitásával kapcsolatban Bácskai Vera vizsgálta több generációra kiterjedően a különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó családok kontinuitását illetve fluktuációját (Bácskai 1968: 143-174).

42 Lásd Magyar Országos Levéltár (= MOL) Mikrofilmtár /B 180/ Conscriptio Regnicolaris Art. VII. 1827 Ordinata, N 26,

43 A 3. táblázatban az 1852. évi összeírás és az 1869. évi népszámlálás foglalkozási megnevezéseit használom.

44 Az 1852-es kézműves-összeírások és a két népszámlálás során az összeírók azonos „bejárasi útvonalat” követtek. Az 1828-as összeírás egyes „utcarészletei” (a házakat - elsőtől az utolsóig - folyó számozással látták el, az utcaneveket azonban csak az 1869-es népszámlálás ívein tüntették fel) némi gyanakvásra adnak okot a fenti sorrendiséggel történő összevethetőséget illetően, de lehet, hogy csupán a háztulajdonosok mobilitása jelenik meg egyes, nem tendencijellegű házszám eltérésekben.

nerációs iparoscsaládok leszármazottainak, a többség részben a migráns, elsőgenerációs mezővárosi lakók és kisebb részben a helybeli, nem kézműves családok iparossá váló leszármazottainak köréből került ki. A fluktuáció háttérében egy jelentős arányú, észak-déli irányú kézműves-migráció mutatható ki a Felföld nagy múltú céhes kézművességgel rendelkező központjai és az Alföld északi peremének mezővárosai között. Torna a két nagytáj közötti karsztvidéki és Bódva-völgyi „közvetítő zóna” egyik állomásának tekinthető.

Az egyes mesterségek képviselőinek 1828-as létszámát összevetve az 1852., illetve 1869. évvel jelentősebb aránycsökkenést csak a kőművesek (11 fő) és a kalaposok (7 fő) körében tapasztalható. A kőművesek számának jelentősebb csökkenése (11-ről 7-re, majd 4-re) – ugyanúgy mint az ácsok létszámának jelentős növekedése (1-ről 4-re) – lehet, hogy ez alkalommal is az összeírások eltérő évszakban történő végrehajtására és az adatfelvételek eltérő célkitűzéseire vezethetők vissza. A szűcs mesterek számának visszaesése illeszkedik a mesterség csökkenő tendenciájához (6 főről 5-re, majd 3-ra), míg a szabóké a fokozatos bővülést (3 főről 4-re, majd 6-ra) példázza. Legnagyobb arányú növekedés 1828 és 1852 között a csizmadiák (2 főről 7-re), a vargák (1 főről 5-re), valamint az asztalosok körében (1828-ban egy sem szerepel, 1852-ben viszont már 6 főt írtak össze) tapasztalható.

A fentebb leírtakból is kitűnik, az 1828-as adatokat nem lehet megbízhatóan összekapcsolni a három későbbi időmetszettel, ezért dolgozatom második részében részletesen csak a már korábban is szereplő három időmetszettel (1852, 1857, 1869), illetve a köztes időszakokkal foglalkozom. A kézművescsaládok kontinuitását és háztartás-szerkezetének jellemzőit, valamint a kézművesek házassági stratégiáit majd a következő tanulmányomban vizsgálom.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ŠOBA KE, ATŽ Az 1857. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
 ŠOBA KE, TŽ II. Az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
 ŠOBA KE, Szolgabírói iratok. Kézműves-összeírások, kézművesekre vonatkozó rendeletek.
 ŠOKA KE Tornai céhiratok. Torna mezőváros céhkönyve.
 MOL Mikrofilmtár. Conscriptio Regnicolaris, Torna mezőváros.
 OSZK Térképtár. A kataszteri birtokívek összesítése, Torna, 1884.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- 1857. évi Népszámlálás - Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.* Wien, 1859.
1870. évi Népszámlálás - A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. 1871: Pest
 Bácskai Vera 1968: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása 1733-1820. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965/66.* Budapest, 143-174.
 Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest

- Bácskai Vera - Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest
- Bodó Sándor 1975: *Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon*. Ethnographia. 4. 537-550.
- Bottló Béla 1957: Az 1828. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 242-272.
- Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, KSH
- Denzel, Markus A. 1996: Nahrungs- und Genußmittelgewerbe im Kurfürstentum Baiern. In: Baten, Jörg - Denzel, Markus A. (Hrg.) *Wirtschaftsstruktur und Ernährungslage 1770-1870. Beiträge zum 1. Ernährungshistorischen Kolloquium im Landkreis Kulmbach*
- Eperjessy Géza 1967: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon, 1686 -1848*. Budapest
- Faragó Tamás 1979: Dorfhandwerker im Pilis-Gebirge in der Umgebung von Buda um 1770. In: *Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Veszprém, 1978. november 20-24*. Veszprém, MTA VEAB, 218-230.
- Faragó Tamás 1991: Népszámlálási adatok a falusi iparról (1857-1910). In: *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1990. november 12-14*. Veszprém, MTA VEAB, 13-24.
- Heilig Balázs 2000: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, KSH NKI, 225-265.
- Mazsu János é.n.: *Debreceni Várostörténeti Adatbázis - az 1869. évi Népszámlálás*. Kutatási jelentés. Kézirat.
- Müller Gyula - Vahot Imre 1856: *Müller Gyula és Vahot Imre egyesült Magyar-és Erdélyországi Nagy Képesnaptára 1857-re*. Pest
- Ö. Kovács József 1995: Kisvárosi zsidók a XIX. században (Kiskunhalas). In: Mikó Zsuzsa (szerk.) *Mezőváros - kisváros. Rendi társadalom - polgári társadalom 4*. Debrecen, 145-161.
- Pozsgai Péter 1999: Familia - lakófél - háztartás. *A Hajnal István Kör „Mikrotörténelem” Konferenciájának (1999. aug. 27-28.) előadásai*. Megjelenés alatt.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, KSH NKI, 166-224.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869-1910*. Budapest, KSH
- Török Katalin 1981: *Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén*. Agrártörténeti Szemle 3-4. 381-488.
- Tóth Zoltán 1986: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In: Á. Varga László (szerk.) *Rendi társadalom-polgári társadalom 1*. Salgótarján, 407-419.
- Tóth Zoltán 1987: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Statisztikai Szemle 1. 62-85.
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest
- Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3-4*. Csongrád, 9-22.

FÜGGELÉK

Három időpont azonosított kézműveseinek névsora (1852, 1857, 1869)

hsz	név 1852	foglalkozás	fsz	hsz	név 1857	foglalkozás	fsz	név 1869	szül. év	hsz	foglalkozás	fsz
31	Bádik András	szűcs	1	37	Blazenák László	bodnár	1	Bartko Neiti	1840	15	kerékgyártó	1
191	Bálint András	suszter	2	176	Bodnár Pál	szűcs	2	Blazenák János	1812	38	bodnár	2
178	Bartfai József	kőműves	3	162	Bordás József	szabó	3	Blazenák László	1824	38	bodnár	3
37	Blazenák János	bodnár	4	166	Budenez Antal	asztalos	4	Bódenlősz Károly	1843	83	pék	4
37	Blazenák László	bodnár	5	62	Budovszki Josef	bodnár	5	Bordás József	1821	171	szabó	5
176	Bodnár Pál	szűcs	6	97	Csontik Lajos	kalapos	6	Budinecz Antal	1811	175	asztalos	6
162	Bordás József	szabó	7	115	Darvas Antal	kalapos	7	Budovszki József	1820	64	bodnár	7
166	Budenez Antal	asztalos	8	196	Darvas Ferencz	csizmadia	8	Csontik Lajos	1825	105	kalapos	8
72	Budovszki And.	bodnár	9	155	Farkas János	mészáros	9	Darvas Ferencz	1819	209	csizmadia	9
70	Budovszki Josef	bodnár	10	8	Fekete József	kerékgyártó	10	Darvas István	1842	209	csizmadia	10
200	Csekely János	suszter	11	77	Görcsös Ferencz	kerékgyártó	11	Dittel János	1844	140	lakatos	11
97	Csontik Lajos	kalapos	12	86	Gabos Sámuel	mészáros	12	Dobozi János	1843	133	szűcs	12
115	Darvas Antal	kalapos	13	125	Hegedűs József	asztalos	13	Farkas János	1827	164	mészáros	13
196	Darvas Ferencz	csizmadia	14	184	Heveri Josef	kőműves	14	Fekete Ferencz	1836	16	suszter	14
131	Dittel András	lakatos	15	99	Holecsko István	tímár	15	Görtsös Ferencz	1831	22	suszter	15
175	Dittel József	lakatos	16	117	Janetz József	fazekas	16	Görtsös István	1820	48	kovács	16
50	Farkas János	mészáros	17	126	Juhász István	fazekas	17	Grosz Jonás	1827	10	mészáros	17
8	Fekete József	kerékgyártó	18	121	Juhász József	fazekas	18	Halászi Imre	1826	35	csizmadia	18
8	Fleiser Samuel	suszter	19	114	Körmötzi József	fazekas	19	Hatzel József	1825	119	kőműves	19
5	Frojvolt [József]	molnár	20	44	Kanyurszki József	szíjgyártó	20	Hegedűs József	1850	125	bodnár	20
77	Görcsös Ferencz	kerékgyártó	21	120	Kováts Ferentz	fazekas	21	Hegedűs József	1820	134	asztalos	21
116	Görtsös József	fazekas	22	127	Kundrák János	kalapos	22	Herskovits Lipót	1837	7	szabó	22
86	Gabos Sámuel	mészáros	23	124	Lehotzki János	fazekas	23	Heveri István, zsellér	1830	195	kőműves nsz	23
125	Hegedűs József	asztalos	24	195	Majancsik András	kőműves	24	Heveri József, zsellér	1826	197	kőműves nsz	24
184	Heveri Josef	kőműves	25	112	Majantsik János	csizmadia	25	Holecskó Ferenc	1815	139	molnár	25
99	Holecsko István	tímár	26	129	Majzner Lajos	kerékgyártó	26	Holecskó András, zsellér	1836	107	ács nsz	26
47	Hrenko János	kovács	27	19	Molnár István	csizmadia	27	Holecskó István	1821	107	tímár	27
100	Janecz János	csizmadia	28	119	Morgent Ferenczné	szűcs	28	Holecsko Antal	1830	31	ács	28
117	Janetz József	fazekas	29	96	Morgent János	suszter	29	Illinger Lajos	1833	196	asztalos	29
179	Janetzkevitcz Antal	szabó	30	123	Morgent József	szűcs	30	Janecz János	1840	137	fazekas	30
112	Juhász András	fazekas	31	173	Nagy András	fazekas	31	Janetz József	1810	126	fazekas	31

hsz	név 1852	foglalkozás	fsz	hsz	név 1857	foglalkozás	fsz	név 1869	szül. év	hsz	foglalkozás	fsz
126	Juhász István	fazekas	32	204	Novotni Florián	suszter	32	Juhász Ferenc	1844	121	csizmadia	32
121	Juhász József	fazekas	33	139	Peregrin János	kovács	33	Juhász István	1839	135	fazekas	33
114	Körmötzi József	fazekas	34	181	Snajder János	asztalos	34	Juhász József	1824	130	fazekas	34
44	Kanyurszki József	szíjgyártó	35	181	Snajder József	asztalos	35	Kanyurszky József	1815	46	nyereggyárt.	35
113	Karafa József	kőműves	36	192	Svetz István iff.	áts	36	Karafa József	1844	122	mészáros	36
109	Kováts András	áts	37	84	Szlovenszki Ján. iff.	mészáros	37	Kessenak Antal	1812	180	lakatos	37
120	Kováts Ferentz	fazekas	38	155	Szlovenszki Ján., ör.	mészáros	38	Kocsis József	1841	118	kőműves	38
104	Krisztián And. öreg	áts	39	21	Tonhajszer Leti	szabó	39	Kolbenheyer Bertalan	1837	42	festő	39
108	Krisztián And. ifj.	áts	40	128	Vitéz János	fazekas	40	Kováts Ferencz	1824	129	fazekas	40
127	Kundrák János	kalapos	41	188	Zavatzki Istvan	csizmadia	41	Kováts István	1830	8	kerékgyártó	41
124	Lehotzki János	fazekas	42	93	Zir Izsák	metező és korcs.	42	Kubinyi Tamás	1835	77	szabó	42
12	Lipták Mihály	molnár	43	175	Bercsinszky Pál	suszter	43	Kuhta János	1830	23	ács	43
185	Majancsik András	kőműves	44	5	Karaffa István	molnár	44	Kurucz István	1826	74	ács	44
46	Majantsik György	csizmadia	45	38	Majertsák Mihály	suszter	45	Lesznik János	1835	111	szabó	45
71	Majantsik János	csizmadia	46	41	Fekete János	szabó	46	Lesznik József	1833	111	suszter	46
129	Majzner Lajos	kerékgyártó	47	46	Görcsös István	kovács	47	Lipták József	1839	13	molnár	47
19	Molnár István	csizmadia	48	49	Gáspár Dávid	szabó	48	Majertsák Mihály	1827	39	suszter	48
119	Morgent Ferenczné	szücs	49	49	Somer Martin**	[iparos]	49	Majzner Alajos	1820	138	kerékgyártó	49
96	Morgent János	suszter	50	88	Zuhard Julius	serfőző	50	Molnár István	1831	19	csizmadia	50
123	Morgent József	szücs	51	129	Silbert János	szücs	51	Morgent Ferencz	1839	128	suszter	51
173	Nagy András	fazekas	52	151	Horváth Károly	szabó	52	Morgent János	1814	104	suszter	52
183	Nemeth Janos bandi	kőműves	53	154	Probst Károly	[vendéglős]	53	Morgent János	1841	173	suszter	53
101	Novák András	asztalos	54	199	Müller Florián	asztalos	54	Morgent József	1820	132	szücs	54
35	Novotni Florián	suszter	55	208	Kessenek Antal	lakatos	55	Nagy András	1800	186	fazekas	55
139	Peregrin János	kovács	56	10	Székely János	suszter	56	Nagy András, fiatal	1830	186	fazekas	56
178	Priscsák András	asztalos	57	119	Görcsös Ferenc	suszter	57	Nagy János	1844	186	fazekas	57
177	Smajda György	fazekas	58	109	Kurucz István	ács	58	Novotni Florián	1813	193	suszter	58
19	Snajder János	asztalos	59	186	Noga József	csizmadia	59	Paszternák Simon	1806	156	eczetgyártó	59
181	Snajder József	asztalos	60	17	Pipoly József	csizmadia	60	Peregrin János	1808	149	kovács	60
192	Svetz István öreg	kőműves	61	173	Nagy András, fiatal	fazekas	61	Pigai Anna	1826	124	kalaposné	61
192	Svetz István iff.	áts	62	110	Heveri István	kőműves	62	Pipoly József	1809	18	csizmadia	62
186	Svetz János	kőműves	63	103	Lesznik János	szabó	63	Rosenberg Victor	1850	51	ablakos	63
164	Szabó József fetsu	szabó	64	103	Lesznik József	suszter	64	Séffer Sámuel	1823	5	molnár	64

hsz	név 1852	foglalkozás	fsz	hsz	név 1857	foglalkozás	fsz	név 1869	szülé.	hsz	foglalkozás	fsz
7	Szebenyi Károly	festő	65	110	Haczel József	kőműves	65	Smond Henrik	1841	158	asztalos	65
181	Szilvási Károly	lakatos	66	210	Zsiga Márton	cigánykovács	66	Stepnyiczky András	1836	18	suszter	66
84	Szlovenszki Ján. ifj.	mészáros	67					Stich András	1832	194	szabó	67
153	Szlovenszki Ján. ör.	mészáros	68					Stromp Károly	1843	19	suszter	68
21	Tonhajszer Leti	szabó	69					Süsze Izsák	1825	101	mészáros	69
38	Valkotzi István	szűts	70					Szabó István	1847	24	suszter	70
128	Vitéz János	fazekas	71					Szarka Guszti	1833	161	szabó	71
6	Zambori Ferenc	csizmadia	72					Szilbert János	1832	6	szűcs	72
188	Zavatzki Istvan	csizmadia	73					Szlovenszki János, id.	1820	90	mészáros	73
136	Zir Izsák	metsző és korcs.	74					Szlovenszky János, ifj.	1846	65	mészáros	74
								Tirol János	1843	204	suszter	75
								Tokár József	1838	70	suszter	76
								Weber Herman	1835	100	pék	77
								Weinberger Móricz	1835	20	bádogos	78
								Zsiga Márton	1829	Cz. t.	cig. kovács	79

* A függelékben szereplő személynevek és foglalkozási megnevezések az eredeti kézműves összeírások szöveghű átiratai.

** Somer Martin csak az 1857-ik évi népszámlálás lajstromának iparosok rovatában szerepel.

Rövidítések:

hsz	= házsza
fsz	= folyó szá
nsz	= napszá
korcs.	= korcsmá
cig. kovács	= cigány kovács
ör.	= öreg
ifj., iff.	= ifjabb
Cz. t.	= cigány telep

Horváth Gergely Krisztián

Elbukás és újrakezdés¹

Egy jázsági redemptus család öt generációjának története az 1810-es évektől az 1960-as évekig

ELŐZMÉNYEK

Jászsószentgyörgy a török időkben az Alföld nagy részéhez hasonlóan elpusztult, és csak 1695-ben népesült be újra (Kiss 1979: 17). Az Alföld újbóli benépesülése nagyjából az ország északi területeiről történt. A Felvidéken a majorsági gazdálkodás megerősödése együtt járt a paraszti földek fokozódó kisajátításával, amely a népesség elszegényedését vonta maga után: a jobbágyság jó része töredéktelkekre szorult vissza és zsellérsorsra jutott (Wellmann 1979: 30-34). Ezzel szemben a szabad Alföld – ahol az újonnan jött telepes kedvezményeket is kapott – csábítóbbá tette a megtelepedést. Jászsószentgyörgy lakossága így már 1699-re kilenc felvidéki falu egykori lakóiból állt össze, s a helybeli eredetűek csak 20%-kal képviselték magukat (Fodor 1942: 352; Kiss 1979: 21). Az 1745-ös redempciókor a földváltóknak 62,6%-a (128 család) már olyan családokból állt, amelyek még 1720-ban sem laktak itt (Fodor 1942: 353-354). Valószínűleg a Tóth család is az egyik ilyen telepeshullámmal érkezett.² Az anyakönyvek korabeli színvonala és a név gyakori volta miatt egyelőre nem tudtam megállapítani, hogy pontosan melyik Tóth az általam keresett telepes.³

1745. május 6-án kelt oklevelében a porosz háború miatt kényszerhelyzetben levő Mária Terézia engedélyezte a jászkunok számára a megváltást, melyért cserébe a Kerületiek vállalták az ország védelmében való részvételt, és visszakapták régi kiváltságaikat (Bagi 1995: 19-20). A redempció valódi súlyát érzékelteti, hogy az ország népességének legnagyobb része a jobbágyság valamilyen formájában élt, ehhez képest a jászkunok maguk kivívta szabadsága valódi kiváltságos réteggé tette őket.⁴ A redempció után a

1 A munkám során nyújtott segítségért Bagi Gábornak, Benda Gyulának, Czoch Gábornak és Kovács I. Gábornak tartozom köszönettel.

2 A felvidéki eredetre utal az is, hogy a Jászságban korábban szinte ismeretlen Tóth név a 18. század első felében az összeírásokban egyre gyakrabban fordul elő, s Jászsószentgyörgyön az 1745-ös redempciókor már 13 családdal képviselteti magát.

3 A családfát visszafelé haladva rekonstruálva a későbbi első Tóth Szűrszabó János 1813. október 22-én 19 évesen vette feleségül Tóth Apollóniát. A szülők neve az anyakönyvben nincs jelölve, a 19 évhez pedig +3 –2 évet véve számtalan ebben az időszakban (1791-1796) született Tóth Jánost találunk. Mivel Jánossal egy időben József nevű testvére is használni kezdi a Szűrszabó nevet, ez jelentősen megkönnyíti a kutatást. A lehetséges születés immár kiszélesített sávjában (1780-1796) azonban csak egy olyan házaspárt találtam, akiknek János és József nevű gyerekük is született. János 1788. 09. 27-én jött világra, így a házasságkötés időpontjában már 25 éves volt, s nem 19, amit túlságosan nagy eltérésnek tartok, hogy ellenőrzés nélkül elfogadhassam. A pontos beazonosításhoz szükséges a község vonatkozó levéltári anyagának áttanulmányozása.

4 Csak a nádor, a jászkun kapitány és a maguk választotta bírák ítélezhettek felettük, vámot személyük és áruik után sehol sem tartoztak fizetni (kivéve a harmincadvámot), a jogok és terhek viselésében kivétel

jászkun társadalom három nagy részre tagolódott. A redemptusok voltak a földváltók és a katonaállításban résztvevők. Az irredemptusok rendelkeztek ugyan polgárjoggal, de vagy túl kevés földet váltottak, vagy elszegényedés folytán korábbi redemptusok csúsztak le közéjük, így a redemptusoknak járó jogoktól és kedvezményektől, melyek alapját az ún. „négy jászkun ősiség”⁵ képezte, elestek. A harmadik réteg a zselléréké volt, akik sem polgárjoggal (honossággal), sem redimált földdel nem rendelkeztek (Bagi 1995: 69-70).

Sajnos az előbb említett okok miatt nem lehet megállapítani, hogy a jelenlevő Tóth család mennyi földet váltott, de annyi bizonyos, hogy részt vett a redempcióban. A következő száz évben ugyanis a közösségben elfoglalt hely ennek függvényében alakult, szigorúan számon tartották, hogy annak idején mely családok váltottak földet, és a Tóthoknál később a redemptus múltat mindig jelezték.

1. A SZÜLŐK

A családra vonatkozó ismereteim az 1810-es évektől mondhatók időben folyamatosnak. Két Tóth fiú, József és a nevet továbbvivő János az évtized közepén megkülönböztető névként felvették a Szűrszabó nevet, így innentől könnyű a család nyomkövetése. Talán apjuk foglalkozott szűrkészítéssel, gyakran előfordult, hogy a kevesebb állattal és földdel rendelkezők kitanultak valamilyen mesterséget, amelyet kiegészítő tevékenységként tudtak űzni, ez egyben megkülönböztető névként is szolgálhatott.⁶

Tóth Szűrszabó János 1813. október 22-én lépett házasságra Tóth Apollóniával, de ekkor még nem viselte a Szűrszabó nevet. Ebből az időszakból végig fennmaradtak az alsószentgyörgyi telekfelosztási földkönyvek,⁷ ezekben találtam a legkorábbi rájuk vonatkozó adatokat. 1817-ben a kisszállási puszta egy részének felosztásakor Tóth Szűrszabó János 4 pözna (16,5 kat. hold)⁸ földet kapott, ezenkívül József nevű öccsével

nélkül minden lakos (redemptus) egyenlő mértékben részesült, választók és választhatóak voltak. A redempcióval a jászkunok újra tulajdonosai lettek földjüknek és csak az államnak adóztak (Palugyay 1854: 20.; Bánkiné Molnár 1995: 163-164).

5 1. Elővásárlási és elsőégi hierarchia: a redemptusnak elővásárlási és elsőégi joga volt az irredemptussal, annak pedig a zsellérel szemben. 2. A helyi tanácsok kizárólagos honosítási joga: a letelepedés 1745 után szigorú feltételekhez volt kötve, a redemptus ház megszerzésén kívül a redemptus földet is birtokolni kellett az idegennek. 1804-től a zsellérek csak 12 évnyi ottlakás után kaphattak honosságot, s válhattak így irredemptussá. A földet a megváltás összegén felül azonban nem lehetett eladni (1761), így az időközben megdrágult birtoktesteket a tulajdonosnak nem volt érdeke eladni. 3. A földeladás 30 évig való visszaperlésének joga. 4. Az örökösödés. A birtok csak férfiágon öröklődött tovább, az örökös a lánytestvéreire jutó részt nekik kifizette. 1762-től az elszegényedett redemptusok nem örökíthették tovább kiváltságaikat, míg a redemptus jog összekapcsolása a földbirtoklással – földvétellel – egy zártkörű felfelé való mobilitást tett lehetővé (Bagi 1995 70-72, 116; Fodor 1942: 274-275; Bánkiné Molnár 1995: 164).

6 Vö. Lukácsi – Lukácsiné – Rusvay 1984: 161.

7 Szolnok Megyei Levéltár (= SZML.), Jászsószentgyörgy község iratai 30. D csomó, 7. köteg: Nyilasok, töltések, földek évenkénti osztálya 1761-1864.

8 1 jászsószentgyörgyi pözna = 4 kat. hold és 222 □-öl (Fodor 1942: 285).

vel megosztva Karán is volt 4 pózna (16,5 kat. hold) kaszálójuk. A két testvér, amennyiben csak ketten maradtak örökösként, 33 kat. holddal gazdálkodhatott. A nyilasosztás miatt 1818-ban az egyik 4 póznás földet a belső határban kapták meg, a másik helyét és minőségét nem sikerült megállapítanom. 1820-ban Jánosnak a falu belső határában lévő Káposztaföldön osztották ki részét, ezenkívül 5 pózna rétet is kapott, amelyet vélhetően Józseffel közösen használt. A 8 pózna eszmei nagyságú birtok 1821-ben is megvolt. János 2 1/2 pózna kaszálóval és 1 1/2 pózna „vakon osztott nyilassal” rendelkezett, míg testvérenek Karán a Lenföldön osztották ki a rá eső részt. 1823-24-ben János földje volt Karán, 4 póznát pedig közösen birtokoltak Alsószentgyörgyön. 1825-26-27-ben már csak 2-2 pózna földet osztottak nekik, ami arra utal, hogy az elszegényedés miatt birtokuk felét eladhatták.⁹ 1830-ban a földeket már 10 évre osztották fel, ami a földközösség és a nyilasosztás meghaladását sejteti. Ekkor János 3, József 2 pózna kaszálót kapott, ami 8 kat. hold 444 □ ölnek, illetve 12 kat. hold 666 □ ölnek felel meg. 13 év alatt 33 kat. holdról 20 kat. hold 1110 □ ölre, egyharmaddal csökkent a testvérek kezén lévő földvagyon. Feltéve, hogy a föld elaprózódásából eredő birtokcsökkenés a családra vonatkozóan már a rendelkezésre álló földkönyveket megelőző időszakban elkezdődött, a redempciókor és a 18. század második felében az 1817-es kezdő értéknél nagyobb lehetett a család birtoka.

Az 1828-as összeírás alapján az eddigieknél pontosabb képet festhetünk Tóth Szűrszabó János vagyoni helyzetéről. A földbirtok nagyságaként itt is a 2-es szám szerepel, de a mértékegység helytelenül nem póznában, hanem kaszásban van megadva, ami így csak 2400 □ ölet tenne ki. Az összeírás szerint állatállománya mindössze 1 fejőstehénből, 2 igáslóból és 1 disznóból állt, ami az állattartásáról ismert vidéken még a korabeli adóösszeírások forrásértékének ismeretében is nagyon kevésnek tűnik. A tehén után egy kevés bevételre tehetek szert, amennyiben annak borját és tejét eladták. A nagyon kevés tejet adó szürkemarhától a nyolchónapnyi (240 nap) fejési időszakban naponta egy „itze” tejet kaptak, ami kb. másfél liternek felel meg. Egy iccét 4/5 krajcárnak véve ebből összesen évi 3 Ft 12 krajcárhoz juthattak, míg a borjút 2 forintért adták el. A takarmány és a pásztor bérét levonva azonban mindössze évi 40 krajcár (az összeírás szerint 43 krajcár) tiszta bevételhez jutottak. A két igásló a 12 kat. hold 666 □ ölnyi föld megművelésének minimális feltétele volt, de mivel a korszakban iga elé leggyakrabban ökröket fogtak, ezeket az összeírás során vagy letagadták, vagy Tóth Szűrszabó János valóban csak a két lóra alapozva gazdálkodott. A lovakat sokkal inkább használták fuvarozáshoz, de erről a haszonvételtől az összeírás nem tesz említést.¹⁰

Jászsalszentgyörgy lakossága 1828-ban 3803 lelket számlált (Nagy 1828: 465), közülük 1613-en estek személyüknél fogva adó alá (18 és 60 év közötti férfiak). Az összeírás rubrikái szerinti felosztásban a következőképpen rétegződött a falu társadalma: a honoráciorok csoportja 4 főből állt, a polgárként összeírt redemptusokhoz 411-en tartoztak. Jobbágy érthető módon nem volt a faluban, viszont az irredemptusok

⁹ A Jászság elszegényedésének okait a magas népszaporulatban, a fiúági öröklésben és a napóleoni háborúk keltette konjunktúrába való bekapcsolódás elmaradásában látja az irodalom (Bagi 1995: 87-88., 144; Bánkiné Molnár 1995: 164; Fodor 1942: 354).

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (= MOL.) X. szekció – mikrofilmtár B 232. tekercs.

(zsellérek) 219 főt számláltak. Az ebben az esetben nincstelenként értelmezendő subinquilini kategóriába 46-an kerültek. Ezenkívül 2 kereskedőt, 80 iparost és 52 szolgát írtak össze. Bagi Gábor kutatásából kiderül, hogy a nagyszámú redemptus a valóságban már jobbra szegény embereket takart, igazán életképes birtokkal csak kevesen rendelkeztek. Az 1760-as években kezdődő gyors népességnövekedés következményeként a redempciókori 128 gazdával szemben 1835-36-ban már 412-t találunk, csak egyel többet, mint 1828-ban, ami a jogkiszorító szabályozás eredményes, de megkésett alkalmazására utal. Míg 1745-ben az összes birtokos 54,6%-át adták az egész és fél telkesek, addig 1835-36-ra mindössze 5 személy tartozott a féltelkesek mint legnagyobb birtokosok közé, és a korábban a gyakorlatban nem is létező – 25 Ft alatt váltó – legalsó birtokosztályba került a gazdák 48,5%-a (Bagi 1995: 92).

Ezzel párhuzamosan az 1800-as évek első évtizedeiben a nyilasosztás egyre terhebbé vált a falu számára. A földművelés e módja a föld feljavítását nem segítette elő; a tulajdonosnak nem állt érdekében a trágyázás, mivel földjét csak rövid ideig birtokolta. A szétszórtan elterülő parcellákhoz nem vezetett út, azokat csak a szomszéd földjén át lehetett megközelíteni, emiatt egyszerre és ugyanazt a növényt kellett a határ minden részében vetni, a kártételt csak így kerülhették el a szomszéd parcellákban. A nyomáskényszer volt az adott körülmények között a legracionálisabb művelési mód. Az együttarítás és az együttkaszálás tette lehetővé, hogy a munka végeztével rögtön megnyílják a rét és a tarló a legelő jószág előtt (Fodor 1942: 277; Balogh 1972: 394; Wellmann 1979: 52).

A föld elaprózódásával kapcsolatos gondok azonban eltörpülhettek a mellett a katasztrófa mellett, amit az 1831-es kolerajárvány jelentett a falu számára, és melynek kapcsán újabb adatokhoz jutottam a családról.

Tóth Szűrszabó János családjában tíz gyermek született, közülük öten már nem éltek 1831-ben, legalábbis az árvaszéki iratokban nem bukkan fel nevük¹¹. Az 1831 nyarán tovaterjedő kolerának Jászsalsószentgyörgyön 416-an estek áldozatául (Lukácsi – Lukácsiné – Rusvay 1984: 132). A vész elvonulása után a család létszáma öt főre, öt árvára csökkent. Tóth Szűrszabó Jánost augusztus 20-án temették; a halotti anyakönyv bejegyzései alapján e napon rajta kívül még másik 24 személyt kísérték ki a temetőbe. Néhány nap múlva Tóth Apollónia követte férjét, őt szeptember 10-én temették. Felesége különösen kiszolgáltatott volt a járványnak, hiszen csak pár héttel annak kitörése előtt szülte meg Borbálát. Halálukra mindketten felkészülve, szentségekkel ellátva hunytak el.

2. AZ ÁRVÁK I. (ELSŐ ÚJRAKEZDÉS)

A falu árvaszéke az életben maradt öt testvér [János (15), József (11), Péter-Viktor (8), Mihály (7), Mária (4)] vagyonát leltárba vette, és gyámjukká Erdélyi Gergely tanácstagot

¹¹ Ilona (1814. 08. 19.), *János* (1816. 06. 22.), Terézia (1818. 08. 06.), József (1820. 04. 02.), Viktória (1822. 12. 24.) – ő 1836-ban hiányzik, helyette Péter szerepel. 1837 és 40 között Viktorként említik. Pétert ellenben az anyakönyvben nem találtam, csak az árvaszéki iratokban bukkan fel neve 1836-ban. Mihály (1825. 05. 09.), Mária (1827. 08. 16.), Borbála (1829. 12. 03.), Borbála (1931. 08. 05.).

tette meg.¹² A vagyonleltárt 1831. november 9-én vették fel, az elárverezhető darabok kikiáltáson keltek el. Az árverésből 534 Ft 31 krajcár folyt be, de az összegből adósságtörlesztésre és az árvák „szükségeinek pótlására” azonnal ki is fizettek 474 Ft 11 krajcárt, így 60 Ft 20 krajcár tőkepénz maradt.¹³ Összehasonlításként: ugyanez évben egy igás ökör a pesti piacon 46 Ft 20 krajcárba, egy ló 60 Ft 37 krajcárba, 1 pozsonyi mérő búza (46,56 kg) pedig 288 krajcárba (= 4 Ft 48 krajcár) került (Kőrösi 1873: 40, 66), tehát nagy nincstelenséget hozott az elárulás. 1836-ra ez a kis összeg a kamatokkal 114 Ft 33 krajcárra nőtt. A gyám minden évben beszámolót készített az árvák helyzetéről, egy formanyomtatvány kérdéseire kellett válaszolnia. Az 1836-ban adott válaszokból kiderül, hogy „a fekvő javak jövedelme (a földet ilyen esetekben bérbe adták – a szerző) az árvák táplálására és neveltetésére fordíttatik”, a vagyon a „város házában” és „békességes birtokokban” fekszik. Ebben az évben ez utóbbiból ház és kert árendaként – a tőkepénz kamataival együtt – 20 Ft 22 krajcár bevételre tettek szert. „József és János szolgálatban vannak, a többiek pedig iskolába járnak. Egyébiránt mindnyájan Jászsószentgyörgyön tartózkodnak.” A „Minémű előmenetellel és miféle tanítók által oktattatnak?” kérdésre a válasz: „Jó előmenetellel helybéli iskolamesterek által.”¹⁴

1836. november 7-én János megházasodott, felesége a szintén redemptus, azaz a származása miatt vele azonos jogállású Törőcsik Terézia lett. Adalék az esküvőhöz, hogy a násznagyi tisztet Erdélyi Gergely töltötte be, aki a szülők halála után a Tóth testvérek gyámja volt. Az esküvő után János az árvaszéktől kivette az őt illető részt, 18 Ft 33 krajcárt, ezenkívül testvérei a sajátjukból egyéb szükségleteire adtak neki 17 Ft 28 krajcárt.¹⁵

1838-ban „József szolgálatban vagyon, Viktor, Mihály Battyáéknál laknak és nevelkednek a két kisebbek Oskolába járnak és mindnyájan Alsószentgyörgyön laknak.” 1839-ben megerősítik, hogy „az árvák tőkepénze biztonságos helyre van ki adva, ezen kint lévő tartozásról az adósnak kötelező levele az árvák biztosítására Infabulálva és gyám atyának által adva a Városházánál tartatik. A többi vagyonok vagy javaknak pedig csendes birtokában vagynak és kereset alatt nintsenek.”¹⁶

A fiatal házaspár Tóth Szűrszabó János számára a jövő nem sok biztatóval kecsegtetett. A túlnépesedő faluban¹⁷ csekély öröksége szinte semmire sem volt elég, testvérei és önmaga fenntartásához szolgálóként kellett dolgoznia, nyoma sem maradt az egy-

12 SzML., Jászsószentgyörgy község iratai 34. N. csomó. Az árvák részéről való inventárium 1819-1841. (Jászsószentgyörgy 34. N.). Sajnos az inventárium maga nem található, csak az esetre vonatkozó iratok.

13 SzML., Jászsószentgyörgy. 34. N.

14 SzML., Jászsószentgyörgy. 34. N. 1780-ban már három osztályban folyt az oktatás, de nagyobb fejlesztésre csak 1828-ban és 1836-ban került sor, ekkor két, négytermes épületet emelt a község. Az 1810-es évektől már büntették azokat a szülőket, akik „gyermeküket az iskolából vagy elfogják, vagy rendetlenül járatják”. Ezzel szemben meg kell jegyezni, hogy Lippay nagy előrelépésként említi: „1801-ben a lányok már írásra is taníttatnak, ami azelőtt nem volt divatban”. 1829-ben a tankötelesek száma 693 volt, közülük 446-an jártak iskolába (Lippay 1883: 58-60; Lukácsi – Lukácsiné – Rusvay 1984: 211).

15 Az árvák tőkepénze így 75 Ft 13,4/8 krajcárra csökkent. 1838-ban ez az összeg 78 Ft 45 krajcárt, 39-ben 83 Ft 10, 4/8 krajcárt, 40-ben pedig 87 Ft 35, 6/8 krajcárt tett ki. SzML., Jászsószentgyörgy. 34. N.

16 SzML., Jászsószentgyörgy. 34. N.

17 1819-ben 3322, 1830-ban 3863, 1844-ben 4021 lakosa volt Jászsószentgyörgynek. MOL., X. szekció – mikrofilmtár, A Jászkun Kerület nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok /IV.-1b/. Vegyes összeírások 1720-1844. Népszámlálás Jászkunság, 40688. és 40689. tekercsek.

kori önállóságnak. Tovább nehezíthette sorsát, hogy egy 1827-ben keletkezett statutum kimondta: ház és kert „fundust” a továbbiakban csak háromévente egyszer fognak osztani. Ettől kezdve irredemptus nem juthatott házhelyhez, redemptus pedig csak akkor, ha 15 illetve 10 hold földdel rendelkezett (Bánkiné Molnár 1995: 166).

Töröcsik Teréziával kötött házasságából két gyerekük született, Julianna 1838. május 1-én és János 1841. március 4-én. Tóth Szűrszabó János az „örökös” születése után nem sokkal megözvegyült, felesége a szülés következményeként március 25-én meghalt. Huszonhét éves volt ekkor, egy csecsemőnek és egy hároméves kislánynak az apja. Kilátástalan helyzetéből kilábalandó a temetés után egy hónappal, április 26-án újraházasodott, a 17 éves hajadon Lengyel Annát vette el. A családot fenyegető közvetlen veszély így elhárult, a gyerekek nem maradtak anya nélkül, a háztartás menete nem szakadt meg.

Helyzetükben azonban így sem állt be javulás, a külső körülmények változatlanok maradtak. Tóth Szűrszabó János családja szegénységében a falu társadalmának mind jelentékenyebb része osztozott, ennek tudomásulvételébe viszont csak kevesen tudtak belenyugodni. Lassan bomlani és gyengülni kezdett a redempció alkotta status quo, mind többen érezték úgy, hogy a jelenlegi állapot gyökeres megváltozására van szükség. A válságból való kiutat a társadalomtudomány által tipikusan jász jelenségnek tekintett „kirajzás” jelentette.

A jászsági helységekhez a redempció óta puszták is tartoztak, Alsószentgyörgy legfontosabb ilyen birtoka Kara pusztá volt. Karát már 1751-ben 63 kerthelyre osztották fel, és az utána következő időszakban itt emelt tanyák a falu ridegen tartott állatai számára mint kerített helyek szolgáltak (Fodor 1942: 232), míg a falu csordájában tartott jószágok kinek-kinek a falubeli óljában, ólas/szérűskertjében teleltek. A népességnövekedés során a lakosság a belterületről egyre inkább kiszorult a szérűskertekbe, így ezek a területek beltelkekké váltak, az itt tartott állatok pedig szintén a tanyákra kerültek ki (Erdei 1942: 35; Györffy 1983a: 285-292). A folyamat nagyon lassan ment végbe, a községek minden lehető eszközzel igyekeztek megakadályozni a tanyák létesítését és a kiköltözést. A Jászkun Kerület 1834. évi határozatában kimondta, hogy tilos az állandó kintlakás, mert a közterhek (adók) viselése alól senki sem bújhat ki, „[...] de mi még nagyobb veszteség, az embert formáló helyes nevelés és oktatás is elmellőződven, az ezt követő durvaság és erkölcstelenség hirtelen és káros következményekkel tenyészik”, ezért a gazdák csak nyáron lakhattak a tanyán. Ellenben „az öreg gazdák folyvást odahaza maradni kötelesek, akik unokáikat a helységben nevelni, iskolába járatni s egyéb polgári kötelességeiket is teljesíteni tartoznak” (Erdei 1942: 10-11); – mindez a közterhek alóli kibújástól való félelem mellett a közösség integráló erejének felismerésére is utal. A kitelepülés igényét azonban a megmerevedő jász társadalomban többé nem lehetett rendeletekkel visszaszorítani. A '40-es évek „pusztakereső mozgalmában” az elszegényedett redemptus utódoknak az a törekvése intézményesült, hogy a redempciókor megváltott, de közös használatban maradt pusztai földek felosztását elérjék (Bánkiné Molnár 1995: 167). Ennek első eredményeként 1844-ben tagosították a pusztát, tehát végleges telekhatárok alakultak ki és lehetővé vált a tanyaépítés, ami a nyilasosztás végét is jelentette (Fodor 1942: 276, 310). E lépéssel végleg megszűnt a feudális jellegű birtokszerkezet. A föld általában egy tag-

ban feküdt, a gazdát nem kötötte többé a nyomáskényszer, szabadon rendelkezhetett birtoka felett (Balogh 1972: 394).

A kitelepülés azonban ekkor még szervezetlenül folyt, csak az elszántabbak vágtak neki a pusztai életnek. Köztük volt Tóth Szűrszabó János is, aki csekély örökségét valószínűleg már ekkor Karán mérette ki. Ezt az is alátámasztja, hogy nevét a '40-es évek iratanyagai között többé nem találtam.

A család életének erről a szakaszáról semmi adat nem maradt fenn. Jogilag a kintlakók még Alsószentgyörgyhöz tartoztak, de a valóságban teljes elszigeteltségben éltek, még az anyakönyvekben sem bukkannak fel.¹⁸ Így nem tudni, hogy melyik tanyán éltek, hány gyerekük, mennyi földjük volt.

1850-ben Alsószentgyörgy állatállománya 2327 marhából, 1080 lóból és 9101 juhból állt, míg a kitelepülteké 181 lovat, 5 szamarat/öszvért, 102 tehenet, 44 ökröt/bikát és 25 juhot tett ki (Palugyay 1854: 168, 188). Az egyes fajok számából a gazdálkodásra is következtethetünk. Az alsószentgyörgyiekkel szemben a helyiek zömmel igába fogható állatokat tartottak, ami a földművelésnek a megélhetésben játszott csaknem kizárólagos szerepére utal. A külvilágtól való elzártságban az önellátás szerepe felerősödött, tanyáján mindenki igyekezett a saját család szükségleteire valót előteremteni, az eladásra szánt tömeges méretű állattartás nem jelenik többé meg.

A Karára kiköltöző első lakók példáját az elkövetkezendő években sokan követték. Tanyasorok jöttek létre, a mai falu helyén 8-10, míg magán a pusztán 1854-re már 183 ház épült fel (Palugyay 1854: 188). Kara lakossága ekkor 691 személyt számlált.¹⁹ A puszta egyszerre volt Jászalsószentgyörgy legelője és egy leendő település színhelye. Az anyaközség csak 1857-ben szánta rá magát a kialakult helyzet szentesítésére és a továbbiakat megszabó lépések megtételére. Hivatalosan ekkor határoztak a puszta betelepítéséről; az alsószentgyörgyi részből 200, az időközben idecsatolt fényszarusi részből pedig 100 kat. holdat jelöltek ki a leendő falu helyéül. A területet 400 és 800 négyszögöles házhelyekre osztották, melyekre 3 év alatt kellett a házat felépíteni. Megakadályozandó az üzérkedést, egy személy csak 1 házhelyet vehetett. A határ többi részén a redemptus utódok osztoztak (Fodor 1942: 232; Pozsonyi 1942: 27).²⁰ Ezt követően a település látványos fejlődésnek indult, lakóinak száma 1862-re 1500-ra emelkedett, a faluban 40, a környező tanyákon közel 200 ház állt és önálló plébánia is létesült (Pozsonyi 1942: 28-30).

18 Kara puszta a kb. 10 km-re fekvő tószegi katolikus plébániához tartozott. A plébánia anyakönyvei az 1840-50-es évekből nagyon hiányosak és szinte olvashatatlanok. Az anyakönyvek megléte esetén is kicsi lenne a valószínűsége, hogy bennük a keresett személyek valamelyikére rábukkanjak. A kereszteleseknél általános gyakorlat volt ugyanis, hogy a bába (ha volt) a csecsemőt gyorsan megkeresztelte, így nem volt szükség a bizonytalan és télen amúgy is lehetetlen utazásra (Fügedi 1980: 219).

19 350 férfit (192 nőtlen, 150 nő, 8 özvegy) és 341 nőt (184 hajadon, 151 férjes, 6 özvegy) (Palugyay 1854: 188).

20 A puszta művelési ágak szerinti megoszlása 1850 körül a következő volt: szántó: 4263,5 kat. hold, rét és kert: 1155,7 kat. hold, legelő: 3601,5 kat. hold (Palugyay 1854: 187).

3. AZ UNOKA

Tóth Szűrszabó Jánosról és családjáról a megtelepülés időszakára vonatkozóan nem maradt fenn semmi adat, leghamarabb akkor találkozunk velük, mikor János fiuk [szül. 1841. 03. 04.(?)] 1869. november 3-án megnősült. Azt nem tudni, hogy ő az a János, aki 1841-ben egy hónapos korában elveszítette édesanyját, vagy pedig egy később született utód, aki szintén erre a névre hallgatott. A házassági anyakönyv státus rovatában ifjabb Tóth Szűrszabó Jánost mint helybeli birtokost vették nyilvántartásba. Feleségével, a szintén redemptus származású Ádám Veronikával Jászkarajenőn, a 162-es számú házban laktak. Házasságukból nyolc gyerek született.²¹ A születési anyakönyvekben hasznos bejegyzéseket találtam a társadalmi helyzet változásairól. Eszerint 1875-ben Tóth Szűrszabó János „birtokos” volt, 1877-ben „helybeli születésű kertész”, 1879-ben pedig „helybeli születésű zsellér”. A fő kérdés természetesen, hogy a három különböző státus valós változásokat jelöl-e, vagy a plébános hangulatát tükrözi? Lehetséges, de kevésbé valószínű magyarázat, hogy a Jászkun Kerület 1876-os megszűntével az addigi, a társadalmi helyzetre utaló jogi kategóriák (itt: birtokos = redemptus) egyszerre eltűntek, s helyüket az egyén valós gazdasági helyzetét jelzők vették át. Több eddig vizsgált anyakönyvben azonban az 1870-es években az egykori jobbágyokat és zselléreket még colonus/gazdaként, inquilinus/zsellérként is jelölik, a földműves, cseléd stb. polgári foglalkozási kategóriák mellett.²² Mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyakönyvben található, a társadalmi állásra vonatkozó bejegyzések egyre alacsonyabb státust jelölnek. Az elszegényedés okai között minden bizonnyal jelentékeny szerepet játszott a fiúági örökösödés. A hiányzó anyakönyvek és egyéb források miatt viszont nem tudjuk, hogy Tóth Sz Jánosnak hány testvére volt, s mekkora volt az örökölt vagyona. Egy bizonyos azonban: a '40-es évek sikeres újrakezdése az alapvetően gabonatermő vidéken a kedvezőtlen konjunkturális viszonyok és a felhalmozást lehetetlenné tevő örökösödési szokások miatt a '70-es évek végére elakadt.²³ Lehetőségeit tekintve a család zsellérsorsra jutott; a kitelepüléssel megvalósult gazdasági és személyi autonómiát kénytelen volt feladni. Ezzel párhuzamosan a jólhangzó Szűrszabó név is elkopott, mindössze egy Sz betű utalt korábbi meglétére.

A birtokos létből következik, hogy a föld, amelyből éltek, a saját tulajdonukat képezte. 1875 és 1877 között a saját birtokot elveszíthették, erre a kertész és a zsellér szavakból következtethetünk. A 18. században kertészen az egész évre elszegődött külső ridegcselédet értették, aki télen a jószágokra ügyelt (Györffy 1983b: 318). A szó jelentése a 20. század első felére a következőképpen módosult: a tanyás „előbb munkás vagy cseléd, majd szabad tanyásnak, mint itt mondják kertésznek szerződik” –

21 Mária (1870. 11. 29.), János (1873. 09. 23.), László (1875. 06. 15.), Mihály (1877. 05. 16.), Piroska (1879. 02. 20.), Erzsébet (1880. 11. 26.), halott csecsemő (1882. 02. 20.), *Balázs Mátyás* (1883. 02. 24.), István (1885. 12. 19.)

22 Így Mosonszentpéteren, Mosonszentjánoson, Marcaltőn és Szilban.

23 Az egykori Jászkun Kerület új közigazgatási felosztása sem kedvezett a térség fejlődésének. A Jászságban Jászberény szerepe a megyeszékhely Szolnokhoz képest visszaesett, míg az egykori puszták Pest megyéhez kerültek (1877), annak is keleti periferiájára.

írja a Cegléd környéki tanyákról Erdei Ferenc (Erdei 1942: 211). A tárgyalt időszakra nem rendelkezem pontos definícióval, de elképzelhető, hogy az Erdei által a '30-as évekre adott meghatározás már 50 évvel korábban is ugyanezt a jelentést takarta. Ez esetben a tanya és a hozzá kapcsolódó föld nem volt többé a család tulajdonában, úgy bérelték azt, általában részért vagy ledolgozták a bérlet ellenértékét.

1877. január 19-én rendezték Jászkarajenőn az első községi választást, amelyre a Jászsószentgyörgy általi „16 évi elnyomatás”²⁴ után került sor. A 20 fős képviselőtestületben Tóth Sz János is helyet kapott, de a napi önkormányzati munkában tisztséget nem vállalt. Neve 1880-ig rendszeresen előfordul a képviselőtestületi jegyzőkönyvekben. Id. Tóth Sz-Szűrszabó János (szül.1816/06/22) 1877-ben volt 61 éves, aki korai kitelepülése okán a pusztai lakók között az egyik rangidős személy lehetett, ezért valószínűnek tartom, hogy ő az „alapító atyák” egyike. Akár egyik gyerekenél lakott, akár saját házában, tanyáján élt, számontarthaták őt; ebben a régi pusztai világban a vagyon fontos, de nem kizárólagos alapja volt az emberek rangsorolásának.

A falu teljes önállósulása az akkori viszonyok közt értendő gyors fejlődést hozott magával. Már 1877 februárjában döntést hoznak az „oskola szék” felállításáról, amit „az oskolában tapasztalt hanyagság is követel”.²⁵ A tanyasiakkal együtt 328 tanulója volt ekkor az iskolának (Galgóczy 1877: 254), akik nagy része csak elméletileg részesült oktatásban. Ez év júliusában arról hoztak döntést, hogy a meglévő egy tanterem mellé még egyet építenek. Egy – a jegyzőkönyvben azután áthúzott – szövegrész arról tanúskodik, hogy a község vezetői is tisztában voltak az oktatás sanyarú helyzetével. „A mostani tanító Úrnak hanyag tanításmódja mellett a gyermekek dacára annak, hogy 2-3 évig járnak iskolába még se tudnak mit sem.”²⁶ A település egyéb gondjai is sürgős orvoslást kívántak. 1878-ban még egyetlen orvosa sem volt a falunak, noha lakosainak száma elérte a 4200-at. Ez a probléma csak két év múlva oldódott meg egy körorvosi állás megszervezésével.²⁷

Egy-egy ilyen apróbb intézkedés azonban nem tudta ellensúlyozni a térségnek a századvégi gazdasági fellendülésben mellőzött szerepét, így nem bizonyult tartósnak a kitelepültek maguk teremtette viszonylagos jóléte. A még mindig erősen növekvő népesség szinte kizárólag mezőgazdasági jellegű munkával kereste kenyerét, ami kiszolgáltatottá tette őket a piac áringadozásaival szemben. A fejlettebb, a kapitalista fejlődéssel együtt járó gazdálkodási ismeretek csak lassan honosodtak meg. Az Alföld mezőgazdasága nem volt képes a természeti adottságaiban potenciálisan benne lévő előnyöket kamatoztatni (Hanák 1978: 483-484; Rác 1972: 454).

24 Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya (= PMLNKO), V. 1055 Jászkarajenő község iratai. a/Képviselőtestületi iratok. Jegyzőkönyvek I. (1877-1895), 1-3. A korszakra vonatkozóan ez az egyetlen fennmaradt forrás a település életéről (1877-től 1895-ig, 1911-től 1922-ig és 1925-től 1928-ig), a Tóth Sz család ellenben egyik névmutatójában sem fordul elő.

25 PMLNKO. V. 1055/a/KJK/1/7.

26 PMLNKO. V. 1055/a/KJK/1/16.

27 PMLNKO. V. 1055/a/KJK/1/44. A hitelesség kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy az üléseken jóval többször volt napirendi pont a kocsmá állapot, mint az általában vett kultúra. A szilaj élet hagyományaként továbbélő duhajkodások visszaszorításáról is intézkedni kellett. „Szóba hozatott miképp a községben főképp ünnepi napokon a fiatalok kihágásainak megakadályozására annyira szükséges az örködés, hogy egy belrendőri hivatal felállítása elkerülhetetlen.” PMLNKO. V. 1055/a/KJK/1/38.

4. A DÉDUNOKA (MÁSODIK ÚJRAKEZDÉS)

Tóth Sz Balázs Mátyás ebbe az elnehezülő világba született bele 1883. február 24-én.²⁸ Gyerekkora semmiben sem különbözött társaitól. A sokgyerekes családban mindannyian keményen dolgoztak a kenyérrel való előteremtéséért. A szülők érezték és tapasztalták, hogy a földnélküliséggel együtt járó tanyásbérlő és cseléd létből való kitörési próbálkozások rendkívüli erőfeszítést kívánnak, ezért a tízes éveik közepén járó Balázst egy asztalos mester mellé adták tanoncnak. Korábban is általános volt, hogy a földnélküli örökösök vagy cselédnek álltak, vagy kitanultak valamilyen mesterséget (Szabó 1982: 96). A szülők egy polgárinak számító mesterséget adtak fiuk kezébe, lehetővé téve, hogy kiszakadjon a földnélküli lét kiszolgáltatottságából. Az apránként felbukkanó modernebb életigények megkövetelték, hogy a kisebb településeken is legyen legalább néhány alapszakmát képviselő mesterember. Míg korábban a kisebb falvakban a kovács általában egyedül jelentette a falu iparát, addig a századfordulóra az ács, bogár, kádár, bútorasztalos stb. szakmák részeivé váltak a falusi életnek. Az asztalosság különösen jó választásnak tűnt, mert a faluban a jász típusú faoszlopos, tornácos épületek elkészítése megkövetelte a megfelelő szakismeretet (Szabó 1982: 185).

Tóth Sz Balázs 25 évesen, 1908-ban megnősült, a kocséri születésű Katona Borbálát vette feleségül.²⁹ Házasságukból az 1910-es évek elején három gyerek született, akik valamennyien megélték a felnőttkort.³⁰ A kevés gyerek véleményem szerint nem tudatos, a polgárosodás irányába mutató döntés eredménye, azt az első világháború hatásának, majd Tóth Sz Balázs korai halálának kell tulajdonítanunk.

A már fiatalon jónevű asztalosmesterré lett Tóth Sz Balázs saját műhelyében dolgozott, s a faluban saját lakásában lakott családjával. Az eddigi tanyás létet tehát felváltotta egy, a falu közösségébe jobban integrálódó iparos lét. A család viszonylagos jómódban élt, mert a fokozatosan vagyonosodó faluban mind többen tartottak igényt konyha- és ruhásszekrényre, valamint a már említett tornácos házak is komoly megrendeléseket biztosítottak. Az asztalosmunka iránti szükségletet az is alátámasztja, hogy az 1910-es vállalkozói címtárban hat Jászkarajenőn működő asztalost találunk (Lakatos – Sebestyén – Sós 1910: 590). A fátlan vidéken fafeldolgozó iparról nem beszélhetünk, működésük fő alapja a falu saját belső piaca volt.³¹

A sikeresen induló pályát az első világháború derékba törte. Azt nem tudni, hogy pontosan mikor hívták be katonának és mennyi időt töltött a fronton Tóth Sz Balázs, de azt igen, hogy Szerbiában harcolt. A háborúból egy gyógyíthatatlannak bizonyult lázas betegséggel tért haza. Néhány évig még tudta vezetni műhelyét, de hangulatára betegsége mind jobban rányomta a bélyegét. Közben a 20-as évek elejének nyomora őket is elérte, betegsége pedig egyre súlyosbodott és 1923. július 17-én meghalt.

28 A rá vonatkozó, forráshely megadása nélküli életrajzi adatok a Makka Máriával készített interjúkból valók.

29 A MOL. mikrofilmtárában csak az 1895 előtti anyakönyvek másolatait őrzik, a jászkarajenői plébániára pedig eddig nem tudtam eljutni.

30 Lajos (1910. 01. 16.), Irén (1911. 08. 22.), Béla (1913. 11. 19.)

31 vö. „A kisipar csak a helyi szükséglet ellátására törekszik” (Pozsonyi 1942: 38).

Tóth Sz Balázs halála után hagyatéka³² az árvaszékhez került, mely a vagyont a gyerekek nagykorúvá válásáig kezelte.³³ Az akkori idők magas inflációja miatt a pénzösszegek valós értéke ma már nem megállapítható, de annyi bizonyos, hogy e tragikus esemény alapjaiban rengette meg a családot. A házrésznek, ahol laktak, becsértéke 200 000 korona volt. Ehhez jött az ingó vagyon 25 860 korona értékben. A „cselekvő állapotú” vagyon tehát 225 860 koronát tett ki. Ebből vonták le a „szenvedő állapotú” vagyonrész (10 000 korona – gyógyítási költségek, 192 000 korona – temetési költségek), így a tiszta hagyaték mindössze 23 860 koronát számlált. Ez a csekély összeg még tovább zsugorodott, ugyanis a közjegyző díja és költsége, 19 920 korona is ebből került kifizetésre, az árvákra eső 3940 korona pedig háromfelé oszlott.³⁴ Figyelemreméltó a temetésre költött összeg, ami mellett a többi költség szinte eltörpül. Erre az aránytalanságra nem tudok más magyarázatot találni, minthogy a család Tóth Sz Balázst erőn felüli, a körülményekhez képest a lehető legdíszesebb gyászszertartással búcsúztatta.

5. AZ ÁRVÁK II. (HARMADIK ÚJRAKEZDÉS)

Tóth Sz Balázs halálával a családban potenciálisan benne levő kitörési lehetőség hosszú időre szertefoszlott. A helyi viszonyok lehetőségeit kihasználó asztalosmester csak annyit ért el, hogy mindhárom saját gyereke elvégezte az elemi iskola hat osztályát, de neveltetésük itt befejeződött.

Az első évek sok nélkülözést hoztak a csonkán maradt családnak. A gyerekek gyámja édesanyjuk lett, aki csekély özvegyi nyugdíjat is kapott. Ez azonban nagyon kevés volt, az apa nélkül maradt gyerekeknek saját maguk eltartásához dolgozniuk kellett. A különböző cselédmunkák nem jelentettek biztos és elégséges jövedelmet, ezért özv. Katona Borbála 1925 decemberében kérvényezte, „hogy a férje után maradt asztalos szerszámokat szabad kézből nyílt árverésen eladhassa, s annak árát gyermekei ruháztatására fordíthassa”.³⁵ Erre a hideg télen kívül azért is szükség volt, mert a használaton kívüli szerszámok fokozatosan berozsdásodtak, s így veszítettek értékükből. Az árverésre 1926. február 24-én került sor, a kikiáltás költségeinek levonása után (126 000 korona) a községi előljáróság 1 370 500 koronát utalt át az árvaszék számlájára.³⁶

Az épphogy felserdült Tóth Béla és két idősebb testvére számára a cselédkedés lett a megélhetés forrása. Ebben akkoriban semmi rendkívüli nem volt, a szegényebb családoknál általános volt, hogy a gyerekeket elszegődítették. A húsz hold feletti gazdák szinte valamennyien fogadtak cselédet, ha nem volt munkára fogható fiúgyerekek (Varga 1980: 403).

A cselédkedésnek is megvolt a maga iskolája, a feljebbkerülés feltételezte az alsóbb szintek teljesítését. Az Alföldön a leendő cseléd pályafutása a kanászkodással kezdő-

32 Terjedelmi okokból sajnos sem a hagyaték, sem pedig a rákövetkező árverés tételeit nem tudjuk közölni (a szerző).

33 Pest Megyei Levéltár (= PML.), Árvaszéki iratok, Tóth Balázs hagyatéki és Tóth Lajos, Irén és Béla árvaszéki iratai. Az ügy alapszáma 42 168; 14 554/1938, 130 folio.

34 PML., Árvaszéki iratok, 42 168; 14 554/1938, 130 folio.

35 PML., Árvaszéki iratok, 42 168; 14 554/1938, 130 folio.

36 PML., Árvaszéki iratok, 42 168; 14 554/1938, 130 folio.

dött. A 10-14 éves fiúkat először kanásznak állították, akik ebben férfiként való elismerésük első jelét látták. Nem szabad pusztán a szegénységet látnunk, amely mindezt kikényszerítette, hanem e jelenséget a paraszti szocializáció egyik útjaként is kell szemlélünk.³⁷ „*Ha hallották, hogy jó család, akkor jött a gazda, és otthon a háznál megegyezett a szülőkkel*” – meséli Makka Mária, özv. Tóth Béláné.³⁸ A pillanatnyi helyzetet tekintve tehát mind a három fél jól járt.

Fontos, hogy a szolga státusa nem egyenlő a fizetett bér munkáséval. „A szolga időszakosan beletartozott a családba, s mint családtagot ruhával is el kellett látni, mint más családtagot. Ennek másik oldala: a szolga sem várhatott el nagyobb bért, mint bármelyik más családtag, vagyis meg kellett elégednie életfeltételeinek biztosításával” (Szilágyi 1977: 611). Az elszegődött legény tagja lett a gazda háztartásának (Varga 1980: 403), ha szerencséje volt, új helyén úgy tartották, mintha a saját gyerekük lett volna. Az elszegődés általában a következő feltételekkel történt: a szolgálégény teljes ellátást kapott, ezen kívül egy pár csizmát, egy öltözet ruhát és egy váltás fehérneműt. Ehhez jött még a zsebpénz jellegű cselédbér, havi 20-30 pengő. Ezt az összeget a szolga általában részleteiben kapta meg, hogy év végére minél többet félre tudjon tenni belőle. Megjegyzendő azonban, hogy a cselédek legérzékenyebb pontja az étkezés és a bánásmód volt, nem pedig a bér mennyisége (Kiss 1981: II/60; Varga 1980: 409-416).

Tóth Béla kezdetben több helyen is megfordult, az egész környéket bejárta. Minden esetben tanyákon szolgált. Az otthont elhagyva Szolnok (Józsa István tanyája), Tószeg, és Tiszavárkony voltak útjának állomásai. Legénykorának leghosszabb lakhelye Tiszavárkonyban volt, ahol nyolc évet szolgált (1929 és 1937 között). Törőcsik Mihályék fiuként szerették, munkáját (kocsis és minden cseléd) szabadon végezhette, saját időbeosztása szerint.

A Tóth család a '20-as évek végére szétszóródott, valamennyien cselédként szolgáltak, a megözvegyült Katona Borbála is. A változó lakhely miatt az egykori jászkarajenői ház elvesztette funkcióját, ezért, hogy ne álljon üresen, az özvegy 1934 áprilisában házrészüket (60 □ öl házrész, udvar, beltelek és 60 □ öl beltelki szőlő) 800 pengőért eladta. A 800 pengőből 50-et az árvaszéki jóváhagyás költségeire levontak, a maradék 750 fele az özvegyet illette, 375-en pedig a három testvér osztozott.³⁹ Ekkor Katona Borbála Tószegen lakott, s gyerekei is tószegi lakosként voltak bejelentve.

Tóth Béla 1937. április 4-én megházasodott, feleségét Makka Máriát⁴⁰ még gyermekkorában ismerte meg Jászkarajenőn. Házasságukból hat lánygyermek született.⁴¹ Az

37 „A kanászság tehát koránt sem volt büntetés a gyereknek, hanem öröm. A legtöbb nehezen várta, mikor állítják el cselédnek. Nem adta a fél világért, ha felülhetett a lóra” (Kiss 1981: I/37.).

38 A továbbiakban a dőlt betűvel szedett, idézőjelben lévő részek a vele készített interjúkból valók. Tóth Béla életének történéseit szintén az általa elmondottak alapján rekonstruáltam, amennyiben más forrás nincs megadva, ezen adatok is az interjúkból valók.

39 PML. Árvaszéki iratok, 42 168; 14 554/1938, 130 folio. A vevő Bádonyi Béla a még kiskorú Irén és Béla részére szeptemberben fizette be az árvaszéknél a rájuk eső 266 pengő 67 fillért.

40 Makka Mária Makka József konvenció cseléd és Trozoli Angéla legkisebb gyerekeként született 1914. május 5-én a Nagykőröshöz tartozó Tetétlenpusztán. Apja több helyen is szolgált, így Cire Balázs, Csete Albert tanyáján és Farkas Sándor majorjában. (A tetétleni pusztá és a Farkas család ismertetésére lásd Márkus 1979: 62-64.)

41 Mária (1937. 11. 19.) – a következő év nyarán csontvelő-gyulladásban meghalt. Mária (1939. 02. 21.), Erzsébet (1942. 04. 30.), Magdolna (1943. 09. 09.), Terézia (1944. 10. 30.) – hamarosan meghalt. *Borbála* (1951. 11. 20.).

esküvő előtt Tóth Béla kikérte az árvaszéknél lévő örökségének egy részét, hogy megtehesse az első lépéseket a családalapítás felé. A kiutalt 80 pengőből egy kanapét, egy asztalt négy székkal és két ágyat vett. Az esküvőre Abonyban, a Makka család Tabán utcai házában került sor 1937. április 4-én. Makka Mária hozománya egy konyha- és egy ruhásszekrényből állt, ezenkívül még 4 lepedőt, 6 párnahuzatot, 2 dunyhát és 2 párnát vitt a házasságba.

Az esküvő után visszaköltöztek Törőcsik Mihályékhoz Tiszavárkonyba, akinek házától körülbelül száz méterre egy üres tanya állt. Ebbe a házba költöztek be, immáron nem cselédként, hanem mint szabad tanyások. Az ottlakásért cserébe Tóth Béla évi húsz napot dolgozott Törőcsikéknek.

A tanyás létnek számtalan fokozata alakult ki az idők során, melyeknek legteljesebb leírása Erdei Ferenc nevéhez fűződik (Erdei é.n. és 1942). A tulajdonviszonyok alapján megkülönböztethetünk saját tulajdonú és haszonbéres tanyákat. A dolgozat szempontjából ez utóbbiak a fontosak. A haszonbérességnek több fajtája élt egymás mellett, így a pénzbérlet, a felesbérlet, a harmados és a szabad tanyás. Erdei ez utóbbiakkal kapcsolatban azok úrbéres jellegét hangsúlyozza. A bérlő itt valójában nem is bérlőként, hanem különleges munkásalkalmazottként dolgozik a gazda tanyáján: „[...] mindig alatta áll egy idegen akaratnak, mint a jobbágy, tehát nemcsak munkaerőcsben, hanem egész életében beszorult a paraszt formákba. A gazda életébe olyan beleszólási joggal rendelkezik, mint ami korábban a földesúr – jobbágy viszonyban állt fenn” (Erdei é.n.: 120-121). Az úrbéres kötöttségek abban is megnyilvánulnak, hogy a ház körül tartott állatok számát a gazda határozza meg, és a megszabott bérleti díjon felül a bérlő ajándékokkal kedveskedik a gazdának (Erdei 1942: 145). Sorsát „elkeseredve”, „panaszkodással” és „türelmetlenül” viseli. A bérlők „legnagyobb része emelkedő munkás, vagy cseléd kispasztt, ennek megfelelően ez a társadalmi sors még erősebb érvényesülését jelenti a paraszti törvényeknek” (Erdei é.n.: 120). A szabad tanyás szociológiailag nem sorolható egyértelműen a cselédekhez, de az önálló bérlőkhöz sem, „valami mind a két jogviszonyból van helyzetében”. A szabad tanyás helyzetének lényege a „tanyai lakás, melynek bére munkával egyenlítődik ki”. A munkát a bérlő a gazda földjén – ami nem mindig esik egybe a tanyaához kapcsolódó földdel – köteles elvégezni. Ha a szerződésben megszabott napok felett is dolgoznia kell, akkor erre az időre a gazda napszámot fizet a tanyásnak. Erdei a szabad tanyás létet a cselédsorból való kiemelkedés egy magasabb fokozatának tartja, de ez alatta áll a felesbérletnek, ahol a bérlő saját szerszámokkal rendelkezik, és a pénzbérletnek, ahol a termelőeszközök birtoklása valamennyi tőkével is kiegészül (Erdei 1942: 145-146).

A fiatal házasok másfél évig laktak Tiszavárkonyban, majd visszaköltöztek Abonyba. A költözés közvetlen oka az volt, hogy a ledolgozandó 20 napot mindig akkor vette igénybe a gazda, mikor Tóth Béla máshová is el tudott volna napszámba menni. „*Hát ugye a pénz nem nagyon gyűlt, nem gyűlt semerről, nem volt munka, nem volt kereset*”, így a család csak minimális készpénz-jövedelemre tudott szert tenni. Az általános kereseti lehetőségek is rosszabbak voltak, mint Abonyban, ahol jóval több munkaalkalom adódott.

Abonyban fél évig albérletben laktak, majd 1939. február 2-án a Makkák Tabán utcai házába költöztek. Tóth Béla közben alkalmi munkákat vállalt (az abonyi piac

szó szerinti értelemben vett munkaerőpiacként is működött), dolgozott a csemői és nyársapáti szőlőkben és Ungváry doktor kertjében, helyben. Ez idő alatt két hónapra summásnak is elszegődött a közeli Palládics pusztára, amiért négy mázsa búzát kapott. Látható, hogy a rendelkezésünkre álló foglalkozási kategóriákkal, az életmód és a státus fő magyarázó változóival is óvatosan kell bánnunk: ezeket a helyzettől függően cserélgethette gazdájuk.

A kis Tabán utcai házban a szülőkkel való szoros együttlét májusra terhessé vált. A fiatalok így Herceg József tanyájára, az Abony és Cegléd közt félúton fekvő Kecskés Csárdához mentek ki lakni, ahol 1947-ig éltek. A tanyán, melyhez föld nem tartozott, ugyanúgy szabad tanyásként éltek, mint korábban Tiszavárkonyban. Tóth Béla 25 napot dolgozott évente a lakhatásért. Szerződésük alapján egy tehenet, két anyadisznót és annak szaporulatát, valamint tetszés szerinti számú baromfit tarthattak. A tehen takarmányát a gazda adta, de nekik kellett lekaszálni. A kötelező 25 napon kívül idejével Tóth Béla szabadon rendelkezett, s az éppen aktuális mezőgazdasági munkákban segédkezett valamelyik környékbeli gazdánál.

A tanya felépítése nem különbözött annak általában szokott formájától.⁴² A bejárati ajtó a konyhába nyílt, ahonnan további két helyiségbe lehetett bemenni. Jobbról volt a szoba, ahol a család élt, balról pedig a kamra. A konyha szabadkéményes volt, a főzésre használt, vályogból rakott „*sparhelt*” füstje egy kürtön át távozott. A tűzhely mellől nyílt a szobát fűtő kemence szája is, ez a konstrukció tette lehetővé, hogy a lakószoba füstmentes maradjon. Főzéshez kukoricacsutkát, fűtéshez pedig kukoricaszárat (száríziket) használtak. A fátlan, szegény területen minden éghető mellékterméknek nagy jelentősége volt.

A szerény berendezésű házban főleg azok a bútorok voltak, melyekhez még az esküvőkor jutottak hozzá: a konyhában egy asztal négy széssel és a konyhaszekrény, a szobában pedig a két ágy és a sublód. Az állatok óljai az udvar túlsó oldalán, a ház bejáratával szemben helyezkedtek el.

Pénzjövedelmük itt is csekély maradt, a 80 filléres napszám már jónak volt mondható.⁴³ Egyedül aratáskor lehetett kiemelt jövedelemre (50 és 100 pengő között) szert tenni. A gazdasági cselédekről szóló tanulmányában Kerék Mihály adatai az egyes községek helyzetéről nagy szórást mutatnak ugyan, mégis hasznosak a korabeli valóság érzékelésére. Az Abonyhoz legközelebb eső Jászdózsán 68 fillér jutott egy napra, ami egy öttagú családot tekintve fejenként 14 fillér bevételt jelentett naponta (Kerék 1933: 590-616). A bevételek további kiegészítését jelentette a kukoricából és az állatokból származó jövedelem. Kukoricakapálást harmadába vállaltak, a három hold kukorica megkapálása után egy holdnyi termés az övéké lett. Ennek csak egy részét kellett az állatok számára félretenni, a többit eladhatták. Egy hathetes borjút 1939-ben 60 pengőért lehetett eladni, ezen, a költségek levonása után, 37,9 pengő haszna volt az eladónak. A tejleadás ennél tetemesebb, de ami még fontosabb, folyamatosabb bevételt jelentett. Egy tehen tejhaszna 300 pengőre tehető, amiből az egyéb költségeket levonva körülbelül 170 pengő nyereség keletkezett (Pintér 1981: 216-221). Mivel a tanyán a fejletlenebb tartási

42 A tanyával kapcsolatos építészeti és funkcionális kérdéseket részletesen tárgyalja Szent (1979).

43 Összehasonlításként: a kenyérliszt kilója 30 fillér volt, míg a disznósír 2-2,40 pengőbe került (Kerék 1984: 388-400).

körülményekből adódóan sok olyan költség elmaradt, amivel más esetben számolni lehetett, az előbbi nyereségértékek a Tóth család esetében magasabbra tehetők. Az anyadisznók malacaira szintén jelentékeny mértékben számított a család háztartása. A süldőket az abonyi piacra hajtották. Itt jegyzem meg, hogy ezeket az utakat mindig gyalog tették meg, ugyanis fogatuk nem volt. Mindez rengeteg idővesztéssel járt. Elzártóságuk rendkívül kiszolgáltatottá tette őket, ami a nagyvilágról, politikáról vallott elképzelésekben is visszaköszött. Idegen csak a legritkább esetben vetődött arra, a szomszédokkal pedig ritkán találkoztak, de ez utóbbinak sem volt jelentősége, hiszen ők is ugyanolyan elzártágban éltek. Szórakozásról nem beszélhetünk, a vasárnap különlegességét egyedül szabadnap volta adta. Reggel ugyanúgy hajnalban keltek, hogy megetessék az állatokat, a nap amúgy semmittevéssel telt. Ha szép idő volt, Tóth Béla kiült a ház végébe, s tárogatóján játszott, amit még legénykorában vett.

A falutól való nagy távolság miatt templomba nem jártak. Gyerekkorukban mindketten elsőáldoztak és bérmálkoztak, gyerekeik is részesültek e két szentségben, de mindennapjaikban a vallásos hit nem volt jelen. A szociológia mai szóhasználatával a „maguk módján vallásosok” közé lehetne sorolni őket.

Újságokat nem járattak, könyveik, rádiójuk nem volt, életük a világ folyásától egészen távol esett. Életük archaikus állapota⁴⁴ csak a háború után oldódott. Ez a tudati elmaradottság viszont nem párosult nyomorral. A tárgyi környezet szegénysége ellenére táplálkozásuk kielégítő volt, a kortársak által bőven tárgyalt falusi alultápláltság náluk nem jelentkezett. Étkezésük inkább volt egyhangú, mint kevés. Hétfévenként mindig volt húsétel az asztalon, hétköznap pedig a frissen fejt tej képezte a reggeli alapját. A házilag sütött fehér búzakenyér szintén elmaradhatatlan volt. Egyedül a gyümölcsök hiánya szembetűnő. Gyümölcsfát „*a gazda nem ültetett, a cseléd még úgy se*”. Szederfa minden tanyán volt, ezen kívül úgy kellett mindent megvenni. Az őszi szilvalekvárfőzésnek ellenben nagy hagyománya volt, ez alkalomból minden évben körülbelül 50 kiló szilvát vettek az abonyi piacon.

A nyilas hatalomátvétel után, 1944. október 28-án Tóth Bélát behívták katonának, ahol a hadtáphoz lett beosztva és kocsisként szolgált. A háborút követő orosz fogságból 1947-ben tért haza. Felesége ezalatt egyedül volt a gyerekekkel, illetve a szomszéd tanyáról egy állandó segítséget kapott. Az 1945-ös változások hatására valamelyest átalakult az életük. Ez abban nyilvánult meg először, hogy a gazda számára hizlalt 40 darab pulykát és a három hold napraforgó termését megtarthatták. Tóth Béla hazatértekor a tehén és egy még régebben vett abonyi házhely árán egy kis házat vettek Abonyban. Még két évig egy új helyen, a Zsengellér tanyán laktak, de 1950-ben végleg hazaköltöztek. Ezzel egy régi vágyuk is teljesült: „*Hogyha nekem lesz, és a magamét csinálom, de boldog leszek!*”

Ezzel a tanyás lét végleg megszűnt. Tóth Béla 1950-ben belépett az Új Világ Tsz-be, de annyira keveset keresett, hogy egy év után eljött a tszből. Mint felsége visszaemlékezik: „*de még csak egy kendőt sem hozott*”, amivel a tszben való munka teljes hiábavalóságára utal. A folytatást a rokona, Hamar István által szervezett építőipari brigád jelentette, ahol 1951-től 1964-ig, majd három év újbóli tsz tagság után 1967 és 1974 között dolgozott. Abonyban és a környéken még az intenzív szocialista iparosítás sem biztosított

44 Kósa László terminusa: „az ipari forradalom befolyásától még nem érintett paraszti lét” (Kósa 1993: 88).

munkalehetőséget, a helybeliek közül ebben az időszakban sokan a Dunántúlra jártak át dolgozni. Így volt ez a Hamar brigád (így hívták) esetében is, ők a Székesfehérvári Közúti Fenntartó Vállalat alkalmazottjai, útépítő munkásai voltak. A brigád kapcsán két jellegzetességre utalnék röviden. Az első, hogy a Hamar brigád rokoni alapon szerveződött.⁴⁵ Az individualista, nukleáris család feje, Tóth Béla az ötvenes évek struktúráromboló forgatagában egy régi struktúrába, a már régóta nem létező nagycsalád munkaszervezetébe visszacsatlakozva találja meg a maga és családja anyagi biztonságát, ahol a többiekkel való együttműködés alapját a sok esetben egészen távoli rokoni kapcsolat adja.⁴⁶ A második, hogy a Hamar brigád összetétele és munkaszervezete sokban egyezik a két világháború közötti időszakban született, a vándor aratómunkásokról, summásokról szóló beszámolókkal. Mint a brigád vezetője, rokonainak közvetlen főnökeként Hamar István tárgyalt a vállalaton belül a következő munkáról, és magasabb fizetést is kapott, mint a többiek. Az útépítést – idényjellegű munka révén – csak tavasztól ősziig végezték, télre hazatértek, s otthon voltak. A munkás hónapokban 2-4 hetente jártak haza Abonyba. Ennivalót otthonról vittek, általában zsírt, szalonnát, pirospaprikát, hagymát és lebbencset. A szegényes körülmények ellenére és a nagyon kemény munka mellett a '60-as években már kiemelkedően jól kerestek (2800-3000 Ft/hó), a Kádár-rendszerben valamennyiüknek sikerült házukat felújítani (víz, villany, kőporozás és festett drótkerítés) és azt divatos fogyasztási javakkal berendezni (csöves ORION rádió, politúros szekrény vitrinnel stb.).

A Tóth család 1930 utáni sorsáról, azt Márkus István modelljébe helyezve, a következő megállapításokat tehetjük. A szegényparasztság léte – szemben az uradalmi cselédségével – „örökös erőfeszítés”, folyamatos próbálkozás, hogy a kezdeti tanyai cselédségből először felesbérllőként vagy zöldségkertészként teremtsen magának szerény, de önálló egzisztenciát, azaz kisparaszti státusba emelkedhessen (Márkus 1991: 278). Az 1948-as fordulat a felemelkedésnek ezt a hagyományos útját felszámolta, ellenben a szocialista iparosítás munkaerőként, a szocialista politika pedig belső támaszként számított a politikailag „jóindulatúan semleges” (Márkus 1991: 300), többszázézes szegényparasztságra. A földtől elszakított, illetve ott megélhetést már nem találó szegényparasztság azután szegényparaszti eszközökkel számolta fel önmagát: „pontosan azokat a képességeket vetette be önmegszüntetése érdekében, amelyeket szegényparaszti múltjából hozott át: a rendkívüli munkabírást, a kedvezőtlen körülmények elviselésének képességét, az önfegyelmet, a hátrányos viszonylatok eltűrését” (Márkus 1991: 286). Mindezen értékeket a család közvetítette, s mely értékek régre visszanyúlóan a túlélést, a stabilitást, szerencsés esetben a továbblépést biztosították, az új rendszerben az extenzív iparosítás egyik alapját képezték. „Nem túlzás: a XX. századra a magyar gazdasági élet egésze – nemcsak a mezőgazdaság, hanem a vidéki ipar, az építőipar számos ága is, az összes fizikai munkahelyekre átgyűrűző hatással – *összeépült a szegényparaszti teljesítőképességgel*” (Márkus 1991: 275).

45 A Hamar brigád tagjai: Tóth Béla, Hamar István (Tóth Béla feleségének unokaöccse), Kiss Sándor (Hamar István sógora), Dányi Pál (Hamar István sógora), Hamar János (Hamar István sógora), Beviz István (Hamar István sógora), Dányi Sándor (Dányi Pál unokatestvére), Habony Pál (Dányi Pál unokatestvérenek sógora), valamint két nem rokon: Panyik István és Hegedűs József.

46 A jáász család- és munkaszervezetre lásd Szabó 1982a: 75-141.

- Kerek Mihály 1933: *Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz*. Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléje 1933. decemberi füzeteiből.
- Kerek Mihály 1984: A magyar mezőgazdasági munkás táplálkozása. In: Tóth Pál Péter (szerk.) *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900-1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 388-400.
- Kiss József 1979: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kiss Lajos 1981: *A szegény emberek élete I-II*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Kósa László 1993: *Polgárosodás*. Replika 11/12 (1993 november), 85-91.
- Kőrösi József 1873: *Adalékok az árak történetéhez*. Pest, A város tulajdona – Ráth Mór bizománya
- Lakatos Lajos - Sebestyén Arnold - Sós Izidor (szerk.) 1910: *Vállalkozók évkönyve és címtára*. A „Vállalkozók Lapja” kiadása
- Lippay Lajos 1883: *Jász – Alsó – Szt.– György Nagyközség történeti vázlatja és templomának századik évfordulója*. Jászberény
- Lukácsi Lászlóné – Lukácsi László – Rusvay Lajos 1984: *Jászsószentgyörgy krónikája I. kötet: A kezdetektől 1944-ig*. Jászsószentgyörgyi Községi Tanács
- Márkus István 1979: *Nagykőrös*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó
- Márkus István 1991: Az ismeretlen főszereplő: a szegényparasztság. In: uő *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 267-304.
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae politico – geographico – statisticae in clyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum*. Budae, Procurae Typis Annae Landerer I. kötet.
- ifj. Palugyay Imre 1854: *Jász – Kún Kerületek s Külső Szolnok Vármegye leírása*. Pest, Heckenast Gusztáv sajátja
- Pintér Ilona 1981: *Egy tanyagazdaság 1939-ben*. Agrártörténeti Szemle 1-2. 211-223.
- Pozsonyi Tivadar 1942: *Jászkarajenő emberföldrajza*.
- Rácz István 1972: Paraszttok elvándorlása a faluból. In: Szabó István (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó II./433-477.
- Szabó László 1982: *Jászság*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Szabó László 1982a: *A jász etnikai csoport II. A Jászság társadalomrajza a XVIII-XIX. században*. Szolnok
- Szenti Tibor 1979: *A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely - kopáncsi tanyavilágban*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Szilágyi Mikós 1977: Mezővárosi társadalom és műveltség. In: Szabó Ferenc (szerk.) *Gyomai tanulmányok*. Gyoma
- Varga Gyula, 1980: *Szolgaleányok élete és munkája Debrecen környékén*. Etnográfia 1980/3-4. 403-422.
- Wellmann Imre 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó

INTERJÚ

özv. Tóth Béláné Makka Máriával: az 1. interjú 1995. december 25-én, 2. interjú 1996. május 1-én, a harmadik 1996. július 26-án készült Abonyban.

Klement Judit

Egy családi részvénytársaság a századelőn

Gizella Gőzmalom Rt. 1905-1917.

A családtörténeti kutatások minden esetben sokféle forrás komplex felhasználásán alapulnak. Ez egyrészt a források sokszínűségének lehetőségéből adódik, másrészt abból a törekvésből, hogy egy információt több, különböző forrás is megerősítsen.

A Krausz család történetének felvázolásához elsősorban gazdaságtörténeti források álltak rendelkezésre, ami nem meglepő, hiszen vállalkozói famíliáról van szó. Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a gazdaságtörténeti források nemcsak a család történetének rekonstruálásában lehetnek segítségünkre, de tovább is árnyalhatják a családról kialakult képünket. Mindezt egy eddig kevésbé használt gazdaságtörténeti forrástípus: részvényes listák és részvénykönyv segítségével.

A CSALÁD

A Krausz familia történetének rekonstruálását genealógiák (Gerő 1938; Gerő 1940; Illésy–Pettkó 1895; Kempelen 1937-39), anyakönyvek és fennmaradt végrendeletek mellett leginkább gazdaságtörténeti források, cégbírósági iratok segítették, napló, levelezés létezése eddig ismeretlen. Zsidó kereskedő és ipari vállalkozó családról van szó, mely több szempontból is érdemes a kutató figyelmére. A gazdaságtörténész érdeklődését az keltheti fel, hogy 1880-ban családi vállalkozásként alapították meg és helyezték üzembe a Soroksári úti Gizella gőzmalomot, akkor, amikor a malomipar jövedelmezősége már túl volt fénykorán (Sándor 1959: 315-423), de érdekes az is: miként teremtették meg egy családi malom finansziális alapját. A társadalomtörténet nézőpontjából a család társadalmi felemelkedésének útja figyelemre méltó: hogyan váltak a Krauszok a zsidó nagypolgárság integráns részévé két generáció alatt. Az alábbiakban igyekszem a Krausz családot mindkét szempontból bemutatni, rövid áttekintést adva történetéről.

A család felemelkedésének elindítója Krausz Mayer volt, aki a Bonyhád közelében fekvő, német többségű (Fényes 1851: 236) Czikón (Tolna vármegye) született 1809-ben,¹ az izraelita felekezet tagjaként. Iskolái befejezése² után Bonyhád mezővárosában lett adózó kereskedő.³ Krausz Mayer vidéki kereskedői időszakáról keveset tudunk, de feltehetően kereskedőként került kapcsolatba az újpesti, pesti Löwy és Pollack csalá-

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) Mikrofilmtár (=XV/20) anyakönyvek (=AKV) A42.

2 A bonyhádi izraelita hitközség 1840-es „Bizonyítványa” alapján csupán annyi bizonyos, hogy Krausz Mayer végzett iskolákat, méghozzá Bonyhádtól távol: „...(Krausz Mayer), aki is a midőn édes atya meghalt, tehát mint kis árva az édes anya táplálásával és segedelmével neveltetett fel, és a tanulásnak kezdetét is mindenféle tudományokban való oktatásával élt; és minekutánna idegen oskolákban elegendő tudományoknak megszerzése által megtökéletesedett [...] a nemzetsége kebelében viszatért.” BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

3 BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

dokkal⁴, akik mobilitásának kezdetén nagy szerepet játszottak. 1838-ban, 29 évesen Krausz Mayer beállt legénynek⁵ a *Pollack Leo és fia* céghez, s még ugyanebben az évben feleségül vette⁶ Löwy Bernát Amália nevű leányát. Pollack Leot egy korabeli évkönyv a pesti izraelita nagykereskedők között tüntette fel terménykereskedőként (*Pesther und Ofner Wegweiser* 1838: 113; 1839: 130; 1840: 152) a Löwy család pedig Újpest egyik alapító famíliája volt. A Löwy fivérek: Izsák és Bernát az 1830-as évek közepén érkeztek Újpestre. Izsák épületfával, fűszerrel, liszttel kereskedett, Bernátot pedig bőrgyárosként jegyezték fel (Borovszky é.n.: 489). Meg kell említeni, hogy 1848 előtt kevés pesti nagykereskedőt jellemzett igazi vállalkozói mentalitás (Bácskai 1989: 140), illetve hogy a bőrgyártás nem tartozott a legelegánsabb és legirigyeltebb ipari vállalkozások közé. A nagykereskedő cégnél kapott alkalmazotti státusz és a bőrgyáros após – fentiek ismeretében is – Krausz Mayer mobilitásának első állomásait jelentik, hiszen általuk a főváros, s a pesti nagykereskedői, ipari vállalkozói kör közelébe került az eredetileg vidéki kereskedő Krausz Mayer. Felemelkedésének következő fokát jelzi, hogy 1841-ben a pesti lakosok sorába történő felvételét kérvényezte, hiszen a felvétel bizonyos vagyon meglétét feltételezte. Megbízhatóságát alátámasztandó Krausz Mayer nagyobb értékű (6885 Ft) árukészlet-tulajdont (gubacs)⁷ tudott felmutatni.⁸

Krausz Mayer 1840-es, '50-es és '60-as évekbeli gazdasági tevékenységéről egyelőre kevés adat áll rendelkezésünkre, pedig ekkor már pesti lakos volt. 1846-ban Regina lánya, 1854-ben Izidor fia születésekor az anyakönyvek az apa foglalkozásaként borkereskedelmet tüntettek fel, a Róza lánya 1856-os születésekor kiállított anyakönyv pedig terménykereskedőként szerepeltette.⁹ Krausz Mayer nevét hiába keressük a Pesti Nagykereskedők Testületében, a Pester Lloyd Kalender lapjain is csak 1862-ben tűnik fel először, ekkor terménykereskedőként, majd a következő évkönyvekben (1863, 1865, 1866, 1868) a Branntwein- Liquer- und Essigerzeuger, vagyis a pálinka, likőr és ecetgyártók csoportjában fordul elő Obervorsteher (előljáró) megjelöléssel. A cégbíróság cégjegyzéke¹⁰ szerint Krausz Mayer 1864-től önálló céggel rendelkezett: a *Mayer Krausz* egyéni cég profiljaként szeszkereskedelmet jegyeztek be. A különböző források alapján tehát azt mondhatjuk Krausz Mayer Pesten töltött első harminc évéről, hogy azt termény- és szeszkereskedelem, valamint szeszgyártás együttesen jellemezte.

Az élelmiszerkereskedelem és élelmiszeripar a következő évtizedekben is a Krauszok vállalkozásainak jellemzője maradt,¹¹ de már határozottabban körvonalazódva: cégnevekkel fémjelezve, s a második generáció üzleti életben való megjelenésével kísérve. A *Mayer*

4 A zsidó vallásúak állandó lakosként Pestre való betelepülése csak az 1840. évi XXIX. törvénycikk alapján vált lehetségessé, a törvény a bányavárosokat kivéve „szabad lakhatást” adott az „országban született” izraelitáknak. 1840 előtt a zsidó kereskedők, gyárosok Pest városfalain kívül és a Pest közelében fekvő Újmegyeren, a későbbi Újpesten telepedtek le és Pesten működtettek üzleteket. 1840-es évektől az újpestiek folyamatosan települtek be Pest területére.

5 BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

6 BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

7 A gubacsot a bőripar hasznosította a cserzés folyamatában, Krausz Mayer apósa pedig bőrgyáros volt.

8 BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

9 BFL. XV/20. AKV A24, A25.

10 BFL. VII-3.c. Cégbíróság – cégjegyzék egyéni kereskedelmi cégek jegyzéke I. kötet 75. lap

11 Egyetlen kivétel az 1873-ban életre hívott *Neusohler Steinbruch Gesellschaft Mayer Krausz & Comp.* nevű, eredetileg Krausz Mayer és Weiss Adolf közös, de néhány hónappal az alapítás után már Krausz Mayer

Krausz egyéni cég neve és üzletköre 1867-ben módosult: *Krausz Mayer* társként maga mellé vette idősebbik fiát, Lajost. Az új társas cég terménykereskedelemmel foglalkozott, neve, már kettős cégnevezéssel, *Krausz Mayer és fia*, illetve *Mayer Krausz & Sohn*¹² lett. A terménykereskedő cég mellett *Krausz Mayer* 1870-ben szeszgyárat alapított. A *Szesz és élesztő gyár Krausz Mayer* (németül *Spiritus & Presshefe Fabrik Mayer Krausz*) cég¹³ alapját egy 1852-től működő józsefvárosi gyár megvétele képezte.¹⁴ *Krausz Mayer*nek ez volt az első önálló szeszipari vállalkozása, s ebbe a vállalkozásába is hamarosan bevonta társként idősebbik fiát.¹⁵ Egyes kutatók szerint épp a szeszgyártásból akkumulálódott az a tőke (McCagg 1972: 139), amely lehetőséget teremtett arra, hogy az élelmiszeripar egy másik ága felé fordulva 1880-ban létrehozzák a Gizella gőzmalmot, a fiatalabb fiú, Izidor részvételével, társtulajdonlásával kibővült *Krausz Mayer és fiai*¹⁶ terménykereskedő cég új vállalkozását. A malom megalapításának évében töröltették a cégek jegyzékéből a *Szesz és élesztőgyár Krausz Mayer* nevű céget, így a szeszgyártás, szesz- és terménykereskedelem, valamint a malomipari tevékenység 1880-tól a *Krausz Mayer és fiai* cég alatt folytatódott.¹⁷ Egy „nagy” családi cég fogta össze a *Krauszok* legfontosabb vállalkozásait.

A családi cég alig egy évtizedig maradt fenn. A két fő üzletág: szeszipar, illetve malomipar mentén a két *Krausz* fivér önálló úton indult el az 1890-es évektől. Izidor 1889-ben kilépett a *Krausz Mayer és fiai* cégből, s 1890-ben megalakította saját cégét *Krausz szesz és élesztőgyár*¹⁸ néven. Telephelyként ugyanaz a józsefvárosi ingatlan szerepelt, mint a még apja által életre hívott *Szesz és élesztőgyár Krausz Mayer* cégnél, a kontinuitás tehát nyilvánvaló. 1890-től Izidor a család szeszipari érdekelttségét vitte tovább, Lajos és – ekkor már nyolcvanadik életévén túl lévő – apja pedig a terménykereskedelmet és a malomipari üzletágot folytatta. (Az idősebbik *Krausz* fivér apja 1894-es halála után egyéni vállalkozásban vezetete tovább a malmot és a *Krausz Mayer és fiai* céget.) *Krausz Mayer* különböző érdekelttségei tehát 1890-től újra két cégben öltöttek testet: a *Krausz szesz és élesztőgyár* cégben a szeszipar, a *Krausz Mayer és fiai*¹⁹ név alatt pedig a terménykereskedelem és a malomipar.

egyéni tulajdonát képező kőbányatársulat. (1876-tól a cég magyar megnevezéssel is szerepel a hivatalos cégjegyzékekben: *Besztercebányai Kőbányatársulat Krausz Mayer & Trsa*) *Krausz Mayer* jelentősebb vállalkozásaiban idővel szerepet kaptak felnőtt korba lépett fiai, akiket viszont ebbe a vállalkozásába nem vont be, végig saját tulajdona maradt és a céget 1890 májusában ő maga adta el. Elképzelhető, hogy az élelmiszeripar és -kereskedelem mellett kis jelentőségű lehetett az építőipari szerepvállalás, de az is lehetséges, hogy a jövedelmezőségétől függetlenül a családtya akarata volt a cég saját felügyelete alatt tartása. BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fia* cég Cg 1876/645.

12 BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fia* cég Cg 1876/645.

13 BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fia* cég Cg 1876/643.

14 A céghez tartozott egy angyalföldi malátagyár is. Ennek létezéséről a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870-75-ös évkönyve számol be.

15 Erre 1875-ben került sor. Ekkor a cég megnevezésének módosítása nélkül a céget átvezették a társas cégek közé. BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fiai* cég Cg 1876/643.

16 BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fiai* cég Cg 1880/123.

17 BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fia* cég Cg 1876/643.

18 BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz szesz és élesztőgyár* Cg 1890/46.

19 A cég neve Izidor kilépése után sem változott. BFL. VII-2.e. Cégbíróság *Krausz Mayer és fiai* cég Cg 1880/123.

1. tábla

A Krausz család cégei

Cég magyar neve	Cég német neve	Tevékenységi köre	Cég működési ideje	Cég tulajdonosai
	<i>Mayer Krausz</i>	szeszkereskedelem	1864-1867	K. Mayer
<i>Krausz Mayer és fia</i>	<i>Mayer Krausz & Sohn</i>	terménykereskedelem	1867-1880	K. Mayer, K. Lajos
<i>Szesz és élesztőgyár Krausz Mayer</i>	<i>Spiritus & Presshefe Fabrik Mayer Krausz</i>	szeszgyártás és szeszkereskedelem	1870-1880	K. Mayer, K. Lajos (1875-től)
<i>Krausz Mayer és fiai</i>	<i>Mayer Krausz & Söhne</i>	terménykereskedelem, malomipar (1880-1905) szeszkereskedelem, szeszipar (1880-1890)	1880-1905	K. Mayer, K. Lajos, K. Izidor (1880-1889)
<i>Krausz szesz és élesztőgyár</i>	<i>Krausz Spiritus & Presshefe Fabrik</i>	szeszipar, szeszkereskedelem	1890-1917	Krausz Izidor
<i>Gizella Gőzmalom Rt.</i>	<i>Gizella Dampfmühl-Actiengesellschaft</i>	malomipar	1905-1948	részvényesek

Egy cég neve és profilja még nem árul el sokat annak rentabilitásáról. Mivel a magán-cégek nem voltak nyilvános elszámolásra kötelezve, csak közvetett információk alapján ítélnénk a család vagyoni helyzetéről. A Krausz név gazdasági megbízhatóságának legfényesebb bizonyítéka a hitelképessége: a *Krausz Mayer és fiai* cég 1879 és 1890 között folyamatosan szerepelt az Osztrák-Magyar Bank kiemelten kezelt, nagy hitelkerettel rendelkező és megbízható hitelfelvevőnek tekintett „egyes megterhelésre jogosultak” névsorában. Sőt, a frissen bejegyzett *Krausz szesz és élesztőgyár* is felkerült az 1890-ig ismert listára (Kövér 1999: 125-135). A család gazdasági erejét bizonyítja emellett az is, hogy az 1870-es évek végén, amikor a Gizella gőzmalom telkét megvásárolták, ingatlanait felépítették és berendezéseit beszerezték, a józsefvárosi és az angyalföldi ipartelepeiken is képesek voltak beruházásokat végrehajtani: 1878-ban lecserélték a józsefvárosi szeszgyár két gőzkazánját,²⁰ 1879-ben helyreállították a leégett angyalföldi gyár épületét,²¹ házicsatornát építettek a józsefvárosi szeszgyárhoz,²² tervbe vették egy földszintes őrház építését,²³ valamint átalakították az angyalföldi malátagyár malátaszárító épületét.²⁴

A gazdasági tőkét a Krausz család sikeresen konvertálta társadalmi tőkévé, gazdagodásukat társadalmi felemelkedés kísérte. Erre több tényező utal, közöttük is leginkább jelzésértékű, hogy a házasságok során mely családok kerültek rokoni kapcsolatba a Krausz famíliával. Krausz Mayer és Löwy Amália házasságából született gyerekek²⁵ közül nyolc²⁶ élte meg a felnőtt kort: Karolina (szül. 1839), Ida (szül. 1841), Anna (szül.

20 BFL. Tanácsi iratok III.114/878.

21 BFL. Tanácsi iratok III.1011/879.

22 BFL. Tanácsi iratok III.964/879.

23 BFL. Tanácsi iratok II.1253/1880.

24 BFL. Tanácsi iratok III.785/1880.

25 A család áttekintésére lásd a *mellékletet*. A család adatait az anyakönyvek, genealógiák, illetve a végrendeletek alapján állítottam össze. (BFL. XV/20. AKV. A24-26, A34-36; Gerő 1938, Gerő 1940, Illésy–Pettkó 1895, Kempelen 1937-1939; BFL. VII-2.e. Cégbíróság Krausz Mayer és fiai cég Cg 1880/123.)

26 Egyetlen gyermekként elhalálozott Krausz leszármazóra bukkantam a születési anyakönyvek vizsgálatá során: Regina 1846-ban Pesten született, 1854-ben halt meg. BFL. XV/20. AKV. A25, A41.

1842), Lajos (szül. 1843), Paula (szül. 1850), Teréz (szül. 1852), Izidor (szül. 1854) és Róza (szül. 1856).²⁷ A legkisebb csemete alig volt három éves, amikor a legidősebb lány férjhez ment 1859-ben. Karolina férje, *Schwarz Kálmán* a házassági anyakönyv szerint hasznóbérlő volt.²⁸ A következő házasság 1862-ben kötött a családban, Ida ment férjhez a nagykereskedő *Fürst Jakab*hoz, akinek a kereskedelem mellett hiteléletbeli érdekeltiségei is voltak. Fürst Jakab 1899-ben maróthi előnévvel nemességet szerzett²⁹ (Vörös 1979: 135). Anna első férje *Weiss Bernát* kereskedő lett, ők 1863-ban házasodtak össze. Férje halála után *Brüll Miksá*hoz kötötte életét 1880-ban. Brüll a pesti gazdasági elit egyik ismert alakja volt: terménykereskedő, földbirtokos, királyi főkonzul, érdekeltiségei voltak a bankéletben, malom-, sör-, gépiparban, 1882-ben domonyi előnévvel nyert nemességet³⁰ (Vörös 1979: 96). Lajos házasságáról nem tudunk sokat, végrendelete szerint: „elvált állapotban és leszármazók hátrahagyása nélkül halt el” 1905-ben.³¹ Paula első alkalommal *Braun Mór* dunaföldvári „gazdához” – feltehetően bérlő – ment nőül 1870-ben. 1883-as válásuk után *Petényi Vendel* mérnök felesége lett, utóbbi petneházi előnévvel szerepel több forrásban is.³² Teréz 1873-ban lett *Dr. Keleti Gyula* ügyvéd felesége, s ő – válása után – másodszor is egy ügyvédhez ment hozzá. Második férje, *Basch Gyula* neve Budapest virilisei, tehetős polgárai között is szerepel (Vörös 1979: 139).³³ Róza 1879-ben *Gutmann Vilmos* felesége lett.³⁴ Vilmos családja a Dunántúl gazdasági elitjébe tartozó, nagykanizsai kereskedő família volt. Már édesapja, Gutmann Henrik nemességet kapott gelsei előnévvel, Vilmos még egy előnevet és bárói rangot is szerzett hozzá: így lett báró gelsei belicsei Gutmann Vilmos. E név birtokosa jelentős földbirtokkal rendelkezett, és a hiteléletben volt érdekelt (Vörös 1979:137). A kisebbik Krausz fiú 1883-ban a dúsgazdag *Wahrmann Mór Renée* nevű leányát vette nőül, viharos házasságuk viharos válással ért véget.³⁵ Izidor második felesége *Brüll Hedvig* lett. A vejek között tehát bérlőt, földbirtokost, nagykereskedőt, ügyvédet, mérnököt egyaránt találunk, a menyek pedig nagykereskedő családok leszármazottai. A Fürst, Brüll, Wahrmann, Gutmann családokkal való rokonság arra utal, hogy a Krausz családnév az 1880-as évekre nemcsak az üzleti életben vált elfogadottá és ismertté.

27 BFL. XV/20. AKV. A25, A34, A35, A36.

28 Házasságukból négy gyermekük született: József, Béla, Miklós, Regina. A fiúk nevüket Surányira magyarosították, Krausz Lajos 1905-ös végrendeletében már így szerepelnek. (Regina ekkor már férje nevét viselhette.)

29 Ida és Fürst Jakab gyermekei: Emil-Imre (szül. 1860), Lenke/Ilona (szül. 1866), Leon-László (szül. 1867) Berthold/Bertalan (szül. 1868), Heléna, Irén.

30 Feltehetően Annának nem születtek saját gyermekei. Brüll Miksának első házasságából, Munk Francis-kától volt négy gyermeke: Ödön, Móric, Zsófia, Laura.

31 BFL. VII-2.e. Cégbíróság Krausz Mayer és fiai cég Cg 1880/123.

32 Krausz Mayer 1894-es halálakor Paula már nem élt, a végrendeletben viszont szerepel második férje, neve előtt a petneházi előnévvel. Paulának sem születtek gyermekei, nem szerepelnek egy családi végrendeletben sem.

33 Teréz esetleges gyermekeiről nincs közelebbi információ. Neve mellett nem szerepel leszármazott egyetlen, általam ismert végrendeletben sem.

34 Házasságukból született gyermekeik: Amália-Lilly (szül. 1880 vagy 1882), Anna (szül. 1881), Stefánia (szül. 1886), Sándor-Henrik (szül. 1890).

35 Közös gyermekük: Amália-Lujza (szül. 1895), vagy ismertebb nevén Megyeri Lola. Egy Thurn-Taxis hercegnek lett a felesége 1911-ben. A viharos válásról és házasságról lásd Dr. Győrffy 1897.

A tőkekonverzió másik jeleként értékelhető Krausz Mayer és leszármazottainak nemesítése. Ferenc Józseftől 1882-ben nyertek nemességet megyeri előnévvel, a nemesítő oklevél indoklása a következőképpen szól: „Magyarország iparának előnyére számos gyárt létesített s jelesül Budapesten nagyobb szerű szesz és sajtó élesztőgyárt, Angyalföldön maláta gyárt, s ezen felül egy évenként 400.000 métermázsa búza megőrlésére képes gőzmalmot állított fel, tekintetbe véve továbbá azt, hogy nagyobb kiterjedésű birtokain³⁶ okszerű gazdálkodást hozván be, a mezőgazdaság emelése körül is kiváló szolgálatokat tett, ipartelepein és birtokain mintegy 1600 embernek nyújt keresetet és jeles magaviseleténél fogva is köztiszteletben álló egyénnek jellemeztetik.”³⁷ Nemesi előnevét Krausz Mayer általában nem szerepeltette neve mellett a különböző cím- és névtárakban, fiai viszont annál inkább: nevük előtt rendszeresen feltűntették a megyeri előnevet, Izidor pedig 1909-ben családnevét Krauszról Megyeryre módosította. A Krauszok esetében is azzal találkozunk tehát, hogy a rang a későbbi generációk számára jelent csak értéket és válik fontossá (Halmos 1992: 52).

A gazdasági tőkének az élet más területeire való átváltásakor nem feledkezhetünk meg a kulturális tőkéről, az iskoláztatás kérdéséről, még akkor sem, ha a Krausz fiúk esetében csupán közvetett információk állnak rendelkezésünkre. Mivel Mayer maga is tanult – a bonyhádi izraelita hitközség bizonyítványa szerint –, feltételezhetjük, hogy fiait is tanította. Lajos és Izidor neve nem szerepel a Budapesti Kereskedelmi Akadémia végzősei között. A vejek foglalkozása – közöttük három ügyvéd is szerepel –, valamint az Izidor neve mellett gyakran feltűnő dr. megjelölés, illetve Lajos politikai ambíciói sejtetni engedik ugyanakkor, hogy a fiúk talán jogi tanulmányokat folytattak.

A gazdasági tőke politikaivá konvertálására Krausz Lajos tett kísérletet. Az 1880-as évtizedben két ízben is megválasztották országgyűlési képviselővé: 1884-től Szentendrét, 1888-tól Dunaszerdahelyet képviselte szabadelvű párti képviselőként az alsóházban.

Krausz Mayer intragenerációs mobilitásának, illetve a Krausz család tőkekonverziós formáinak bemutatása során már körvonalazódott egy kép erről a családról. A családon belüli kapcsolatokról ugyanakkor keveset tudunk meg ez alapján. Nem lehet például állást foglalni az ügyben, hogy a két Krausz cég milyen kapcsolatban állhatott egymással 1890 után. A külön cég alapítása vajon Izidor önállósági törekvéseinek volt betudható, vagy a család üzletpolitikai megfontolásának eredményeként jött létre? Az ismert, hogy a két cég a család más-más ágából vont be résztvevőket,³⁸ a *Krausz Mayer és fiai* cégben Karolina fia, Schwartz Béla volt az üzletvezető, a *Krausz szesz és élesztőgyárban* pedig Ida fia, Fürst Bertalan; de vajon volt ennek egyéb jelentősége is (például családon belüli csoportok kialakulása)? Szerencsére a Krausz család vállalkozásainak történetében van egy olyan fejezet, amely – továbbra is gazdaságtörténeti forrásról lévén szó – a családi kapcsolatokat az üzleti életben való megjelenésük alapján közelebbről is megvilágíthatja. Megyeryi Krausz Lajos 1905-ös végrendeletében az addig általa egyedül birtokolt *Krausz Mayer és fiai* cég tulajdonában levő Gizel-

36 Krausz Mayer birtokában az 1893-as földbirtokstatisztika szerint egy 322 kataszteri hold méretű angyalföldi telek volt.

37 BFL. VII-e. Cégbíróság Krausz Mayer és fiai cég Cg 1880/123.

38 Mivel sem Lajosnak, sem Izidornak nem volt fiúgyermek, így unokaöcsöket vettek maguk mellé a vállalkozásaikba.

la gőzmalmot testvéreire: Izidorra és Rózára, valamint unokaöccsére, Fürst Bertalanra³⁹ bízta. Ám „minthogy megyeri dr. Krausz Izidor, báró Gutmann Vilmosné sz. megyeri Krausz Róza és maróthi Fürst Bertalan örökösök a végrendeletben nekik az örökhagyó helybeli gőzmalom-vállalatokra biztosított átvételi joggal élni nem kívántak”,⁴⁰ döntésük alapján a *Krausz Mayer és fiai* céget törölték a cégek jegyzékéből, a malom egyéni vállalkozási korszaka lezárult, s megalakult a *Gizella Gőzmalom Rt.*, mely 1905. július 1-én kezdte meg működését.⁴¹ 1905 júliusától 1916 februárjáig az új részvénytársaság részvényesei között majdnem kizárólag a Krausz család képviselőivel találkozunk. A részvények megoszlásából és mozgásából kiolvasható néhány további elem a család történetéből.

A RÉSZVÉNYES LISTA

A forrás, amely a mindenkori részvénymegoszlást a Gizella Gőzmalom Rt. esetében követhetővé teszi, az úgynevezett részvényes lista.

Egy részvénytársaság részvényeseinek névsora kétféle forrásból rekonstruálható. Egyrészt a megalakuláskor vagy tőkeemeléskor a részvények lejegyzőiről, megvásárlóiról készített részvénykönyvből, másrészt az éves közgyűlések alkalmával a közgyűlési jegyzőkönyvek elején szereplő részvényes listákból. A részvénykönyv egyszeri és különleges alkalomról tudósított. Fontos sajátossága és előnye, hogy valamennyi részvény tulajdonosának nevét tartalmazta,⁴² hátránya viszont, hogy fennmaradása nagyon esetleges, hiszen a legtöbb részvénytársaságot alkalmi konzorciumok alapították, s ezek rendszerint nem tartottak fenn saját levéltárat (Kövér 1989: 119). Mint látni fogjuk, a Gizella Gőzmalom Rt. esetében nincs szó ilyen vállalkozói csoportról, s noha a részvénytársaság iratanyagát a fővárosi cégbíróság, illetve a Fővárosi Levéltár megőrizte, az alapításkor készült részvénykönyv nem maradt fenn. A részvénytársaságok működéséhez hozzátartozott az évenkénti közgyűlések összehívása, ezek alkalmával nyílt lehetőség a piacon mozgó részvények követésére. A közgyűlésen való részvételnek feltétele volt, hogy a részvénybirtokos – a vállalat által megnevezett bank pénztáránál – letétbe helyezze részvényeit, vagy annak egy részét. A részvényes részvényeinek arányában adott számú szavazattal rendelkezett, minél több részvényt tett le, szavazata annál nagyobb jelentőséggel bírt a közgyűlésen (Kövér 1989: 120). Hogy hány részvény jelentett egy szavazatot, azt a vállalat alapszabályában rögzítették, illetve az éves Compassokból (részvénytársasági címtárakból) is kiolvasható volt. A forrástípus előnye, hogy – amennyiben a közgyűlési jegyzőkönyv fennmaradt – évről évre követhetővé teszi a részvények mozgását, hátránya viszont, hogy esetleges, mennyi részvény válik „láthatóvá” egy-egy közgyűlés alkalmával. (Annak külön jelzésértéke van, ha egy közgyűlésen minden részvény megjelenik, ez rendszerint a vállalat jövőjét meghatározó közgyűlések alkalmával fordult elő.) A részvényes listák rendszerint

39 Fürst Bertalan Ida fia volt.

40 BFL. VII-2. Cégbíróság Krausz Mayer és fiai cég Cg. 1880/123.

41 BFL. VII-2. Cégbíróság Krausz Mayer és fiai cég Cg. 1880/123.

42 Mindez a névre szóló részvények esetében igaz.

a nagyrészvényesek által birtokolt részvénytársaság időbeli változásának követését teszik lehetővé. A forrástípus használhatóságát tovább szűkíti, hogy a bankok az 1890-es évektől igyekeztek a többségi részvényes státuszát jelentő 15-20%-os részvényarányt megszerezni az iparvállalatokban (Kövér 1989: 123). Ám mindez nem érinti a családi részvénytársaságokat. Esetükben a kisméretű részvényesek is inkább megjelennek a közgyűléseken, és banki részvétel hiányában a részvények is követhetőbbek maradnak. Ilyen a Gizella Gőzmalom Rt. első tizenegy éve is.

A CSALÁDI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

A Gizella Gőzmalom Rt. 3 200 000 korona alaptőkével alakult meg, 4000 db egyenként 800 koronás, névre szóló részvényt bocsátottak ki 1905-ben. A közgyűlés érvényes határozathozatalához a részvények legalább felének kellett megjelenie a közgyűlés előtt. Húsz részvény jelentett egy szavazatot.⁴³

Az első ügyletét rendhagyó módon 1905. július 1-től 1906. december 31-ig tartott, az első közgyűlést 1907 februárjában hívták össze, s már ekkor letételre került 3784 db részvény. A részvények érdekes szabályosságot mutatnak, mely főleg akkor szembetűnő, ha az egyes Krausz gyerekeket közvetlen hozzátartozóikkal (férjek, gyerekek) együtt, csoportosítva szerepeltetjük. A részvényes lista adatai szerint minden lánygyermek – hozzátartozói részvényeivel összesítve – ugyanannyi részvényt rendelkezik. Csupán Izidor részvénytulajdona emelkedik a többiek fölé. A malom Krausz Lajos hagyatékának része volt, végrendeletében vagyonát – mivel nem volt egyenes ági örököse – testvérei között osztotta szét.⁴⁴ A vagyonmegosztást százalékokban határozta meg a végrendelező: 20/100-ad részt juttatott Izidornak, egyenként 16/100-ot Idának, Annának, Teréznek és Rózának, és összesen 16/100-ot, vagyis egyenként 4/100-ad részt elhunyt testvére, Karolina gyermekeinek: Józsefnek, Bélának, Miklósnak és Reginának.⁴⁵ Ha a 4000 db Gizella-részvényben fejezzük ki az örökségeket, a részvényes lista részvénytársaságai köszönnek vissza: 4000 db részvény 20/100-ad része 800 részvényt jelent, 16/100-ad része 640-et, 4/100-ad része pedig 160-at. Bár nem maradt fenn az 1905-ös alapítási részvénykönyv, mégis feltételezhetjük, hogy a kibocsátott 4000 db részvényt az örökrészek arányában jegyezték le, osztották fel egymás közt Krausz Lajos testvérei, illetve unokaöccsei és unokahúga. Az egyes örökök aztán saját hozzátartozóikkal osztották meg a hagyaték szerinti részvénytársaságukat. Így Teréz férjével osztott meg 640 részvényt, Anna mostohafiával, Ida két fiával, egy vejével és egyik unokájának férjével,⁴⁶ Róza férjével és vejével.

43 BFL. VII-2.e. Cégbíróság, Gizella Gőzmalom Rt. Cg 762/1.

44 A malom ugyanakkor végrendeletében Krausz Lajos Izidorra, Rózára és Fürst Bertalanra bízta, tehát ő még nem gondolhatott a malom részvénytársaság alakítására.

45 Paula 1905-re már meghalt, s feltehetően nem voltak saját, élő gyermekei, ezért hiányzik még az említése is.

46 Ida és Anna 1907-re már elvesztette férjét.

2.tábla

Részvényletevők és az általuk letett részvények száma (1907-1909)

	Kiszámolt részvénytartás Lajos végrendelete alapján	1907. 02. 02. közgyűlés	1908. 02. 10. közgyűlés	1909. 02. 10. közgyűlés
Izidor (megyeri Dr. Megyeri)	800	800	800	800
Teréz (Basch Gyuláné) Basch Gyula (férj)	640	600 40	600 40	600 40
Anna (domonyi Brüll Miksáné) domonyi Domony Ödön (Anna mostohafia)	640	600 20	- -	- -
Ida (maróthi Fürst Jakabné) maróthi Fürst László (Ida fia) maróthi Fürst Bertalan (Ida fia) jánosi Engel Gyula (Ida veje) szinóbányai Kramer Leo (unokavej)	640	140 125 125 125 125	140 125 125 125 125	140 125 125 125 125
Róza (báró Gutmann Vilmosné) báró Gutmann Vilmos (férj) báró Gutmann Arthur (Róza veje)	640	500 100 1	500 100 1	500 100 1
Regina (Egger Gyuláné) Egger Gyula	160	160 1	160 1	160 1
József (Surányi) Béla (Surányi) Miklós (Dr.Surányi)	160 160 160	- 160 160	- 160 160	- 160 160
Dr. Dalnoky Béla Dr. Keleti Kornél		1 1	1 1	1 1
közgyűlésen letett részvények száma: (db) alaptőke: (korona) összrészvénytartás: (db) részvények névértéke: (korona)	4000	3784 3200000 4000 800	3164 3200000 4000 800	3164 3200000 4000 800

(jelmagyarázat: *dólt számok* = kiszámolt adatok; **vastag számok** = a részvényletevő maga van jelen a közgyűlésen; vékony számok = a részvényletevő képviselő útján vesz részt a közgyűlésen;)

A női részvényesek általában képviselő által – férjük, fiúk személyében – vettek részt a közgyűléseken, részvényeik elosztása (eladása, elajándékozása) is hasonló okból történhetett: a Krausz család nőtagjai feltehetően kevés gazdasági aktivitást mutattak. Az 1907-es részvényes listán meg nem jelent 216 db részvényből 160 db a közgyűléstől távol maradó Surányi József (Karolina fia)⁴⁷ tulajdonában volt, s hiányzott Róza és Anna néhány tíz részvénye. Az alapszabály értelmében 20 részvény ért 1 szavazatot a közgyűlésen, mégis szerepel a részvényes listán néhány 1 db részvényt birtokló személy. Az ő szerepük akkor válik érthetőbbé, ha a részvényes lista mellé a részvényletevők pozícióit felsoroló táblázatot is odaállítjuk.

47 Surányi József távollmaradásának feltételezhető oka, hogy 1901-ben megvette a Pesti Naplót, melynek 1917-ig főszerkesztője volt.

3. tábla

*Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők
közös listája (1905-1909)*

	1905-1906 Compass	1907. 02. 02-től közgyűlés	1908. 02. 10-től közgyűlés	1909. 02. 10-től közgyűlés
megyeri Dr. Megyeri Izidor	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag
domonyi Domony Ödön (Anna mostohafia)	ig.tag	ig.tag	-	-
maróthi Fürst László (Ida fia)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
maróthi Fürst Bertalan (Ida fia)	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag
jánosi Engel Gyula (Ida veje)	-	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
báró Gutmann Vilmos (Róza férje)	ig.tag	ig.tag	ig.tag+alelnök	ig.tag+alelnök
báró Gutmann Arthur (Róza veje)	-	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
Egger Gyula (Regina férje)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
Surányi Béla	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag
Dr. Dalnoky Béla	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
Katona Zsigmond	ügyvez.ig	ig.tag + vezérig.	ig.tag + ügyvezig	ig.tag + vezérig.
Dr. Keleti Kornél	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag

(pozíciók: elnök; alelnök; ig.tag = igazgatósági tag; felügy.biz.tag = felügyelőbizottsági tag; ügyvezig = ügyvezető igazgató; vezérig. = vezérigazgató;)

Az egy részvénnel rendelkezők valamennyien tagjai a vállalat felügyelő bizottságának, szerepük valószínűleg e pozíciójukra korlátozódott.⁴⁸ Csupán két részvényes neve utal családon kívüli személyre: feltehetően a család két ügyvéd ismerőséről van szó.⁴⁹

A következő két év részvényes listái egyetlen változást hoznak: Krausz Anna és mostohafia részvényei eltűnnek. A magyarázat Anna halála. Az 1910. február 9-i közgyűlésen megjelenő részvények megint szabályszerűséget tükröznek, ami Anna hagyatékának részvényes listán való megjelenését jelenti. Annának nem voltak saját gyermekei, és Krausz Lajos végrendeletében kikötötte, hogy az általa Annára hagyományozott vagyont Anna csak a Krausz családon belül oszthatja szét, ez lehet az oka annak, hogy a Domonyok, Anna második férjének leszármazottai, végleg eltűnnek a részvényes listákról. Anna 640 részvénye a következőképpen osztódott szét: 96 db részvény Izidornak, egyenként 136 db részvény Idának, Teréznek és Rózának, valamint a 136 db részvény negyede, azaz 34 db részvény Karolina gyermekeinek: Józsefnek, Bélának, Miklósnak és Reginának. Izidor még így is a legnagyobb részvényes maradt, 22,4%-os részvényarány felett rendelkezett, de a lányok részesedése is közelebb került a 20%-hoz.

48 Egy-egy pozíció éves fizetést jelentett birtokosa számára, a fizetés összegét az alapszabály rögzítette.

49 Dr. Dalnoky Béla neve szerepelt Krausz Lajos hagyatéki végzésében. Dr. Keleti Kornél akár rokoni kapcsolatban is lehetett Dr. Keleti Gyulával, Krausz Teréz első férjével, de arra semmi jel nem utal, hogy Teréz fia lenne.

4. tábla

Részvényletevők és az általuk letett részvények száma (1910-1916)

	<i>Anna hagyatékaival emelt, kiszámolt részvényszám</i>	1910. 02. 09. köz- gyűlés	1911. 02. 01. köz- gyűlés	1912. 02. 03. köz- gyűlés	1913. 02. 12. köz- gyűlés	1914. 02. 04. köz- gyűlés	1915. 02. 09. köz- gyűlés	1916. 02. 17. köz- gyűlés
Izidor (megyeri Dr. Megyeri)	896	896	896	896	897	897	897	896
Teréz (Basch Gyuláné) Basch Gyula (férj)	776	736 40	736 40	736 40	736 40	736 40	736 40	742 40
Ida (maróthi Fürst Jakabné) maróthi Fürst László (Ida fia) maróthi Fürst Bertalan (Ida fia) jánosi Engel Gyula (Ida veje) szinóbányai Kramer Leo (unokavej)	776	276 125 125 125 125	276 125 125 125 125	276 125 125 125 125	276 125 125 125 125	276 125 125 125 125	276 125 125 125 125	146 210 - 210 210
Róza (báró Gutmann Vilmosné) báró Gutmann Vilmos (férj) báró Gutmann Arthur (Róza veje)	776	636 100 1	636 100 1	636 100 1	636 100 1	636 100 1	636 100 1	146 630 1
Regina (Egger Gyuláné) Egger Gyula	194	194 1	194 1	194 1	194 1	194 1	194 1	193 1
József (Surányi)	194	-	-	-	-	-	-	-
Béla (Surányi)	194	194	194	194	194	194	194	194
Miklós (Dr. Surányi)	194	-	-	-	-	-	-	-
Dr. Dalnoky Béla		1	1	1	-	-	-	-
Dr. Keleti Kornél		1	1	1	1	1	1	-
összes letett részvény száma: (db)		3576	3576	3576	3576	3576	3576	3619
alaptőke: (korona)		3200000	3200000	3200000	3200000	3200000	3200000	3200000
részvényszám: (db)	4000	4000	4000	4000	4000	4000	4000	4000
névérték: (korona)		800	800	800	800	800	800	800

(jelmagyarázat: lásd 2. tábla)

Az 1910-es, 1911-es, 1912-es, 1913-as, 1914-es, 1915-ös év közgyűlési jegyzőkönyvei évről évre ugyanazt a részvényes listát tartalmazzák, minden lényeges változás nélkül. A Krausz lányok továbbra is képviselőik útján vesznek részt a közgyűléseken, és továbbra is távol marad a közgyűlésektől – már nemcsak – Surányi József, de Surányi Miklós is. A családon kívüli részvényesek közül eltűnik a listákról Dr. Dalnoky Béla neve, egyetlen részvénye Megyery⁵⁰ Izidor neve mellett tűnik fel. Dalnoky részvényes listáról való távozását megelőzte, hogy 1912 februárjától már nem tagja a vállalat felügyelő bizottságának, mivel pozíciója megszűnt, egyetlen részvénye is jelentőségét veszítette.

50 Nevével hol Megyeryként, hol Megyeriként találkozunk.

5. tábla

*Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők
közös listája (1910-1916)*

	1910. 02. 09. köz- gyűlés	1911. 02. 01. köz- gyűlés	1912. 01. 03. köz- gyűlés	1913. 02. 12. köz- gyűlés	1914. 02. 04. köz- gyűlés	1915. 02. 09. köz- gyűlés	1916. 02. 17. köz- gyűlés
megyeri Dr.Megyeri Izidor	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag
maróthi Fürst László (Ida fia)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	ig.tag
maróthi Fürst Bertalan (Ida fia)	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	-
jánosi Engel Gyula (Ida veje)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
szinóbányai Kramer Leo (Ida unokavej)	-	-	-	-	-	-	felügy. biz.tag
báró Gutmann Vilmos (Róza férje)	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök	ig.tag + alelnök
báró Gutmann Arthur (Róza veje)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag
Egger Gyula (Regina férje)	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy- biz. elnök	felügy- biz. elnök	felügy- biz. elnök
Surányi Béla	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag	ig.tag
dr.Dalnoky Béla	felügy. biz tag	felügy. biz tag	-	-	-	-	-
Katona Zsigmond	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig	ig.tag + vezérig
Dr. Keleti Kornél	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	felügy. biz tag	-	felügy. biz tag

(pozíciók: lásd 3. tábla)

Az 1916-os részvényes lista kisebb változásokat hoz, de ezek is csupán családon belüliek: Róza részvényeket ad át férjének, együttes részvénytársaságuk azonban nem változik. A Fürst családban maróthi Fürst Bertalan részvényei kerülhettek felosztásra,⁵¹ Ida részvényátruházása mellett, együtt továbbra is 776 db részvényt tesznek le a közgyűlés előtt. Az átrendeződések tehát családon belüliek, és erősítik a Krausz lányok gazdasági inaktivitásának tendenciáját.

Végigtekintve az 1905 és 1916 közötti részvényes listákon az állandóság és a szabályos részvénytársaság a legszembevetőbb. A társaság ebben az időben gyakorlatilag ugyanazon paraméterek mentén működött, ez nemcsak a részvények megosztására igaz, de a pozíciók viselésére is. Holott – ezt fontos hangsúlyozni – a részvények hagyatékok

51 Fürst Bertalan vagy meghalt, vagy kivonult az üzleti életből. Nemcsak részvényei, de a vállalatnál betöltött pozíciója is a Fürst családban maradt, testvére László lett helyette igazgatósági tag, László felügyelőbizottsági tagságát pedig, az eddig pozícióval nem rendelkező szinóbányai Krámer Leo kapta. (5. tábla)

útján kerültek elosztásra, lejegyzésre: gyakorlatilag részvényekben kifejezett örökrészekről van szó, s nem a piacon mozgó részvényekről. Izidor volt a vállalat elnöke, egyben a legtöbb részvény birtokosa. Mögötte a legnagyobb jelentőség Gutmann Vilmosé lehetett: alelnök volt, és felesége részvényeinek állandó kezelőjeként közel 20%-os részvény mennyiség felett rendelkezett. Hasonló részvényarány állt Basch Gyula rendelkezésére – felesége részvényeivel együtt –, de ő kiemelt funkciót nem kapott a társaságnál. Ők hárman a részvények mintegy 60%-a felett diszponáltak. Hozzájuk képest kisrészvényesek voltak a Fürst család képviselői, illetve Karolina gyermekei, akik ennek ellenére a közgyűlések állandó szereplői maradtak, bizonyára annak köszönhetően is, hogy felügyelő bizottsági, igazgatósági tagsággal rendelkeztek. A változatlanságból úgy tűnik, a részvénytársaság a részvényesek közös akarata szerint működött. Ez az állandóság, véleményem szerint, a Krausz családra nézve is beszédes. A családi kapcsolatok szorosan tartása nem fakadhatott pusztán a nem családtagok iránti bizalmatlanságból. A család tagjait sorra véve kiderül, akit lehetett, bevontak a Gizella Gőzmalom Rt. részvényesei közé. Karolina négy gyermeke: József, Béla, Miklós, Regina részvénytulajdonos. Idának három fia volt, de Emil-Imre 1899-ben meghalt, így ő nem szerepelhet a részvénytársaságban. A másik két fiú, sőt két másik családtag is szerepet kapott a vállalatban. Anna mostohagyermekai nem részesülhettek a Krausz vagyonból, de amíg ő élt, ők is jelen voltak. Paula és Teréz gyermekei létezéséről nem tudunk. Paula második férje ekkor még élt ugyan, neve feltűnik Krausz Lajos végrendeletében is, de a férjek csak élő feleségeik révén kerülhettek részvényközelségbe, Paula pedig már nem élt a részvénytársaság megalakításakor. Teréz férje, Basch Gyula viszont épp felesége révén lett a Gizella Gőzmalom Rt. meghatározó részvényese. Izidornak nem volt fiú gyermeke. Rózának egyetlen fia, Sándor-Henrik csak vizsgált időszakunk végén, 1914-ben válik nagykorúvá, így ő korábban nem is szerepelhetett volna a részvényesek között. A család szinte valamennyi férfi tagja aktív szerepet kapott tehát a családi részvénytársaságban. A Krausz családban Krausz Mayer és Krausz Lajos halála után élő és gazdaságilag bizonyítottan működő, szoros családi kapcsolatok maradtak fenn.

KITEKINTÉS

A Gizella Gőzmalom Rt. családi részvénytársaság jellege 1916 után megszűnt. Az 1917-es februári közgyűlésen a vállalat jövőjét alapjaiban megváltoztató határozatok születtek. A közgyűlés jelentőségét már az is mutatja, hogy – most először – mind a négyezer részvényt letették a közgyűlés előtt, ám a részvények eloszlása az előző évitől jelentősen eltért. A korábbi közgyűlésekről ismerős Krausz családtagok és a Gizella Gőzmalom munkatársain kívül új nevek bukkanak fel a részvénybirtokosok között. A „régirészvényesek” részvényei átrendeződnek, mindenegyik családi ágának (Megyery Izidor, Gutmannok, Fürstök, Basch család, Eggerék, Surányi fiúk) csökken a tulajdonhányada, a részvények az „újakhoz” vándorolnak, s az új szereplők rögtön vezetői pozíciókat is kapnak. Az eddig ismeretlen nevek két bank: a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank és az általa alapított, Magyar Forgalmi Bank Rt. vezetőségének névsorából köszönnek vissza, illetve a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank önálló részvénybirtokosként is feltűnik. 1917-ben tehát elindult a Gizella Gőzmalom Rt. banki érdekkörbe

kerülése. A változás okát feltehetően a malom megrendült pénzügyi helyzetében kell keresni. Az ország háborúban állt ekkor, az élelmiszertermelést állami irányszámokkal szabályozták, a piac nagyon korlátozottan működött. Az is valószínűnek tűnik, hogy a családi részvénytársaság saját erőből nem lett volna képes tőkeemelésre, a megtermelt profitot meghaladó mértékű beruházások végrehajtására. Nemcsak az életben maradáshoz lehetett szükség tehát banki közreműködésre, de a továbbfejlődéshez is.

A két bank többségi részvénytulajdonhoz jutása egy év alatt, de több lépcsőben zajlott le. Az 1917. évi februári közgyűlésen a részvényesek arról döntöttek, hogy az eddigi 800 koronás, névre szóló részvényeket felbontják 200 koronás, névre szóló részvényekre. Így a vállalat 3 200 000 koronás alaptőkéje – a közgyűlés után már – 16 ezer db 200 koronás részvényből állt. Ugyanebben az évben, júniusban összehívtak egy rendkívüli közgyűlést – az első ilyet a vállalat történetében.

A rendkívüli közgyűlésen (újra) megjelent az összes (16 ezer db) részvény. Láthatóan az előző közgyűlés óta gazdát cserét néhány részvény: megfigyelhetőek Krausz családon belüli átrendeződések (Fürstök, Gutmannok, Surányiak esetében) és a banki pozicionáriusok részvényeinek immár közvetlenül a két bank neve mellett való feltűnése. (Ezek a személyek csak a részvényesek listájáról tűntek el, a Gizella Gőzmalom Rt.-beli pozícióikat megtartották.) A rendkívüli közgyűlés megszavazta a vállalat alaptőkéjének 800 000 koronával való emelését, melyet 4 ezer db 200 koronás, névre szóló részvény kibocsátásával valósítottak meg. A változások indoklását a közgyűlési jegyzőkönyv megőrizte: „Vállalatunk történetében kimagasló esemény, hogy a velünk évtizedek óta üzleti összeköttetésben lévő Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank megszerezte *barátságos* (kiemelés a *szerzőtől*) úton részvényeink többségét és ennek folytán igazgatóságunk magát dr. Beck Lajos, Bun József, Freudenberg Rafael és Lévai Adolf urakkal kiegészítette. Egyébiránt malmunk vezetésében semmi változás nem történt és eddig bevált irányelvek továbbra is mérvadók lesznek – csupán, hogy malmunk, mint ezt a legtöbb fővárosi nagymalom eddig is tette, a jövőben vidéki érdekeltségeket is szándékozik megszerezni. Az első félévben megszerezte a Kabai malmalom és tárház rt.-t egészben és a Gyöngyösvidéki gőzmalom rt. részvénytöbbségét, és ezzel kapcsolatban tőkéjét 800 000 koronával 3 200 000 koronáról 4 000 000 koronára emelte fel, egyúttal eddigi 800 koronás névre szóló részvényeit négy részre, 200 koronás névre szólóra osztotta.”⁵² Az új részvények lejegyzésére a régi részvényeseknek elővásárlási joguk volt, négy régi részvény birtokában vásárolhattak egy új részvényt.

Az alaptőkeemelés alkalmával kiállított részvénykönyv fennmaradt, pontosan tudjuk tehát, hogy ki – hányat jegyzett le a 20 ezer db Gizella-részvényből 1917 közepén. Minden részvény lejegyzésre került, de nem a 4:1 aránynak megfelelően. A régi részvényesek részvényhányada mindenki esetében a lehetséges mérték alatt maradt, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank a részvények 60%-ának birtokába jutott, abszolút többségre tett szert.

A tulajdonosi hányad csökkenése mellett ugyanakkor a Krausz család férfi tagjai a változások alatt is megtartották vállalatban belüli pozícióikat, de tagadhatatlan, hogy 1917 után új fejezet kezdődött a Gizella Gőzmalom Rt. történetében.

52 BFL. VII-2.e.Cégbíróság, Gizella GőzmalomRt. Cg 762/1.

6. tábla

Részvényletevők és az általuk letett részvények száma (1917-1918)

	1917. 02. 27. köz- gyűlés	Négyszeres részvény- felbontás alap- ján számolt részvénytársaság	1917. 06. 06. rendk. köz- gyűlés	Lejegyezhető új részvényekkel együtt	1917. részvény- könyv	1918. 02. 27. köz- gyűlés
megyeri Dr.Megyeri Izidor	412	1648	1600	2000	1200	900
Teréz (Basch Gyuláné)	40	160	1440	1800	1080	810
Basch Gyula (férj)	330	1320	-	-	-	-
Ida (maróthi Fürst Jakabné)	275	1100	-	-	-	-
maróthi Fürst László (Ida fia)	35	140	480	600	360	270
maróthi Fürst Bertalan (Ida fia)	-	-	-	-	-	-
jánosi Engel Gyula (Ida veje)	51	204	480	600	360	270
szinóbányai Kramer Leo (unokavej)	11	44	480	600	360	270
Róza (báró Gutmann Vilmosné)	270	1080	-	-	-	-
báró Gutmann Vilmos (férj)	100	400	1488	1860	1116	837
báró Gutmann Arthur (Róza veje)	2	8	-	-	-	-
Regina (Egger Gyuláné)	90	360	-	-	-	-
Egger Gyula	3	12	372	465	279	209
József (Surányi)	93	372	224	280	168	126
Béla (Surányi)	93	372	372	465	279	210
Miklós (Dr.Surányi)	93	372	520	650	390	292
Katona Zsigmond	20	80	320	400	240	180
Dr. Keleti Kornél	2	8	-	-	-	-
Kubicsek Oszkár	-	-	-	-	25	-
Dr. Beck Lajos	100	400	-	-	-	-
báró Madarassy-Beck Marcell ⁵³	200	800	-	-	-	-
Bun József ⁵⁴	100	400	200	250	-	-
Freudenberg Rafael ⁵⁵	100	400	200	250	-	-
Friedländer Emil ⁵⁶	20	80	-	-	-	-
Kádár Gusztáv ⁵⁷	20	80	-	-	-	-
Lévai Adolf ⁵⁸	100	400	200	250	-	-
Dr. Marton Miksa	20	80	-	-	-	-
Magyar Forgalmi Bank Rt.	-	-	3912	4890	2118	1576
Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank	1420	5680	3712	4640	12025	5200
összes letett részvény száma: (db)	4000	-	16000	-	20000	11500
alaptőke: (korona)	3200000	-	3200000	-	4000000	4000000
részvénytársaság: (db)	4000	16000	16000	20000	20000	20000
névérték: (korona)	800	200	200	200	200	200

(jelmagyarázat: lásd 2. tábla)

53 Báró madarasi Madarassy-Beck Marcell dr. a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank vezérigazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17.)

54 Bun József a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank igazgató helyettese 1917-ben. (Compass 1916/17.)

55 Freudenberg Rafael a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank igazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17.)

56 Friedländer Emil a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank cégvezetője 1917-ben. (Compass 1916/17.)

57 Kádár Gusztáv a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank cégvezetője 1917-ben. (Compass 1916/17.)

58 Lévai Adolf a Magyar Forgalmi Bank Rt. vezérigazgatója 1917-ben. (Compass 1916/17.)

7. tábla

*Részvényletevők és a Gizella Gőzmalom Rt.-ben pozícióval rendelkezők
közös listája (1917-1918.)*

	1917. 02. 27-től közgyűlés	1918. 02. 27-től közgyűlés
megyeri Dr. Megyeri Izidor	ig.tag + elnök	ig.tag + elnök
Basch Gyula (Teréz férje)	ig.tag	ig.tag
maróthi Fürst László (Ida fia)	ig.tag	ig.tag
jánosi Engel Gyula (Ida veje)	felügy.biz tag	felügy.biz tag
szinóbányai Kramer Leo (Ida unokavej)	felügy.biz tag	felügy.biz tag
báró Gutmann Vilmos (Róza férje)	ig.tag + alelnök	ig.tag+alelnök
báró Gutmann Arthur (Róza veje)	felügy.biz tag	felügy.biz tag
Egger Gyula (Regina férje)	felügybiz.elnök	felügybiz.elnök
Surányi Béla	ig.tag	ig.tag
Katona Zsigmond	ig.tag + vezérig.	ig.tag+vezérig.
Dr. Keleti Kornél	felügy.biz tag	felügy.biz tag
Dr. Beck Lajos	ig.tag	ig.tag
Bun József	ig.tag	ig.tag
Freudenberg Rafael	ig.tag	ig.tag
Friedlander Emil	felügy.biz tag	felügy.biz tag
Kádár Gusztáv	felügy.biz tag	felügy.biz tag
Lévai Adolf	ig.tag	ig.tag
Dr. Marton Miksa	felügy.biz tag	felügy.biz tag

(pozíciók: lásd 3. tábla)

MELLÉKLET – CSALÁDFA⁵⁹

Krausz Mayer (Czikó, 1809-Bp. 1894. febr. 14) oo **Löwy Amália** (megh. Bp. 1874)

- **Karolina** (szül. 1839) oo (1859) **Schwarz Kálmán** (szül. 1835)
 - *József (Surányi)*
 - *Béla (Surányi)*
 - *Miklós (Surányi)*
 - *Regina oo Egger Gyula*

59 1. generáció: Krausz Mayer gyermekei

2. generáció

3. generáció

4. generáció

- **Ida** (szül. 1841) oo (1862) **maróthi Fürst Jakab** (1836-1900)
 - *Emil-Imre* (1860-1899) oo *Mandl Irén*
 - Karla
 - Magda
 - *Leon-László* (1867-1935) oo *domonyi Brüll Laura*
 - Ferenc
 - György
 - *Berthold / Bertalan* (szül. 1868) oo *Grosz/Nagy Josefa(Josefin)*
 - Bertalan (szül. Bp. 1891) oo Paizs Sarolta
 - Frigyes (szül. 1929)
 - Károly
 - Aranka oo szinóbányai Krámer Leó
 - *Heléna*
 - *Irén*
 - *Lenke/Ilona* (1866-1938) oo *jánosi Engel Gyula* (Pécs, 1857 - Bp, 1934)
 - Miklós (szül. Pécs, 1894) oo Szendrei Sára
 - Sándor (szül. Bp. 1926)
 - Aurél oo Stern Paula
 - Pál oo Ornstein Kitty
 - Péter (szül. Pécs, 1928)
 - Ilma oo von May Róbert dr.

- **Anna / Nanette** (szül. 1842) 1.oo (1863) **Weiss Bernard** (szül. 1835)
 - özvegy
 - 2.oo (1880) **domonyi Brüll Miksa** (szül. 1847)
(Munk Franciskától, B. Miksa 1. feleségétől születtek)
 - *Ödön* oo *Machlup Flóra*
 - Miksa (szül. 1894) oo(1920) br. Tornay-Schosberger Erzsébet
(szül. 1900)
 - Katalin
 - Erzsébet
 - Ede
 - Andor
 - *Móric* (Bp. 1872-Bp. 1944) oo(1903) *br. Kornfeld Mária* (Bp. 1881-Bp. 1939)
 - Péter oo Grosz Edit
 - János
 - *Zsófia*
 - *Laura* oo *maróthi Fürst Leon-László* (1867-1935)
 - Ferenc
 - György

- **Lajos** (Pest, 1843. szept. 11. - Bp. 1905. ápr. 13) oo ???
elvált

- **Regina** (Pest, 1846. szept. 6.–1854)
- **Paula** (szül. 1850) 1.oo (1870) **Braun Mór** (szül. 1843)
elvált
2.oo **petneházi Petényi Vendel**
- **Teréz** (szül. 1852) 1.oo (1873) **Dr Keleti Gyula** (szül. 1844)
• *Kornél (?)* *elvált*
2.oo **Basch Gyula**
• *Róbert (?)*
- **Izidor** (Pest, 1854. szept. 4-Bp. 1920. márc 7) 1.oo (1883) **Wahrmann Renée**
elvált (szül. 1862)
• *Amália-Lujza* (szül. 1895) oo(1911) *hg Thurn-Taxis Egon Miksa*
(= Megyeri Lola) (szül. Écska,1872)
2.oo **Brüll Hedvig**
- **Róza** (Pest, 1856. márc. 1.-Bp. 1932. júl. 16.) oo (1879) **báró gelsei belicsei Gutmann Vilmos** (Nagykanizsa, 1847.máj.10.-Bp. 1921. szept. 6.)
• *Sándor-Henrik* (szül. *Nagykanizsa, 1890*) oo (1921) *Lieser Margit* (szül. 1899)
• Vilmos (szül. Bécs, 1921)
• Sándor (szül. Bp. 1924)
• *Amália-Lilly* (szül. Nagykanizsa,1880) 1.oo (1900) *br Madarassy-Beck Gyula* (Bp. 1872-Bp. 1939)
• Zsuzsa (Bp. 1901-Bp. 1957) oo (1918) Vamoscher Ervin
• Mária Tessa (1904-Bp. 1931)
2.oo (1918) *br. Skerlecz Iván*
(Oroszló, 1873-Bp. 1951)
• *Anna* (szül. 1881) oo (1902) *Stern Károly*
• *Stefánia* (1886-Bp.1941) oo (1904) *br. Gutmann Arthur* (szül. Bécs, 1874)
• Éva (szül. Bp.1906/8) oo (1928) gr. Széchenyi-Erdődy Miklós
(1906-1944)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL. IV-1407b Budapest Székesfőváros Tanácsa

BFL. IV.1202/h Relationes 8144.

BFL. VII-3.c. Cégbíróság – cégjegyzék

BFL. VII-2.e. Cégbírósági iratok

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baross Károly bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest, Hungária ny.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, Magvető
- Borovszky Samu (szerk.) é.n: *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. Budapest, Országos Monográfia Társaság
- Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870-1875. években*. 1877: Budapest
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára*. Pest, Kozma
- Dr. Gerő József (szerk.) 1938: *A magyar királyi belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937*. Budapest, Kovács -Szegedy ny.
- Dr. Gerő József (szerk.) 1940: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Budapest, Debreczeni ny.
- Dr. Györffy Gyula – Tóth Gáspár (szerk.) 1897: *Információ megyeri dr. Krausz Izidorné sz. Wahrmann Renének megyeri dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében*. Budapest
- Illéssy János – Pettkó Béla (szerk.) 1895: *A királyi könyvek (1527-1867)*. Budapest, ny. n.
- Halmos Károly 1992: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gyimesi Sándor (szerk.) *Gazdaság, politika, kultúra*. Budapest, Aula, 41-62.
- Kempelen Béla 1937-39: *Magyarországi zsidó és zsidóeredetű családok*. Budapest, szerző
- Kövér György 1989: A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: Erdmann Gyula (szerk.) *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás-módszertan*. Gyula, Békés Megyei Levéltár
- Kövér György 1999: Budapest „legnagyobb adósai” (1879-1890). In: *Vörös Károly Emlékkönyv*. Debrecen, Csokonai 125-135.
- McCagg jr, William O 1972: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, Columbia U. P.
- Nagy Magyar Compass 1916/17. XLIV. évfolyam*. Budapest, Dr. Galánthai Nagy Sándor kiadótul.
- Pester Lloyd Kalender*. 1862, 1863, 1865, 1866, 1868 Pest, Druck. Müller
- Pesther und Ofner Wegweiser*. 1838, 1839, 1840, Buda
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839-1880. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIII*. Budapest, Akadémia 315-423.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői. 1873-1917*. Budapest, Akadémia

AETAS

Történettudományi folyóirat

2000 /4.

MACIEJ JANOWSKI

Eötvös és Heybowicz. Egy összehasonlítás vázlata

BÓDY ZSOMBOR

A magántisztviselő a német és magyar kortárs és történeti diszkurzusban

POGÁNY ÁGNES

Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931-1936

NORBERT SPANNENBERGER

A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?

VASAS GÉZA

A ruszin autonómia válaszutjain (1939. március-szeptember)

TUSOR PÉTER

Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése

VÁRKONYI GÁBOR

A konstantinápolyi angol politika a tizenötéves háború időszakában

GÁNGÓ GÁBOR

Középkor és modernitás. Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány

ERŐS VILMOS

Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?

Bemutatjuk Jürgen Schlumbohm-t

JÜRGEN SCHLUMBOHM

Mikrotörténet - makrotörténet

A 2000/4. szám 2001 januárjában jelenik meg!

A szám megrendelhető a szerkesztőség címén:

6701. Szeged, Pf. 1179 aetas@jate.u-szeged.hu

Giovanni Levi

Az életrajz használatáról¹

1. Raymond Queneau megjegyzi, hogy „voltak korok, amikor el lehetett mesélni egy ember életét a történelmi események figyelembe vétele nélkül” (Queneau 1945: 8). Mondhatnánk azt is, hogy voltak korok – amelyek talán közelebb vannak hozzánk – amikor lehetséges volt egy történelmi esemény elbeszélése az egyéni sorsok figyelembe vétele nélkül. Jelenleg átmeneti időszakot élünk: az életrajz még soha nem állt ennyire a történészek érdeklődésének középpontjában, de kétértelműsége is világosan megjelenik. Bizonyos esetekben, amikor a megélt tapasztalatot helyezik előtérbe, annak alátámasztására használják, hogy az egyének és viselkedésük nem vezethető vissza az általános normatív rendszerekre; más esetekben éppen ellenkezőleg, az életrajzot a legideálisabb terepnek tekintik a társadalmi szabályok és törvényszerűségek tényleges működéséről és gyakorlatáról alkotott tudományos hipotézisek érvényességének ellenőrzésére. Arnaldo Momigliano egyszerre hangsúlyozta az életrajz termékenységét és kétértelműségét: egyfelől, „nem meglepő, hogy az életrajz egyre inkább a történelmi kutatás középpontjába kerül. Míg manapság a historicizmus hatása összetettebbé teszi a politika- és társadalomtörténet szinte minden formáját, az életrajz viszonylag egyszerűbb dolog marad. Egy személy világos határokkal, korlátozott számú meghatározó kapcsolattal rendelkezik. [...] Az életrajzból kiindulva jól meghatározott keretek között minden probléma vizsgálható” (Momigliano 1984: 464). Másfelől azonban, „vajon képesek lesznek-e a történészek valaha is számba venni az élet megannyi aspektusát? Az életrajznak így kétértelmű szerep jut a történettudományban: a társadalomkutatás eszköze lehet, vagy éppen ellenkezőleg, módot adhat a társadalom kutatásának megkerüléséhez” (Momigliano 1974: 8).

Nincs szándékomban kitérni arra a vitára, amely mindig is szerves részét képezte a társadalomtudományoknak és a történetírásnak, és amelyet Pierre Bourdieu a rá jellemző üdvös kegyetlenséggel tudományos abszurditásnak minősített.² Azt gondolom azonban, hogy a történészeknek az életrajz és az önéletrajz iránti legújabb érdeklődése a paradigmák válsága és a társadalomra alkalmazott interpretatív modellek termékeny megkérdőjelezésének időszakában néhány olyan megjegyzésre ad alkalmat, amelyek kapcsolódhatnak az *Annales* 1988. 2. számában közzétett szerkesztőségi felhívásban foglaltakhoz. /Ez a szerkesztőségi jegyzet a történetírás helyzetének, feladatainak, alkalmazott módszereinek közös újragondolására hívta fel a történészeket. A ford./ Véleményem szerint a kortárs történetírás metodológiai kérdéseinek többsége, azaz a társadalomtudományokhoz fűződő viszony, a kutatás léptékének problémái, a társadalmi szabályok és a gyakorlat közötti kapcsolat, illetve a szabadság és az emberi racionalitás korlátainak összetett problematikája, az életrajzzal kapcsolatban is felmerül.

1 Giovanni Levi: *Les usages de la biographie*. Annales ESC. 44. année n.6. nov-dec. 1989, 1325-1337.

2 „egyén és társadalom tudományosan teljesen abszurd ellentéte” Bourdieu 1987: 43.

2. Az egyik jelentős kérdés a történelem és az elbeszélés viszonyát érinti. Az irodalom sajátos kérdései és technikái a történetírás számára valójában mindenekelőtt az életrajz közvetítésével vetődnek fel. Sok vita folyt erről a témáról, amelyek főként a történészek által használt érvelési technikákat érintik. A történészeket erősen befolyásolta az a számtalan életrajzminta és modell, amellyel a dokumentáció béklyóitól mentes irodalom megelégszik. Ez a többnyire inkább közvetett, mint közvetlen hatás olyan problémákat, kérdéseket, pszichológiai vagy viselkedésbeli mintákat sugallt, amelyek a történelemet gyakran áthághatatlan dokumentációs akadályok elé állították: például a mindennapi gesztusok és gondolatok, a kétkedés és bizonytalanság, az identitás töredezett és dinamikus jellege, illetve kialakulásának ellentmondásos mozzanataiban.

A történész és a regényíró céljai természetesen nem azonosak, bár apránként közelebb kerültek egymáshoz. Az a rajongás, amit mi, levéltárakban kotyvasztók a dokumentumok hiányában igazolhatatlan leírások iránt érzünk, egyaránt táplálja a narratív történetírás megújulását, és az új típusú források iránti érdeklődést is, amelyekben a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek nyomát lehetne felfedezni. Az érvelési technikákról szóló vita és az, amelyik arról folyik, hogy egy írott szöveg révén a kutatás miképpen alakul át kommunikációvá, szintén ennek a rajongásnak köszönhetően kapott új lendületet.

Meg lehet-e írni egy ember életét? Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel. Az a célom, hogy kimutassam, a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmessé váló történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze.

3. Pierre Bourdieu jogosan beszélt ennek kapcsán „életrajzi illúzióról”, úgy véelve, hogy elengedhetetlenül szükséges a kontextus, a „társadalmi felszín” rekonstrukciója, ahol az egyén minden pillanatban egyszerre több mezőben cselekszik (Bourdieu 1986). Ám a kétség, hogy egyáltalán megírható-e az életrajz, rendszeresen visszatér. A közéleti személyiségekről szóló példázatszerű, moralizáló életrajz alapvető megkérdőjelezésére nem került sor. Körülötte inkább hullámszerűen jelentkeztek a kérdőjelek, mindig szoros összefüggésben egyrészt azokkal a pillanatokkal, amikor válság alakult ki a racionalitás meghatározásában, másrészt azokhoz az időszakokhoz kapcsolódóan, amikor az egyén és az intézmények közötti szembenállás élesebbé vált. Szembetűnően ez volt a helyzet a 18. század jelentős részében: vita indult arról, hogy vajon lehetséges-e megírni egy ember életét. A válság kiindulópontja a regény volt (Sterne, Diderot), amely az összetett, ellentmondásokkal teli ember ábrázolására törekedett, akinek jellege, véleménye és szokásai folyamatosan formálódnak, majd áterjedt az önéletrajzra (Rousseau) és végül elérte az életrajzot. Ez az időszak számos hasonlóságot mutat korunkkal: a társadalmi én és az egyén önképe közötti eltérést rendkívül vilá-

gosan tudatosították. Az életrajz korlátjait tehát tisztán érzékelték, de mindeközben a műfaj győzelmének is tanúi lehetünk.

Marcel Mauss a társadalmi én és az önkép közötti különbséget így fogalmazta meg: „Egyértelmű, főleg a számunkra, hogy sohasem létezett olyan emberi lény, akinek ne lett volna fogalma nemcsak a saját testéről, de egyben önmaga lelki és testi egyéniségéről is”. Az énnel ez a képzelet mégsem egyezik meg azzal a móddal, ahogy „a századok során, a társadalmakban lassan kialakult, nem az „én” képzelet, hanem maga a fogalom, a kifejezés”.³ Valójában egyértelműnek tűnik, hogy bizonyos korszakokban az én társadalmilag konstruált fogalma különösen szűk volt: másszóval az, amit társadalmilag meghatározónak és közölhetőnek tekintettek, csak nagyon kevéssé egyezett meg azzal, amit az egyén saját maga lényegesnek tartott. Ez a probléma, amely jelenleg reflektorfénybe került, ugyanaz, mint ami már a 18. században világosan megfogalmazódott.

4. Kiindulhatunk tehát néhány 18. századi példából. Sterne *Tristram Shandy*-jét az első modern regénynek tekinthetjük, éppen azért, mert az egyéni életpálya rendkívüli töredezettségét hangsúlyozza. Ezt a töredezettséget az idősíkok folyamatos változtatásával, az állandó visszautalásokkal és a szereplők gondolatainak, beszédmódjának ellentmondásos, paradox jellegével adja vissza. A könyv másik jellemzője Tristram, a szerző és az olvasó közötti párbeszéd. Igen hatásos módszer ez egy olyan elbeszélés megalkotásához, amely figyelembe veszi az egyén személyiségének ellentmondásos elemeit, és annak a nézőponttól és a koroktól függő, különböző lehetséges reprezentációit.

Diderot Sterne nagy csodálója volt. Osztotta nézeteit az életrajzról, amelyet képtelennek ítélt arra, hogy megragadja az egyén lényegét. Nem mintha elvetette volna az életrajzot, mint műfajt: azt gondolta, hogy az életrajz, bár nem lehet realista, pedagógiai szerepet töltsön be, amennyiben híres embereket ábrázol, bemutatva közéleti erényeiket és magánéleti gyengeségeiket. Ezenkívül Diderot többször is eljátszott önéletrajza megírásának gondolatával, mielőtt arra a következtetésre jutott, hogy ez nem megvalósítható.⁴ Életműve bővelkedik önéletrajzi utalásokban, amelyek legjellemzőbb példáit töredékek formájában a *Mindenmindegy Jakabban* találjuk meg. Itt a személyiség problémája a dialógus segítségével oldódik meg: a fiatal Jakabnak és öreg mesterének egyaránt megvan a saját élete, míg nézőpontjukat, sőt gyakran szerepeiket is felcserélik egymás között. Ennek az összehangolt, dialógusra épülő kölcsönhatásnak az eredményeként olyan (erősen önéletrajzi jellegű) személyiség születik, amely egyszerre tűnik fiatalnak és öregnek. Ebben a folyamatos ingamozgásban igazság és irodalmi illúzió, önéletrajz és a személyek megsokszorozódása keveredik; az egyes pillanatok önmagukban csak torzítások lehetnek a személyiség alakulásához képest, amely nem lineáris fejlődésen megy keresztül, nem követ koherens és irányított életpályát.

Térjünk most át az önéletrajz egyik klasszikus példájára, Rousseau *Vallomások* című művére. Első pillantásra ez a példa ellentmondani látszik annak, hogy a 18. század második felében még az önéletrajz megvalósíthatóságában is kételkedtek. Rousseau

³ „Az emberi szellem egyik kategóriája: a személy, vagyis az „én” fogalma.” Mauss 1983: 335.

⁴ Diderot és Rousseau véleményét illetően az életrajzról és az önéletrajzról lásd: Bonnet 1985: 259-278.

nem csak azt gondolta, hogy elbeszélhető egy ember élete (amire talán csak ő egyedül képes), de úgy vélte, hogy ez az elbeszélés teljes egészében igaz is lehet. A *Vallomások* ezért ezzel a híres sorral kezdődik: „Egy embert mutatok be a maga természetes valóságában, s ez az ember én magam leszek. Csupáncsak én.” Mihelyt nekilát az írásnak, azt kell látnia, hogy vállalkozása talán véghezvihető, de mindenképpen egyedülálló lesz: „Olyan vállalkozásba fogok, amelynek nem volt soha elődje, s utánzója se lesz.” /Ford: Benedek István és Benedek Marcell. Magyar Helikon, 1962/ A jövő bizonyos értelemben cáfolta őt. A *Vallomások* fogadtatása jól ismert: amikor Rousseau kiadta olvasásra kéziratát, elmondása szerint félreértették és félremagyarázták. Az önéletrajz megvalósíthatónak tűnt, de igazságtartalmát nem lehetett közvetíteni. Ezért Rousseau inkább meghátrált. Nem a saját élete felidézésének megvalósíthatatlansága előtt, hanem a torzítás vagy változtatás nélküli előadás lehetetlensége miatt. Maga is úgy vélte, csak egyetlen narratív megoldás létezik, a dialógus, és a *Vallomások* megírását követő években annak lényegét dialógus formában fejtette ki újra, a *Jean Jacques juge de Rousseau* /Jean Jacques Rousseau bírója/ című művében, ahol saját személye megkettőzésének módszerével élt. Rousseau-nak csakúgy, mint Diderot-nak vagy Sterne-nek (és korábban Shaftesburynek, aki valószínűleg e megoldás inspirálója volt) a dialógus nem csupán egy kevésbé kétértelmű kommunikációs eszközt jelentett, hanem a személyiség összetettségének a hagyományos életrajz kötöttségeitől mentes ábrázolására szolgáló módszert. A hagyományos életrajz ugyanis, akárcsak a rovarok vizsgálata, a vizsgálat alanyának objektív megfigyelésére és részletekre bontott elemzésére törekedett.

Ez a hosszabb elemzést érdemlő válság a regénytől indult el, majd áterjedt az önéletrajzra. A történelmi életrajzban azonban csak korlátozott visszhangja volt (még akkor is, ha Boswellnek Johnsonról írt életrajzánál hosszabban kellene időzni, különös tekintettel a képzelet szerepére a szerző által rekonstruált dialógusokban. De a szerző és hőse viszonyának problematikája ebben az esetben is a nézőpont megkettőzésével kapcsolatos előbbi megjegyzésekhez vezet vissza (Dowling 1978). A moralizáló életrajzban sikerült kompromisszumot találni, ahol gyakorlatilag lemondtak az egyén teljességének és igazságának ábrázolásáról egy didaktikusabb tartalom keresése érdekében, miközben esetenként a hagyományos példázatszerű életrajzokat érzelmi elemekkel, vagyis a főhős cselekedeteivel gazdagították. Ez az egyszerűsítés valójában azt a hitet feltételezi, hogy az életrajz képes felmutatni mindazt, aminek egy életben jelentősége van. Ez a bizalom egyébként a pozitívizmusban és a funkcionalizmusban csúcspontot ér el, ahol a jelentőséggel bíró tények kiválasztása még inkább ki fogja emelni az életrajzok példaszzerűségét és típusjellegét, előnybe részesítve a közéleti dimenziót a magánszférával szemben, és elhanyagolhatónak tekintve a javasolt modellektől való eltéréseket.

5. A válság a 20. században ismét jelentkezik, összefüggésben a tudomány minden területén kibontakozó új paradigmákkal: a mechanikus felfogás válsága a fizikában, a pszichoanalízis megjelenése, új irányzatok az irodalomban (elég, ha csak Proust, Joyce, Musil nevét említjük). A leírás tárgyát többé már nem a tulajdonságok, hanem a lehetőségek képezik. A mechanikus tudomány szigorúan csak a természetben előforduló és szükségszerűen bekövetkező jelenségekre korlátozódott. A helyébe lépő szemlélet ezzel szemben annak meghatározásából indul ki, ami nem történhet meg: így

minden, ami megtörténhet, anélkül, hogy e meghatározásnak ellentmondana, ténynek minősül. Ebben a kontextusban a megfigyelő nézőpontjának ismerete döntő jelentőségűvé válik; a tudatalattiban lakozó másik személy létezése felveti a hagyományos, lineáris leírás és a csupán álarcnak vagy paravánnak minősülő egyedi, koherens és ellentmondásoktól mentes identitás illúziója közötti viszony problematikáját, illetve a milliárdnyi részlet és mozzanat tényleges szerepének kérdését.

Az életrajz megvalósíthatóságát vagy lehetetlenségét legújabbban felvető irányzatok megjelenéséért tehát nem egyedül az egyéniség új dimenziója felelős. Jellemző, hogy a történészek az életrajz problémái közül elsősorban az egyéniség összetettsége, ellentmondásai, fokozatos és nem lineáris kialakulása felé fordultak. Az életrajz továbbra is virágkorát élte, de egyre problematikusabbá és vitatottabbá vált, olyan kérdések tisztázása nélkül, amelyek véleményem szerint a jelenlegi történészviták egyik legfontosabb területét alkotják. A háttérben a társadalmi szerkezetek új megközelítése áll: a társadalmi rétegződésre és szolidaritásra vonatkozó elemzési eljárások és elméletek megkérdőjelezése például arra indít, hogy kevésbé sematikusán ábrázoljuk azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a kapcsolathálók, társadalmi rétegek és csoportok létrejönnek. Szilárdságuk mértéke és annak elemzése, ahogy a társadalmi konfigurációk kialakulnak, illetve eltűnnek felvet egy lényegi kérdést: hogyan határozzák meg magukat (tudatosan vagy nem) az egyének a csoporthoz viszonyítva vagy miképpen tartják magukat egy osztályhoz tartozónak?

6. Néhány éve tehát a történészek egyre érzékenyebbnek mutatkoznak e problémák iránt. A rendelkezésünkre álló források azonban nem tudósítanak minket a döntések meghozatalának folyamatairól, csak a döntések végső eredményeiről, vagyis a cselekedetéről. A dokumentumok semlegességének hiánya gyakran egysíkú, egyetlen oksági kapcsolatot feltételező magyarázatokhoz vezet. A történészek, akiket elbűvöl az egyéni sorsok gazdagsága és akik ugyanakkor nem képesek kezelni az egyén életének másra vissza nem vezethető egyediségét, az életrajz problematikáját újabban igen eltérően közelítik meg. Ehelyütt ezeknek a megközelítéseknek egy minden bizonnyal részleges tipológiáját vázolom fel, amely azonban rá kíván világítani az életrajz használatának összetett és megoldatlan kérdéseire.

a, Protopográfia és modális életrajz. Ebben a megközelítésben az egyéni életrajzoknak csak annyiban van jelentőségük, amennyiben azok a statisztikailag leggyakoribb társadalmi kondíciókhoz kapcsolódó viselkedéseket vagy megjelenési formákat illusztrálják. Vagyis nem valódi életrajzokról van szó, hanem az életrajzi adatoknak protopográfiai célból történő felhasználásáról. A protopográfiaiban található életrajzi elemek csak annyiban minősülnek a történész számára érdekesnek, amennyiben általános vonatkozásuk van. Nem véletlen, hogy a mentalitástörténészek úgy használták a protopográfiait, hogy közben kevés érdeklődést mutattak az egyéni életrajz iránt. Ezzel kapcsolatban Michel Vovelle a következőt írta: „A kvantitatív társadalomtörténeti megközelítések meghonosodásával a mentalitástörténet területén is kísérletet tettünk a tömegek, a névtelenek történelmének megírására, egyszóval azokéra, akik sohasem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy vallomást írjanak, legyen az bármilyen kevésbé irodalmi is: vagyis azokéra, akikről eleve nem lehet életrajzot írni” (Vovelle 1985/a: 191).

A Pierre Bourdieu által kifejtett kapcsolat a csoportos és az egyéni *habitus* között alapvetően annak kiválasztásához vezet, ami közös és mérhető, „egy korszak vagy egy osztály saját stílusa,” illetve, ami a „társadalmi pályák egyediségéhez” tartozik: „ez tulajdonképpen homológ kapcsolat, vagyis sokszínűség a homogenitásban. Jelzi a sokszínűséget az egyének társadalmi termelési viszonyaira jellemző homogenitáson belül, amely egyesíti egy társadalmi osztály különböző tagjainak egyéni *habitusát*. Az egyéni diszpozíciók minden egyes rendszere mások rendszerének strukturális változata...a személyes stílus mindig csak egy korszak vagy egy osztály saját stílusához viszonyított eltérés”. Az azonos osztályhoz tartozó személyek statisztikailag közös jellemzőinek végtelen számú lehetséges kombinációja van, és ez meghatározza „az egyedi különbségek végtelenségét” csakúgy, mint a „csoport konformitását és viselkedésmódját.” (Bourdieu 1972: 186-189). Itt, bár felmerül az eltérés és a deviancia, megint csak arra utal, ami strukturálisan és statisztikailag jellemző a tanulmányozott csoportra. Ebben a megközelítésben a csoporthoz tartozók közös normáinak és stílusának azonosítása, illetve a kevésbé jellegzetesnek ítélt eltérések, devianciák mellőzése funkcionalista vonások. Pierre Bourdieu a determinizmus, illetve a tudatos döntés kérdését szintén felveti, de a tudatos döntést inkább csak konstatálja, mint meghatározza, és úgy tűnik, a hangsúlyt elsősorban a determinista és nem tudatos jellegre helyezi, illetve azokra a „stratégiákra,” amelyek nem egy „valóságos stratégiai szándék” eredményei.

Ez az életrajztípus, amit modálisnak nevezhetnénk, amennyiben az egyéni életutak csak a tipikus viselkedésformák vagy státuszok illusztrálására szolgálnak, számos analógiát mutat a prozopográfiával: itt valójában nem egy személy, hanem inkább egy olyan egyén életrajzáról van szó, aki egy csoport minden jellemzőjét magába sűrítve hordozza. Egyébként igen gyakori eljárás, hogy elsőként a strukturális szabályokat, normákat ismertetik (családszerkezet, a javak és a hatalom örökítésének mechanizmusai, a társadalmi rétegződés vagy a mobilitás formái), mielőtt a modális példákat bemutatnák, amelyek a bizonyítás során mint empirikus bizonyítékok jelennek meg.

b, Életrajz és kontextus. E második típusú használatánál az életrajz megőrzi sajátos vonásait. A korszak, a miliő, a környezet ugyanakkor igen erős hangsúlyt kap. Ezek a tényezők képesek meghatározni egy légkört, amely magyarázatul szolgálna a személyes sorsokra a maguk egyediségében. A kontextusnak tulajdonított szerep alapján tulajdonképpen két megközelítést különböztethetünk meg. Az egyik esetben az események történelmi és társadalmi hátterének rekonstrukciója arra hivatott, hogy érthetővé tegye, ami az első megközelítésre értelmezhetetlennek és furcsának tűnik. Ez az, amit Natalie Zemon Davis Martin Guerre-ről írt munkájára utalva így definiált: „visszahelyezni egy kulturális gyakorlatot, vagy egy viselkedésformát azoknak a kulturális gyakorlatoknak a keretei közé, amelyek a 16. századi élet sajátjai” (Zemon Davis 1988: 590). Az az interpretáció, amit Daniel Roche javasol hőse, az üveges Ménétra megértéséhez, az előzőhöz hasonlóan normalizálni igyekszik ezeket a viselkedéseket, amelyek annál inkább elvesztik egyedi sajátosságukat, minél inkább jellemzőnek bizonyulnak egy társadalmi közegre (adott esetben a 18. század végi francia kézművesekére és legényekére), és ahogy végső soron hozzájárulnak egy korszak vagy egy csoport portréjához (Roche 1982: 9-26; 287-429). Vagyis nem arról

van szó, hogy a viselkedéseket típusokra vezetnék vissza, hanem arról, hogy az életpálya viszontagságait a kontextus fényében magyarázzák meg, amely ezeket lehetővé, tehát normálissá tette.

A másik megközelítésben a kontextus a dokumentumok hiányosságainak pótlására szolgál, olyan személyekkel való összehasonlítás útján, akiknek az élete valamilyen formában analógiát mutat a tanulmányozott személyével. Felidézhetjük itt, hogy Franco Venturi *La jeunesse de Diderot /Diderot fiatalsága/* című művében gyakorlatilag közvetlen dokumentumok nélkül rekonstruálta hősének első éveit. „Mindenesetre összességében az a néhány töredék, amely életének első szakaszáról fennmaradt vagy tisztán anekdotikus jellegű, vagy pedig nehezen különböztethető meg annak a kornak az általános jellemzőitől, amelyben Diderot fiatalságát töltötte. Ahhoz, hogy érdemes legyen megkísérelni az életpálya első éveinek rekonstrukcióját, elengedhetetlenül szükséges szélesebb körben vizsgálni a körülötte lévő személyeket és azokat a mozgalmakat, amelyekkel kapcsolatba került, rekonstruálni kell környezetét, megsokszorozni az életével valamilyen párhuzamosságot mutató életpályákból vett példákat, életre kell kelteni más fiatalemberket környezetéből” (Venturi, Franco 1989: 16).

Az életrajznak ez a használata az alábbiak szerint megfogalmazható implicit feltételezésen alapul: egy élet nem érthető meg egyedül a saját különlegességein, másságán keresztül, éppen ellenkezőleg, az életpálya látszólagos eltéréseit vissza kell vezetni a normákra, bemutatva, hogy az őket lehetővé tevő történelmi kontextusba illeszkednek. Ez a megközelítés igen komoly eredményeket hozott, ahol általában sikerül megtartani az egyensúlyt a személyes sors egyedisége és a társadalmi rendszer egésze között. Ennek ellenére sajnálatos, hogy a kontextust gyakran merevnek és koherensnek ábrázolják, mozdulatlan háttérként használják az életrajz magyarázatához. Ebben a megközelítésben az egyéni sorsok jól beágyazódnak a kontextusba, de a kontextusra nem hatnak, nem alakítják azt.

c, *Az életrajz és a határesetek.* Az életrajzokat néha mégis közvetlenül a kontextus megvilágításához használják fel. Ebben az esetben a kontextust nem integritásában és statikus teljességében fogják fel, hanem szélei felől közelítik meg. A határesetek leírásával annak a társadalmi horizontnak a széleit tárják fel, amelyeken belül ezek az esetek lehetségesek. Ismét idézhetjük Michel Vovelle-nek az életrajzról írt cikkét: „Az esettanulmány az egyéni tapasztalathoz való visszatérés szükségességét jeleníti meg, amennyiben az életrajz jellegzetes elemet hordoz, még akkor is, ha atipikusnak tűnhet. Az esettanulmánnyal visszatérünk a kvalitatív megközelítéshez, ami a mentalitás-történet területének dialektikus mozgását jelenti. Számomra ez jóval több a kvantitativ szeriális megközelítés megtagadásánál, ez annak kiegészítése, lehetővé teszi a mélyebb elemzést, amely a normalitásról valló tanúságtételeket, vagy egy szélsőséges helyzetben lévő személy korlátairól szóló, kevésbé egyértelmű, de információban talán még gazdagabb adalékokat részesíti előnyben a tradicionális történetírás homlokterében álló szereplők helyett.” (Vovelle itt Joseph Sec-ről és Théodore Desorgues-ról szóló tanulmányaira utal⁵). Még ennél is világosabb példa Carlo Ginzburg, aki

5 Vovelle, Michel 1985: 197. Hivatkozások a Vovelle 1975: *Irresistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix, suivi de quelques clés pour la lecture des naïfs.* Aix-en-Provence; és Vovelle 1985: *Théodore Desorgues ou la désorganisation*, Paris c. művekre.

Menocchio-ról szóló életrajzában egy semmiképpen sem modális, szélsőséges eseten keresztül elemzi a népi kultúrát: „Következésképpen egy határeset is [...] reprezentatívnak bizonyulhat. Akár negatív értelemben, mivel hozzásegít annak pontos meghatározásához, hogy egy adott helyzetben mit is kell „a statisztikailag leggyakrabban előforduló” kifejezésen érteni; akár pozitív értelemben, mivel lehetővé teszi, hogy körvonalazzuk egy olyan jelenség (esetünkben a népi kultúra) latens lehetőségeit, melyek csak a túlnyomórészt az „elnyomás archívumai”-ból származó torzító és töredékes források révén ismerünk” (Ginzburg 1991: 21).

Az irodalommal való párhuzam itt is meglepő. A hagyományos hős fokozatosan háttérbe szorult, míg a szélsőséges helyzeteket, mint például Beckett-nél, abszurd elbeszéléssel oldották meg. „A hagyományos regényhős legfőbb aduja abból adódott, hogy lehetősége vagy szabadsága volt felvenni a – győztes vagy vesztes – küzdelmet a szélsőséges helyzetekkel. Ebben gyökerezett drámai ereje. Manapság úgy tűnik, a „személyiség–ember” hirdetőinek egyetlen végső eszköze maradt, az, hogy a drámai helyzeteket szélsőséges helyzetekkel helyettesítsék. Kalandor, csavargó, excentrikus és kolerikus szereplőik sorsát mintha egy malom gépiesen őrlné, amely az atipikus mozdulatlanságba és a megoldás nélküli szélsőséges helyzetekbe kívánna mozgást vinni” (Debenedetti 1970: 30). Ám ebben az optikában is a társadalmi kontextust gyakran túl mereven ábrázolják: a szélek felvázolása segítségével kitágul a szereplők lehetséges mozgásszabadsága, a határesetek viszont szinte minden kapcsolatot elvesztenek a normális társadalommal (jó példa erre Pierre Rivière esete)⁶.

d, Életrajz és hermeneutika. Az interpretatív antropológia minden kétséget kizáróan előtérbe helyezte a dialógust, a kérdések és válaszok közötti folyamatos kapcsolatot és váltakozásukat egy kommunikációs közösségen belül. Ebben a perspektívában lényegéből eredően diszkurzív válik az életrajzi anyag, de annak valóságos természetét, lehetséges jelentéseit nem sikerül visszaadni: azt csak ilyen vagy olyan módon interpretálni lehet. Az életrajzi cselekmény megannyi más lehetséges értelmezése közül csupán egy kap igazi tartalmat, maga az interpretáció, vagyis a szöveggé formálódás folyamata. Ezzel az életrajz antropológián belüli helyéről folyó vita egy ígéretes, de veszélyesen relativista vágányra tért.⁷ Az orális forrásokra támaszkodó történetírásra, vagy arra, amelyik a pszichoanalízis bevezetésével próbálkozik a történeti életrajzi kutatásokba, csak igen áttételesen és gyengén hat. Itt is, mint a 18. században, a dialógus jelenti a kognitív folyamat alapját: az ismeret nem egyszerű objektív leírás, hanem két személy vagy két kultúra közötti kommunikáció eredménye.

Alapjában véve úgy tűnik, ezzel a hermeneutikus megközelítéssel nem lehetséges életrajzot írni. Mégis, azzal, hogy az életrajzi anyag problematikusabb megközelítését sugallja, elvetve az egyéni sorsok egyirányú, egyoldalú interpretálását, ösztönzőleg hatott a történészek gondolkodására. Segített a narratív formák szakavatottabb használatában, és a döntések, cselekedetek nyitott és dinamikus jellegét jobban figyelembe vevő kommunikációs technikák elsajátításában.

6 Lásd Foucault, Michel (szerk.) 1999: *Én, Piere Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet – egy 19. századi szülőgyilkosság.* Budapest, József Műhely – a Ford.

7 Lásd például Rabinow 1977; vagy Crapanzano 1980.

7. Az életrajzzal kapcsolatban felmerülő kérdéseknek és használatának ismertített tipológiája nem törekszik a teljességre: megemlíthetnénk más típusokat, a pszichoéletrajzot például, de az oly sok hasonló, illetve vitatható elemet tartalmaz, hogy számomra jelenleg nem tűnik igazán fontosnak. Azok számára tehát, akik az életrajzot a történeti megismerés eszközeként nem a hagyományos lineáris és tényszerű módon kívánják felhasználni – bár ez utóbbi továbbra is létezik, sőt virágzik –, a vázlatosan ismertetett főbb irányzatok kínálnak új utakat.

Ezeknek az eljárásoknak azonban még számos problematikus pontjuk van, így csak részleges megoldásnak tekinthetők. Az életrajz kapcsán ezért további vitára van szükség. Ennek során talán eltávolodunk az *Annales* hagyományaitól, de továbbra is azoknak a problémáknak a középpontjában maradunk, amelyek jelenleg különösen fontosnak tűnnek számunkra: norma és gyakorlat, egyén és csoport, determinizmus és szabadság kapcsolata, vagy az abszolút és a korlátozott racionalitás közötti viszony. Ehelyütt nincs más szándékom, mint vitára bocsátani néhány témát és rávilágítani arra, hogy az ismertetett négy irányzat mindegyike alapvető kérdéseket hagy megválaszolatlanul. Ezek legfőképpen a normák közötti inkoherencia szerepére vonatkoznak (vagyis nem csupán a normák és tényleges működésük ellentmondásaira); másodsorban annak a racionalitásnak a típusára, amelyet az életrajzírás során a szereplőknek tulajdonítunk; és végül pedig a csoportot alkotó egyének és a csoport közötti viszonyra.

8. A probléma elsősorban a nézőpont és a lépték megválasztására vezet vissza: ha nem egy társadalmi helyzet egészére, hanem egyetlen ember sorsára helyezzük a hangsúlyt az őt körülvevő külső kényszerek és kapcsolatháló interpretálása érdekében, minden további nélkül lehetségessé válik másként felfogni a társadalmi normák tényleges működésének kérdését. A történészek körében általánosan elfogadott, hogy minden normatív rendszer változásokon megy keresztül az idők folyamán, de egy adott pillanatban teljesen koherenssé, áttetszővé és stabillá válik. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy inkább a döntésszabadság valódi mértékét kellene kutatnunk. Természetesen ez a szabadság nem abszolút mértékű: kulturálisan és társadalmilag determinált, korlátozott, fokozatosan érhető el, mégis tudatos szabadság marad, amelyet az általános normarendszerek közötti, azok lényegéhez tartozó rések hagynak a társadalmi szereplőknek. Valójában egyetlen normarendszer sem annyira strukturált, hogy kiküszöbölje a tudatos választásnak, a szabályok manipulálásának, az értelmezésnek és az alkunak az összes lehetőségét. Úgy látom, hogy ebből a szempontból az életrajz ideális terepet nyújt mind a cselekvők résznyi, de mégis fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek tényleges működésének vizsgálatára. Ez a megközelítés eltér azokétól, akik inkább a determinált, szükségszerű és nem tudatos elemekre helyezik a hangsúlyt, mint például Pierre Bourdieu, de nem áll velük ellentmondásban. Az életrajz és a kontextus között folyamatos és kölcsönös viszony áll fenn; a változás éppen vég nélkül ismétlődő kölcsönhatásuk összessége. Az életrajz azért lehet releváns, mert segítségével leírhatjuk a normákat és tényleges működésüket, úgy, hogy az életpálya alakulását már nem csak a szabályok és a gyakorlat közötti eltérés, hanem ugyanúgy a normák közötti strukturális és elkerülhetetlen inkoherencia eredményének mutatjuk be. Ezek az inkoherenciák teszik lehetővé a

gyakorlat megsokszorozódását és megannyi változatát. Véleményem szerint így elkerülhető, hogy a történelmi valóságot csupán az akciók és reakciók sémája alapján közelítsük meg. Éppen ellenkezőleg, azt mutatjuk ki, hogy a hatalom egyenlőtlen eloszlása, bármilyen nagy és kényszerítő erejű is legyen, hogy egy bizonyos cselekvési teret az alávetetteknek. Ez utóbbiak pedig ily módon nem elhanyagolható változásokat kényszeríthetnek az uralmon lévőkre. Talán csak apróságról van szó, mindenesetre úgy vélem, a társadalmi változást lehetetlen elemezni ott, ahol előzőleg nem ismerjük fel, hogy a hatalmi szerkezetek merev formáival és újratermelődésük eredetével szemben megtörhetetlenül létezik a szabadságnak egy bizonyos foka.

9, Ezek a megállapítások arra indítanak, hogy elgondolkodjunk a racionalitásnak azon a típusán, amelyet a történelmi szereplőkről fel kell tételeznünk, ha ábrázolni akarjuk őket. E tekintetben a funkcionalista vagy neoklasszikus sémáktól valójában csak igen ritkán szoktak eltérni. Nos, ez utóbbiak feltételezése szerint a társadalmi szereplők hiánytalanul birtokában vannak az információnak. Ezek a megközelítések továbbá abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy minden egyén azonos kognitív képességekkel rendelkezik, ugyanazoknak a döntéshozó mechanizmusoknak engedelmeskedik, és a nyereség vagy veszteség társadalmilag normálisnak tekintett és egységes mérlegelése alapján cselekszik. Ezek a sémák így egy teljesen racionális embert konstruálnak, aki nem ismeri a kételyt, nem bizonytalankodik vagy tehetetlenkedik. A legtöbb életrajz teljesen másként festene, ha nem kizárólag a nyereség maximalizálására törekvő szelektív racionalitást és cselekvést tételeznénk fel. Így anélkül, hogy lemondanánk a kapcsolatok rendszereként felfogott kollektív viselkedések dinamikájának magyarázatáról, nem kellene az egyéni sajátosságokat a csoport kohézióját biztosító közös jellemzőkre redukálni.

10, A normarendszerek réseiben jelentkező egyéni szabadság és a korlátozott racionalitás problémáján kívül véleményem szerint még egy kérdést meg kell vitatni. Roger Chartier legutóbb amellett érvelt, hogy a „mikrotörténelmi elemzés vagy „*case studies*” és a gazdaság- és társadalomtörténet közötti, valamint a reprezentációk szubjektivitása és a struktúrák objektivitásának tanulmányozása közötti ellentétet meg lehetne haladni, „ha a klasszifikációs és a percepciók rendszereket létrehozó mintákat valódi társadalmi intézménynek tekintenénk, melyek a kollektív reprezentációk formájában magukba foglalják a társadalomszervezet tagolódását” (Chartier 1989: 14). Ez a megállapítás véleményem szerint teljesen helytálló (kivéve talán a mikrotörténelemnek a *case studiessal*, illetve a szubjektív reprezentációkkal való azonosítását), de nem elégséges: mivel a hangsúly a csoporton van, a csoport kohézióját és koherenciájának relatív stabilitását ugyanúgy adottnak kezeli, mint azt a tényt, hogy ezek jelentik azt a minimális szintet, ahol még eredményesen lehet tanulmányozni a társadalmi univerzum reprezentációit és az általa keltett konfliktusokat. Az én felfogásom szerint, ha a csoportot tekintjük fontosnak, alábecsüljük létrejöttének, szilárdságának, fennállása idejének, kiterjedésének problémáját, következésképpen kiiktatjuk az egyén és a csoport kapcsolatának kérdését. Nem véletlen tehát, hogy az idézett szövegben Chartier szívesen és nyíltan azonosítja az egyéni és a kollektív reprezentációkat, mintha keletkezésük formálisan hasonló lenne.

Ezzel persze elhagyjuk a meghatározatlan nagy társadalmi, illetve más konceptuális egységek tanulmányozását (népi kultúra, mentalitás, osztály) annak érdekében, hogy egy töredezett és konfliktussal teli társadalmat konstruáljunk, ahol a világról alkotott reprezentációk mögött küzdelem rejlik. Jelentős kérdések homályban maradnak, ha a csoportokat adottnak és definiáltnak tekintjük; ha úgy tanulmányozzuk a hatalmi harcokat és a társadalmi konfliktusokat, mintha azok olyan csoportok között folynának, amelyek kohézióját eleve feltételezzük; ha úgy ítéljük, hogy az egyéni különbségek elemzésének nincs semmi hozadéka, hiszen végső soron azok olyan számosságok, hogy ez egyébként is lehetlenné teszi interpretálásukat. Lehet, hogy itt is csak árnyalatról van szó: ha „a kognitív struktúrák társadalmi keletkezésére” helyezük a hangsúlyt, illetve arra, hogy milyen elrendeződésben épül be a társadalmi térbe egy egyedi helyzet”, akkor homályban marad a szereplők cselekvése, amelyet csupán „a társadalmi rendet folyamatosan átalakító és újratermelő, végtelen számú rendezőművelet” (Bourdieu: 1989: 9) eredményének tekintünk. Az elsajátítás fogalma, mint „a gyakorlatok és interpretációk társadalomtörténete, amelyeket az alapvető (társadalmi, intézményes, kulturális) meghatározottságaikra vezetünk vissza és az őket létrehozó sajátos gyakorlatba illesztünk” (Chartier 1989: 21), bármilyen fontos és hasznos, úgyszintén nyitva hagyja az egyén és a csoport kapcsolatának problémáját. Egy korszaknak tagadhatatlanul van saját stílusa, *habitus*, amely közös és ismétlődő tapasztalatok eredménye, ahogy korszakonként az egyes csoportoknak is van saját stílusuk. De minden embernek van valamekkora szabad mozgástere, amely éppen a társadalmi határvonalak inkoharenciáiból ered, és amely a társadalmi változást létrehozza. Az egyénekre és a csoportokra tehát nem alkalmazhatók ugyanazok a kognitív eljárások; az emberek egyedi cselekedeteit nem lehet közömbösnek, lényegtelennek tekinteni. Fennáll ugyanis az a korántsem elhanyagolható veszély, hogy a történeti érdeklődés köréből kiesnek olyan területek, melyekre úgy tekintünk, mintha teljesen ismertek lennének, pedig jelentős részben feltáratlanok: például az osztálytudat, a csoportszolidaritás, vagy a hatalom és az uralkodás korlátai. A társadalmi elkülönülés, az osztályba sorolás, a reprezentációk konfliktusai a társadalmilag szolidáris csoportnak is érintik azt a befolyását, amelyet a tagjai felett gyakorol. Ezek a konfliktusok egyben felfedik a szabadságnak és a kényszernek azt a sávját is, amelyen belül a szolidaritás formái kialakulnak és működnek. Úgy gondolom, ebben a megközelítésben az életrajz lehetővé tehetné e problémák mélyebb vizsgálatát.

Fordította: Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bonnet, Jean-Claude 1985: *Le fantasme de l'écrivain*. Poétique (63) szeptember, 259-278.
 Bourdieu, Pierre 1972: *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève–Paris
 Bourdieu, Pierre 1986: *L'illusion biographique*. Actes de la Recherche en Sciences sociales (62-63.) juin, 69-72.
 Bourdieu, Pierre 1987: *Choses dites*. Paris
 Bourdieu, Pierre: 1989: *La noblesse d'État. Grands écoles et esprit de corps*. Paris, Les Éditions de Minuit., „Le sens commun”

- Chartier, Roger 1989: La storia culturale fra rappresentazioni e pratiche. In: *La rappresentazione del sociale. Saggi di storia culturale*. Torino
- Crapanzano, Vincent 1980: *Tuhami. Portrait of a Moroccan*. Chicago—London
- Debenedetti, Giacomo 1970: *Il personaggio uomo*. Milan
- Dowling, William, C. 1978: *Boswell and the Problem of Biography*. In: Aaron, Daniel (ed) *Studies in Biography*. Cambridge (Mass) Cambridge University Press, 73-93.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok*. Budapest, Európa
- Mauss, Marcel 1983: *Sociologie et anthropologie*. Paris, Presse Universitaires de France, 8. kiadás. Magyarul lásd: Mauss 2000: *Szociológia és antológia*. Budapest, Osiris
- Momigliano, Arnaldo 1974: *Lo sviluppo della biografia greca*. Torino
- Momigliano, Arnaldo 1984: Storicismo rivisitato. In: *Fondamenti della storia antica*. Torino, 464.
- Queneau, Raymond 1945: *L'histoire dans le roman*. Front national, 4, 8,
- Rabinow, Paul 1977: *Reflections on fieldwork in Morocco*. Berkeley—Los Angeles
- Roche, Daniel (ed.) 1982 : *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e. siècle*. Paris
- Venturi, Franco 1989: *Jeunesse de Diderot (de 1713 à 1753)*. Paris
- Vovelle 1975: *Irresistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix, suivi de quelques clés pour la lecture des naïfs*. Aix-en-Provence
- Vovelle, Michel 1985/a: De la biographie à l'étude de cas. In: *Problèmes et méthodes de la biographie*. Actes du colloque (mai 1985) Paris
- Vovelle 1985/b: *Théodore Desorgues ou la désorganisation*, Paris
- Zemon Davis, Natalie 1988: *AHR Forum: The return of Martin Guerre. On the Lame*. American Historical Review (93)

Csapó Csaba

A szögekkel kivert „Ráday-bölcső”

Egy várbörtön anatómiája

A tanulmány egy készülő könyv egyik fejezeteként egyetlen kérdésre keresi a választ: mi az igazság a Ráday Gedeon szegedi tevékenységét (1869-1872) végigkísérő és később a tudományos feldolgozásokba is beépülő azon történetekben, amelyek szerint a betyárvilág felszámolását a királyi biztos példátlan kegyetlenséggel érte el. A tézis igazolása vagy elvetése a múlt században egy mendemonda bizonyításánál jóval nagyobb jelentőségre tehetett volna szert, ugyanis egy egész eszmekör kapcsolódott a *jó betyár* képzetéhez. A mítosz alapja a dicsőített személy legyőzhetetlensége, kizárólag áruházzal vagy más nemtelen eszközökkel történő leveretése volt. Ebbe a paraszti hiedelemvilágba pedig a legkevésbé sem illeszthető be egy ismeretlen gróf, aki az új korszak előhírnökeként csupán jól megválasztott beosztottakkal és egy tisztviselőtől szokatlan fanatizmussal néhány hónap alatt gyakorlatilag megtisztította az Alföldet a társadalmi ellenállás megtestesítőitől, a szegény nép feltételezett pártfogóitól. Szükségszerű volt egy olyan magyarázat, mely választ adott arra: hogyan tudták a fegyver által legyőzhetetlennek vélt betyárt vallomásra, bűnei beismerésére bírni.

A történettudomány hagyományos módszereivel ebben az esetben nincs lehetőségünk a bizonyításra, mert ismereteink szerint a feltételezett visszaélésekkel kapcsolatosan semmiféle nyomozás vagy vizsgálat nem indult a későbbiekben, aminek az iratanyagát felhasználhatnánk. A célirányos és hiábavalónak bizonyult keresés helyett ezért a *körülményeket*, a *lehetőségeket* próbáljuk megszólaltatni. Reményeink szerint ugyanis Ráday is tisztában volt azzal, hogy minden hosszú távú munka alapja a célok meghatározása és ezek alapján az előfeltételek megteremtése, amelyek a későbbiekben döntően meghatározzák az eredményességet. Vizsgálatunkban ezért – egy rövid történeti áttekintést követően – kiemelten kezeljük a szegedi várbörtönben, ezen belül a cellákban uralkodó körülményeket, a rabok betegségeit, orvosi ellátásukat, táplálkozásukat, általában a mindennapi életüket, talán nem túlzás azt állítani: túlélési esélyeiket. Nem foglalkozunk viszont a királyi biztosság egyéb eseményeivel, a rabok letartóztatását megelőző és a szabadulást követő időszakokkal, a bírósági tárgyalással stb., tehát általában az előzetes letartóztatásban töltött időt nem meghatározó történésekkel.

Tételünket megismételve tehát: a királyi biztosság működésének négy éve alatt letartóztatott 1597 személyből valóban a kínzások miatt halt-e meg 415 fő?

A KIRÁLYI BIZTOSSÁG

A szegedi királyi biztos kinevezése nem előzmények nélküli a magyar történelemben. Az intézmény már a középkori magyar joggyakorlatban kimutatható, jelentősége azonban a 19. században éri el tetőpontját. 1867 után a magyar kormányok elsősor-

ban a kényes, politikai és közigazgatási tapasztalatokat is igénylő feladatok megoldására neveztek ki biztosokat, akiket általában rendkívül széles hatalommal ruháztak fel.

Ráday feladata a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl déli részén a közbiztonság helyreállítása volt. A belügyminisztérium rendőri osztályán szerzett tapasztalatait felhasználva néhány hónap alatt jelentős sikereket mutathatott fel, a rablóbandákat felszámolta, a korábbi nagy visszhangot kiváltó esetek tetteseit kinyomozta. A sikerek mellett azonban a sajtó és politikai ellenfelei részéről egyre hevesebb támadások érték, amelyeknek egy jelentős része a foglyok elhelyezésével, megkínzásával foglalkozott. A „szemtanúk” 1920-as években összegyűjtött visszaemlékezései is kegyetlenkedésekről számoltak be. Emlékeik szerint a tortúra eszközei közé tartozott a „szűzlány” elnevezésű csonttörő eszköz, egy különleges pofozógép, előszeretettel alkalmazták a szögekkel kivert „Ráday-bölcsőt”, a magánzárkák alját pedig éles lécekkel rakták végig. A cellák alatt víz folyt, „s kígyók, békák, patkányok háborgatták a vizsgálati foglyokat [...] Kezüket, lábukat lazán megvasalták. Az ennivalót egy kis nyíláson lökték be nekik, s úgy szopták és nyalták ki a tálból, mint a kutyák” (Nagy 1962: 25).

Ráday egyaránt jó viszonyban volt a kormánypárt és az ellenzék prominens képviselőivel. A hangos támadások ellenére ez sokáig érinthetetlené tette, de az igazságügyminiszterrel történt szakmai vitáját követően a királyi biztosságot 1872 októberében megszüntették.

A SZEGEDI VÁR

Az Árpád-házi királyok idején épült, később több alkalommal lerombolt és újjáépített várat a 19. században már csak kaszárnyának és börtönnek használták. 1849-ben a visszavonuló honvéd sereg védhetetlennek nyilvánította és harc nélkül feladta. Romos állapota miatt 1856-ban az erődök sorából is törölték, lebontására azonban nem került sor.¹

Az általunk vizsgált időszakban a város központjában álló várat keleti oldalán a Tisza, nyugati oldalán a Széchenyi tér, északon a „Cs. kir. Sópajta”, délen a halpiac és lakóházak határolták.² Egy 1873-ban megjelent „Helyzetterv” már a vár lebontásával és területének beépítésével számolt,³ ez azonban ismereteink szerint csak az 1879-es nagy árvíz után következett be. A korabeli leírások és a későbbi visszaemlékezések egyetértenek abban, hogy a kiegyezés idején a vár mindenfajta emberi életre alkalmatlan, a korábbi évtizedekben elhanyagolt falak az összeomlás szélén állnak. „Nincs egyéb ép – írta 1870-ben *A Hon* –, mint rozsdával küzdő kétfejű sas, és a nemzeti háromszínek fittyet hányó sárgafekete kapu.”⁴

Ráday 1869 januárjában, Szegedre érkezése utáni első intézkedésével arra utasította a főpolgármestert, hogy a városi rabokat a várbörtönből szállíttassa el, az általa meg-

1 Edvi Illés Károly: Emlékeim a szegedi várból. Világ, 1923. 04. 25.; A Hon, 1870. 05. 11. reggeli kiadás

2 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár GIH 634, Budapest

3 uo. GIH 634/1

4 A Hon, 1870. 05. 11. reggeli kiadás

bízhatatlannak tartott városi őrség helyét pedig a katonaság vegye át.⁵ Néhány nappal később megkezdődtek az átalakítások, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a királyi biztos kezdetben csak rövid szegedi tartózkodásra kívánt berendezkedni. Annak ellenére, hogy a közös hadsereg laktanyája miatt a várnak csak a töredékét használhatta, egyszemélyes cellákat szeretett volna kialakítani, ami néhány tucat személy elhelyezésére adhatott csak lehetőséget.⁶ A lakatlan épületeket használhatóvá tették, a várfal alatti kazamatákat kisebbekre osztották, a zárkákra lakattal zárható nehéz ajtókat szereltek. A város felé nyíló ablakokra deszkából készült ellenzőket szereltek, amelyek csak felülről engedtek be egy kis fényt, de kilátni nem lehetett.⁷

Csaknem másfél év telt el, míg a belügyminiszternek címzett 47 oldalas jelentéssel sikerült elérnie, hogy egyáltalán felvetődhetett a vár teljes területének a királyi biztosság kezébe adása. A szegedi rabok száma ekkor már meghaladta a háromszázat, a péterváradai börtönben pedig hetvenen várták Szegedre szállításukat.⁸ A letartóztatások statisztikáját vizsgálva feltűnő, hogy 1870. januártól márciusig havonta húsznál több, áprilisban hat, májusban nyolc, júniusban pedig csupán négy főt vettek – illetve a helyhiány miatt vehettek – őrizetbe. A vár átadását követően, júliusban hetvenhárom fővel nőtt a rabok száma.⁹

Ráday még ezt megelőzően ismét nagyobb belső átalakításokat végeztetett. Sajátosan értelmezve a kétoldalú kontraktus fogalmát, egy „szerződést helyettesítő egyezkedési jegyzőkönyvet” íratott alá Heszlényi József építész vállalkozóval, aki az előzetesen 9650 Ft-ra becsült munka elvégzését 9400 Ft-ért elvállalta.¹⁰ A katonai istállókból és kazamatákból összesen negyvennyolc új cellát alakítottak ki, feltöltötték az udvart, kisebb renoválásokat végeztek. A foglyok őrzése és az új tárgyalóterem megközelítése miatt a váron belül és kívül is hosszú kerítést építettek, bár „a helybeli csizmadiák [...] testületileg mentek a polgármesterhez protestálni az ősi jussaikat megcsorbítani szándékozó kívánság ellen”¹¹ – a heti vásárok alkalmával ugyanis ők árulták ott portékáikat.

Az újonnan emelt palánk alakjában megjelenő elővigyázatosság nem tekinthető feleslegesnek, a helyi sajtó ugyanis másfél év alatt négy szökési kísérletről tudósított: az első alkalommal három rab a kéményen át próbált megszökni, máskor kiásták a vár falát (!), illetve egy sikeres szökés után a rablót Aradon fogták el.¹² Ennek ellenére a magyarul nem beszélő galíciai katonákat több alkalommal pénzbeli jutalomban részesítették, hol a szökések megakadályozásáért, hol a megvesztegető feljelentéséért vagy egyszerűen a decemberi hóviharban teljesített példamutató szolgálatért.¹³ „A becsületes cseh épen erre a helyre való – írta *A Hon* szegedi tudósítója –; nem ismer magasb igényt, mint snitzli és meszely bor, annál fogva meg nem vesztegethető; nem hallgat egyébre mint főtisztje parancsára, annál fogva félre sem vezethető; és nem lát

5 Magyar Országos Levéltár, Szegedi Királyi Biztosság (= MOL K 151) 1. cs. 1869. 10. sz.

6 MOL K 151 1. cs. 1869. 20. sz.

7 Világ, 1923. 04. 22.

8 Szegedi Híradó, 1870. 04. 13. és 07. 27.

9 Főkönyv a kir. biztos által letartóztatott egyénekről. MOL K 151 55. kötet

10 MOL K 151 12. cs. 1870. 315. sz.

11 Szegedi Híradó, 1870. 07. 06.

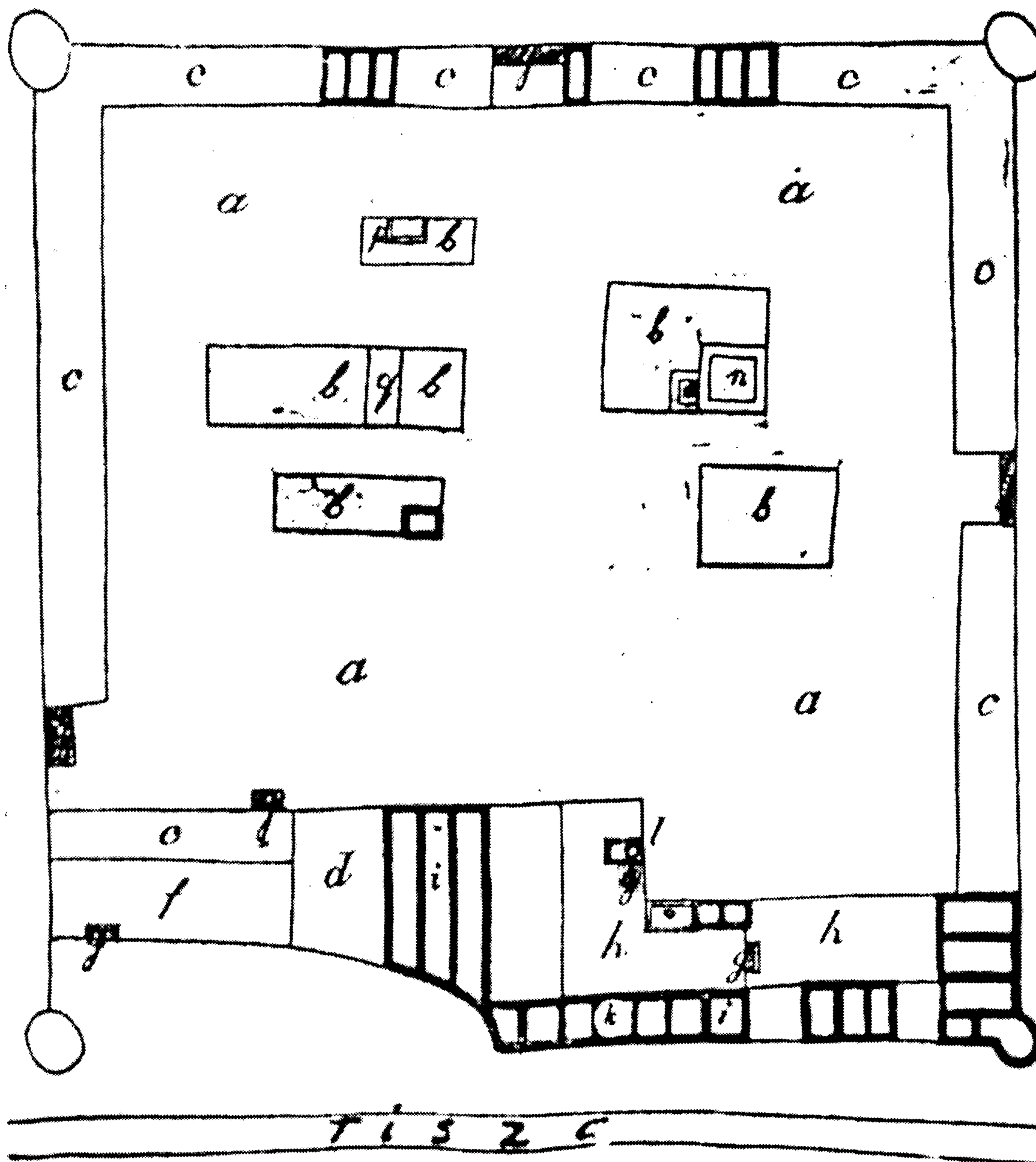
12 Szegedi Híradó, 1869. 03. 14., 1870. 06. 05., 08. 17., 08. 30.

13 Lásd ehhez a kir. biztosság pénztári naplóinak bejegyzéseit. MOL K 151 79-81. kötet

egyebet mint ami Schwarz auf Weisz van előtte.”¹⁴ A nyelvi különbözőség és így az őr–őrizetes kapcsolat megnehezítése azonban nemcsak a korrupciót akadályozta, hanem egy esetben súlyos tragédiát is okozott. 1870 decemberében a vár melletti – el nem kerített – tiltott sétányon az őr hiába szólította fel öt alkalommal megállásra a közeledőket, azok a parancsot nem értették és így a fegyverhasználat halálos áldozatot is követelt.¹⁵

Az imént idézett újságíró a vár leírása mellett elkészítette az egyetlen fennmaradt rajzot, ami az épületek belső elrendezését mutatja. A vázlat 1870 májusában készült, tehát azt az állapotot ábrázolja, amikor Ráday csak a vár kisebb része felett rendelkezett.

1. A szegedi vár¹⁶

14 A Hon, 1870. 05. 12. reggeli kiadás

15 Szegedi Híradó, 1870. 12. 02.

16 A Hon, 1870. 05. 12. reggeli kiadás

A rajz egy közel szabályos négyszöget ábrázol, sarkaiban egy-egy bástyával és három bejárattal, a tiszai oldalon egy kis ajtóval. Ismereteink szerint azonban csak a kép bal oldalán látható, déli fekvésű kaput használták. Érdekes módon ez jelentőségét messze meghaladó teret nyert a különféle leírásokban, szinte jelképévé vált a titokzatosság-
nak és a világtól való elzárkózásnak: az újságíró szerint a vár „kapuját rendesen nyitva tartják, s ilyenkor üresen tátong annak helye, – nem a vendégszerető falusi udvar, hanem az odahagyott, gazdátlan telek képét mutatva.”¹⁷ A tiszti ügyész – az események tevékeny részese – már komorabban fogalmaz: „A kapu csak a kir. biztosság és bíróság tagjainak nyílt meg, – kivéve ha valakit bekísértek. De, aki mögött így zárult be a szegedi vár kapuja, az egyelőre el volt veszve a külvilágra.”¹⁸

A falak hossza kb. 180-200 m, a bástyák magassága mintegy 8-10 m volt. A vár területén a rajz összesen öt épületet ábrázol. A leírások alapján azonban feltételezhető, hogy a főkapun belépő balra, a várfallal párhuzamosan láthatott egy kezdetben katonai kantinnak, később tárgyalási teremnek használt épületet, ami a rajzon nem található. Ennek sarkában egy cellát alakítottak ki, ahol valószínűleg a tárgyalás alatt a rabokat őrizték. A kép bal oldalán, a főkapuhoz legközelebb látható épület emeletét kaszárnyaként, földszintjét raktárként használták, majd az „úri” rabok celláit helyezték ide. A mellette álló hosszú emeletes házban, „a vár legdíszesebb, de azért szintén elég kopott épületében” kezdetben a várőrséghez tartozó katonatisztek, a katonaoorvos és a főfoglár lakása volt található, később egy részét a törvényszék foglalta el. A „p” betűvel jelölt kis házikóban a börtönkórházat rendezték be. Az udvar másik oldalán a nagyobb épületben kezdetben a katonák lakószobái és az „n” betűvel jelölt tárgyalási terem, később az összes helyiségében a vizsgálóbírók irodái voltak. Az északi kapuhoz legközelebb eső házban raktárat rendeztek be.

A vár négy oldalán „c” betűvel jelölték a börtöncellákat, az „i” betűnél helyezték el a női rabokat, a legjobban őrzött területen, a „Zwinger”-nek nevezett részen „k”-val jelölték Rózsa Sándor celláját. A „d” az istállókat, a „h” a két kis udvart, ahol a rabokat sétáltatták, a „g” kaput, az „l” pedig a rabokat figyelő börtönőr posztját jelöli. A tiszai oldalon az „f” betűnél egy kis tér található kerttel, kugli pályával, az őrséget adó katonák itt töltötték a szabadidejük jelentős részét.

BERENDEZÉS

A vár épületeinek elrendezése olyan adottság, amin a szükségleteknek megfelelően talán lehet alakítani, de nem tükrözhetik vissza egyértelműen a használók céljait és törekvéseit, és szinte egyáltalán nem utalhatnak azok személyiségére. A hivatalos iratok között rendkívül nehéz olyan forrást találni, ami legalább részben pótolhatja ezt a hiányt, mert ezek jellegükből adódóan többnyire szigorúan az ügyvitelhez kapcsolódnak. A szegedi királyi biztosság esetében a szigorú és rendszeres pénzügyi ellenőrzésekből következően azonban egy rendkívül részletes beszerzési leltár fennmaradt, ahol az állami költségvetésből vásárolt minden tárgyat feltüntettek.¹⁹ A királyi biztos-

17 A Hon, 1870. 05. 11. reggeli kiadás

18 Világ, 1923. 04. 22.

19 Leltár a kir. biztosi bútorokról és börtönfelszerelésekről. MOL K 151 82. kötet

ság felszámolásakor pedig elkészítettek egy olyan jegyzőkönyvet, ami a „Leltározatlan tárgyak” megjelölést kapta és valószínűsíthetően a katonaság kiköltözésekor otthagytott, illetve a fogyó eszközöket tartalmazza.²⁰

A vizsgálatok és a börtön céljából következően a beszerzendő tárgyak köre meglehetősen behatárolt. A nyomozásokat vezető és a börtönt működtető személyek egyénisége vélhetően ott fedezhető fel a leltárban, ahol a minőséget is előtérbe lehet helyezni. Gondolok itt például az irodák bútorzatára, a börtön berendezésére és annak minőségére. A beszerzési leltár legnagyobb hiányossága, hogy dátumokat nem tartalmaz, ezért csupán statikus állapotot tükröz. Tematikáját tekintve két részre osztható, tartalmazza Ráday Gedeon Wagner szállodában, majd a Felmayer házban található „elnökségi” irodáinak bútorzatát, valamint a vár berendezését.

A királyi biztos irodáit azért érdemes megvizsgálunk, mert meglehetősen sokat elárulnak Ráday gondolkodásmódjáról. A gróf használatában álló szoba leltára a következő: fekete viaszkos vászonnal bevont kanapé, 2 db fekete viaszkos vászonnal bevont fotel, vászonnal fedett alacsony szék, fényezett íróasztal, furnérral fedett íróasztal és kisebb asztal, 2 db könyvállvány, szekrény, 2 db nád fotel (az egyik bőr támlával), inga óra, kőből készült tintatartó, „Ófelsége arcképe”, Magyarország térképe, vas papírkosár, zöld függöny az ajtón, tolltisztító.

A lista meglehetősen rövid, mégis sokatmondó. Az Alföld tekintélyes részén szinte korlátlan hatáskörrel intézkedő, főispánoknak parancsokat osztogató és – bár többnyire talán kényszerből – meglehetősen sokat reprezentáló királyi biztos irodái óvatosan fogalmazva is puritának. Ugyanez még fokozottabban érvényes a mellé rendelt titkár irodájára. A leltárkönyvben ugyan feltüntették a szolga szobájának berendezését is, de ezt utólag kihúzták, mert a tárgyak ismeretében ő inkább a sajátjával bútorozta azt be. Ez arra utal – és Ráday személyisége is ezt sugallja –, hogy itt minden a munka körül forgott, a másoktól elvárt kényelmetlenségeken ő sem kívánt felülemelkedni. A királyi biztosság egész tevékenységét ez jellemezte, és a korszakban szokatlan munkatempó több alkalommal érezhető megütközést keltett az addig többnyire kedélyes nyugalommal intézkedő vidéki hivatali közegben.

A berendezés jellemző (!) darabja Ferenc József falra akasztott arcképe, amellyel a hivatalos helyiségekben Ráday irodáján kívül csak a bírósági tárgyalóteremben találkozhatunk. Az uralkodó arcképének jelképként való megjelenése dolgozatunkon jóval túlmutató folyamatot szimbolizál, és a dualizmus kezdeti időszakának egyik legnagyobb belső ellentmondására hívja fel a figyelmet. Egyrészt adott egy kötelességtudó hivatalnok, akinek a kinevezését a király megerősítette, így elvárható tőle az uralkodó iránti lojalitás. Az arckép megjelenése a tárgyalóteremben azonban már jelentősebb mögöttes értelmet nyer, és felerősítheti a királyi biztos irodájában függő kép erejét. A két kép együttesen ugyanis már nem csak passzív elfogadásra kötelez, hanem aktív cselekvésre is ösztönöz. Nem elég az, ha elfogadod a bíróság ítéletét, hanem feltétel nélkül cselekedj úgy, ahogyan azt a királyi akarat közvetítője, Ráday elvárja. Ezt a tételt erősítheti az a feltételezés is, hogy 1869/70-ben, a kiegyezést követő első

²⁰ MOL K 151 39.cs. Ad 19. M eln. 1874.

években az uralkodó arcképének kifüggesztése talán kevésbé tekinthető a feltétlen tisztelet jelének, mint a parancsok végrehajtását erősítő egyik fenyegető eszköznek. Az uralkodója iránt lojális hivatalnok, a szabadságharcot lovassági hadnagyként Mészáros Lázár, Dembinsky és Bem mellett végigharcoló katona, a kiegyezést követően Deák-párti, ugyanakkor Tisza Kálmánnal szoros barátságot fenntartó politikus belső vívódásán egyértelműen a kötelességteljesítés kerekedett felül.

A vár irodáinak berendezési tárgyai közül elsőként a „könyomdát” kell kiemelnünk. Ennek azért van jelentősége, mert egy széles körben elterjedt hiedelem kapcsolódik hozzá és jól példázhatja Ráday beosztottjainak munkamódszereit. Móra Ferenc szerint Laucsik vizsgálóbíró egy példányban nyomtatott újságokat a börtönben, hogy az ezekben szereplő álhírekkel megtévessze és vallomásra bírja Rózsa Sándort. A terv állítólag bevált és a betyárt csak így tudták megtörni (Móra 1943: 37-41). Az bizonyítható, hogy a szamosújvári börtön későbbi hivatalos iratai szerint Rózsa Sándor sem írni, sem olvasni nem tudott. Azt is tudjuk, hogy ezt megelőzően Szegeden egy-két cellatársa mindig volt, aki tehát – elméletileg – felolvashatta neki a lapokat.²¹ A nyomda megléte önmagában természetesen semmit nem bizonyít, de lehetőséget adott az újság nyomtatására. A pénztári naplók pedig azt is bizonyítják, hogy a nyomdát valamire használták, ugyanis az egyik írnok havonta 10 Ft pótlékot kapott a „lythographia” kezeléséért, 1871 júliusában pedig 361 Ft 8 kr-t fizettek ki a nyomda költségeire. Az irodai ügyvitelhez szükséges nyomtatványokat ugyanakkor egy pesti nyomdában szereztek be.

A bírósági tárgyalóterem berendezését csak azért kell megemlítenünk, mert az itt található tárgyak azt bizonyítják, hogy az eszközlertárnak ez a része 1869. január és 1870. július között készült. A vár épületeinek elrendezését bemutató rajzon „n” betűvel jelzett tárgyalóterem ugyanis csak néhány fő befogadására lehetett alkalmas, hasonlóan a listánkon szereplő tizenkét székhez, bár a „festett fa korlát” jelenléte az állóhelyek meglétét is bizonyíthatja. Ezt azonban nem lehet összehasonlítani azzal a több, mint százötven vendéggel, aki Rózsa Sándor tárgyalásán később megjelent – ezt ugyanis az 1870 júliusában kialakított nagyobb teremben rendezték.

A leltár legnagyobb figyelemre számot tartó része kétségtelenül a börtön berendezése, aminek viszont 1870 júliusa után kellett készülnie, tekintettel az elhelyezhető rabok nagy számára. A börtön celláit I-IV. osztályba sorolták, valószínűleg a foglyok neme, társadalmi rangja és talán veszélyessége szerint. Az utóbbinak némileg ellentmondhat az, hogy ebben az esetben vizsgálati fogságról van szó, tehát a bíróság által elítélt személyeket belátható időn belül elszállították és addig a magyarországi börtönök általában nem különböztették meg őket. A börtönfelszerelést tartalmazó leltárból csak áttételesen következtethető ki a cellák befogadóképessége. A létszám nem, de a szalmazsákok száma mindenhol szerepel és ez a rabok számával vélhetően azonosnak tekinthető.

Az I. osztályú börtönhöz 20 cella tartozott, összesen 124 fogollyal, zárkánként 2-13 főt helyeztek el. A cellák felszereléséhez tartozott 1-1 csöbör és vizeskanna (9 főnél már kettő), két helyen 1-1 lepedő, egy cellában dézsa, négy helyen pokróc (pl. 10 főre

²¹ Világ, 1923. 05. 8.; A Hon 1870. 05. 15. reggeli kiadás

1 db, 11 főre 2 db), öt zárkában kályha (ezek közül két helyen pokróc is volt, tehát ebben a kategóriában ezek kiemelt helynek számítottak). Általában cellánként egy ágy volt, aminek a hossza 1 öl (190 cm), szélességét pedig úgy határozták meg, hogy személyenként kb. 60-80 cm hely jutott. A találóan „nyugágy”-nak nevezett fekvőhelyet néhol priccsekre cserélték, amelyek könnyebben mozgathatóak, tehát másik cellába is áthelyezhetőek.

A II. oszt. börtön felszerelése semmiben nem különbözött az I. osztályútól, de a 24 zárkára csak 77 rab jutott, cellánként 2-6 fő. Egy helyen a keskeny ágy miatt feltételezhető, hogy 1 személyes cella volt.²²

A III. oszt. börtönben a 35 zárkában 123 főt helyeztek el. Bár a cellákra jutó rabok száma némileg emelkedett, ezt ellensúlyozza a gazdagabb felszereltség. 11 helyen volt pokróc, 15 helyen kályha és gyakorlatilag minden cellában mosdótál.

A IV. osztályú börtön (33 cella, 162 fő) is „csak” abban különbözött az előzőtől, hogy még magasabb volt a pokrócok (15) és kályhák (20) száma. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a felszerelés télen-nyáron azonos, tehát egy pokróc vagy kályha a téli hidegben életet menthetett. A várban minden hónapban jelentős összeget fizettek üvegezési munkákért, nem tudható azonban, hogy ez a cellákat is érintette-e, vagy csak az irodákat.

A cellákról összességében megállapítható, hogy a magasabb színvonalat nem a kényelmi szempontok határozták meg, hanem az életben maradáshoz elősegítő pokrócok és kályhák száma. A börtön berendezésekor nem törekedtek, talán nem is törekedhettek a minimális „kényelmi” szempontok figyelembe vételére, az irodák berendezéséhez hasonlóan itt is az egyszerűség és célszerűség uralkodott. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy a rabok hihetetlenül magas halálozási aránya ezzel nincs is összefüggésben.

A szegedi börtön celláinak színvonalát összehasonlítva az országos (állami) fegyházakkal, az eddigi esetleg negatív kép némileg megváltozhat. Szegeden egy-egy esetet leszámítva szinte csak 10 fő alatti cellákat találunk. Egy 1866-67-ben készült felmérés szerint Munkácson 8-86 (!), Szamosújváron 20-48, Lipótváron 8-38 személyt helyeztek el egy zárkában (Hivatalos jelentés 1868: 17; 42; 87). A viszonylag alacsony létszám mellett feltétlenül előrelépésként kell értékelnünk, hogy a szegedi rabokat a beosztásukkor egyáltalán osztályozták, bár amint említettük, ennek részletei nem ismeretesek. Egyedül az bizonyos, hogy a nőket a vár férfiaktól elzárt területén, az „úri” rabokat pedig nem a kazamaták egyikében, hanem egy külön épületben helyezték el. Ugyanakkor feltételezhetjük azt is, hogy a korabeli szokásoknak megfelelően a gyermekükkel érkező anyákat talán jobban felszerelt cellákba zárhatták. Ezen elképzelésünk ellen szól, de talán a börtön személyzetének – a megszokottól eltérő – humánus gondolkodására utal az a pénztári számla, amivel 1871 májusában 44 Ft 44 krajcárt fizet-

²² Az 1867-ben Magyarországon meghirdetett börtönügyi reformot sokáig nem követték gyakorlati lépések. Ezt bizonyítja az is, hogy a modern nyugati börtönrendszerek a 19. században már mind a magán-elzárás valamilyen formájára épültek, míg Magyarországon az egyszemélyes cella továbbra is döntően fenyítőzárkaként funkcionált. Lásd erről részletesen: Mezey (1995).

tek ki a „rabnők gyermekeinek a pesti bölcsödébe szállításáért”.²³ Egy másik alkalommal pedig csupán egyetlen éjszakát kellett a börtönben töltenie gyermekével egy anyának, ilyen rövid idő a letartóztatottak ott tartózkodásának négy és fél éve alatt többször nem fordult elő.²⁴ Összehasonlításként érdemes kiemelni, hogy Szamosújváron egyáltalán nem volt elkülönítés, Munkácson azonban többféle elvet is alkalmaztak. Elsődleges szempontnak a vallás szerinti „megkülönböztetést” tekintették, ugyanakkor 52 cigányt, akik „a többiekkel meg nem férnek” együtt zártak egy pincébe, Lipótvárhoz hasonlóan pedig éjszakára külön zárták a műveltebb rabokat, valamint a fiatalokat.

A cellák berendezéséről is elmondható, hogy Szeged általában nem maradt el a – megyei intézetekkel összehasonlítva – kiemelten kezelt állami börtönöktől. Visszalépés volt, hogy egyedül már csak Munkácson alkalmazták a zárkánkénti egy ágy elvét, ott viszont a jelentés készítője egy 66 fős fekvőhelyről talán joggal állapíthatta meg: „az itt támadt kigőzölgést képzelni lehet, főleg ha hozzá tesszük, hogy az ablakokon nincsenek szelelők s éjjelre az ürítő csebrek ennyi ember használatára szintén a hálószobákba helyezvük” (Hivatalos jelentés 1868: 17). Az emberi szükségletek ilyen kielégítése Szamosújváron sem történt másként: „E piszok helyeken a csöbrökön kívüli vizelés nem csak hogy a felső emeletről az alatta levő szobának padlóját s falát már több szobában átáztatá, hanem bármily szellőztetés daczára a terem levegőjét, különösen éjjel, az egészségre legártalmasabb hatással megrontja” (Hivatalos jelentés 1868: 42). E kirívó esetektől eltekintve a Szegeden 10 fogolyra jutó egy pokróccal szemben Szamosújváron például mindenkinek külön fapriccs, vánkos, pokróc és két lepedő jutott.

TÁRSADALMI ÖSSZETÉTEL

A tárgyi feltételek áttekintése után mindenképpen szükséges az előzetes letartóztatásban érintett személyek társadalomban elfoglalt pozíciójának érintőleges vizsgálata is, hiszen származásuk, korábbi életkörülményeik befolyásolhatták, hogy fizikailag és pszichikailag hogyan viselik a rendkívül hosszú és sok esetben igazságtalannak bizonyult fogságot.

A közbiztonság fenntartása – leegyszerűsítve a kérdést – a bűncselekmények megelőzését, valamint a bűntények tetteseinek elfogását jelenti. Az utóbbi esetben az „idegenek” számon tartását tekintve a 19. század második felében a kisebb – még mindig meglehetősen „archaikus” – településeken a gyanú elsődleges célpontja általában a csavargó, az állandó lakóhellyel és munkával nem rendelkező cigánykaravánok tagja, vagy egyszerűen a helybeli nincstelen lett (Gyáni 1998: 16). Ennek ismeretében feltűnő, hogy Ráday vizsgálati szempontjaiban jelét sem találjuk a vagyontalanok megkü-

23 MOL K 151 79. kötet. Ez a rendkívüli távolság ugyanakkor arra utal, hogy közelebb nem találhattak éjszakai tartózkodásra is lehetőséget adó bölcsödét (gyermekotthont?), vagy a gyerekeknek a vonat által biztosított kényelmet nem kívánták egy távolságban talán rövidebb, de megerőltetőbb szekerezésre felcserélni.

24 MOL K 151 55. kötet, 829. szám

lönbötetett szerepének. A magyarázatot azonban megtaláljuk kinevezése és a meginduló vizsgálatok körülményeiben.

A helyi közigazgatás vezetőinek címzett belügyminiszteri rendelet szerint a jó közbiztonság megteremtése „csak akkor érethetik el, ha az elkövetett merényletek tettesei felfedeztetvén s elfogatván, haladéktalanul a büntető igazság kezeibe szolgáltatnak át, s ennek folytán további gonosz tettek elkövetése ellen visszaretentő példák adathatnak.”²⁵ Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy az elsődleges cél az elrettentés, amire viszont a szegény sorsú ismeretlenek alkalmatlanok, mert a közösségen kívül állóként a velük szemben fellépő inkább a helyi társadalom támogatására, mint félelemmel vegyes elítélésére számíthat. A bűnesetek súlyosságát vizsgálva pedig egyértelművé válik, hogy itt döntően nem alkalmi elkövetőkről, hanem a bűnözést életmódnak, vagy legalábbis szűk környezetük általános normái által elfogadottnak tekintő személyekről lehet szó. Ebben az értelemben pedig földrajzilag behatárolt élettér és az elkövetők ismertsége szükséges, mert csak ez biztosíthatja a lakosság állandó félelemben tartását és sajátos lojalitását.

Az első néhány személy letartóztatására a vidéket jól ismerő csendbiztosok tanácsára került sor, majd ezek vallomása alapján zárták el a következőket és ezek beismerése után a többieket. A módszer sajátossága az, hogy semmiféle bizonyítékra nem volt szükség a letartóztatáshoz, elég volt egy haragos feljelentése, egy besúgó által hallott híresztelés és az illető azonnal a szegedi börtönben találta magát. Rosszakarói pedig szociális helyzetből függetlenül mindenkinek lehettek és ezt az alkalmat meglehetősen sokan azonnal kihasználták.

A szegedi letartóztatottak társadalomban elfoglalt helye általában nem tér el jelentősen az országos átlagtól. A legnagyobb csoportot a „napszámos, cseléd, földműves” megjelölésűek alkotják, akik az összes gyanúsított csaknem 57%-át teszik ki. Az állattartásból élőkkel együtt számolva 78%-os csoport nem tér el lényegesen az országos fegyintézetek 1867-ben (83%) vagy 1873-1880 között mért átlagától (72,6%), valamint a szegedi Csillag börtön fogházi részének 1886. évi adatától (88,4%) (Hivatalos jelentés 1868: V.sz. táblázat; Jekelfalussy 1883: 25; Török 1886: 28).

A mezőgazdaságból élők döntő többségét lopással, részben rablással és gyilkossággal gyanúsították. Ezt azért fontos megjegyeznünk, mert ezek az adatok is bizonyítják ebben a társadalmi közegben a „bűn” viszonylagosságát. Bűnnek elsősorban nem a törvények, hanem egy jól körülhatárolható csoport által felállított normarendszer nyílt megsértését tartották (Jávor 2000: 650). A dolgozatnak nem feladata ennek részletes bemutatása, de talán egy példát érdemes kiemelni. A lopás megítélése más volt városban és faluban, más szegény vagy gazdag károsult esetén, a pásztoroknál pedig egyértelműen férfias virtusként jelent meg (Szilágyi 2000: 751). Amint egy öreg táblabíró megállapította, „bátran fel lehet akasztani mindegyiket, aki 10 évig juhász-kodik”.²⁶ A királyi biztosság munkájának későbbi befejezésére utalva Ráday Gedeon is egy új rendőrség felállítását tartotta szükségesnek, mert „a vas kezét most már megszokott alföldi gonoszok ezen szigor alól felszabadulván, rendszeres rendőri vi-

25 MOL K 151 1. cs. 1869. 23. sz.

26 Közrendészeti Lap, 1870. 05. 22.

szonyok nélkül, részben a geográfiai helyzetnél, részben pedig alsóbb rétegeiben a nagyobb részt pusztai élethez szokott míveletlen s korlátlan foglalkozásuknál fogva igen hajlandók lennének mint egy hagyatékos bűnhajlamukba visszaesni, annál is inkább, mert ezen néposztály, vallásosság és műveltség hiánya miatt a törvényt nem tiszteli [...], a büntetéstől félelem teljesen elenyészett.”²⁷

A letartóztatottak között a mezőgazdaságból élőkhez viszonyítva rendkívül alacsony volt a szakképzettséget igénylő iparosok rétege, viszont jelentős a kereskedésből élőké. E csoport ugyanis rendkívül széles ismeretségi körrel rendelkezett, tehát döntően ők látták el az orgazda feladatait és így ők főlték le a lopott áruból származó haszon jelentős részét is. A bűnözésben betöltött szerepük tehát tényleges számuknál is sokkal nagyobb, így okkal számíthattak Ráday kiemelt figyelmére. A rabok vizsgálatában itt új elemként jelenik meg egy olyan társadalmi csoport, amelyet már nemcsak foglalkozási, hanem felekezeti-etnikai jellemzők alapján is elkülöníthetünk, ez pedig a zsidóság. Meghatározó szerepük a magyarországi kereskedelemben a 18. század második felétől mutatható ki és egy évszázaddal később az ország jelentős részén a „zsidó” szó a kereskedő szinonimájává vált (Szarvas 2000: 366). Az általunk vizsgált területen az 1870. évi népszámlálási adatok szerinti és a letartóztatottak közötti arányuk egyaránt kb. 3,5%, de az említett orgazda szerepük miatt jelentőségük sokkal nagyobb. Ez a magyarázata annak, hogy a meghatározott területekhez kötött bűnbándák – például a kecskeméti, szegedi – mellett az egyetlen etnikai-vallási jegyek alapján elkülönített csoportot Ráday a zsidó kereskedőkben találta meg.

A szegedi várban bírósági tárgyalásra váró rabok között teljesen hiányzik a hagyományos magyarországi elit, így ennek privilégiumokra jogosító szerepét az alsó középosztály, a tanítók vagy kisebb földbirtokkal rendelkezők szűk rétege vehette át. A kiváltságok a vizsgálati fogság rövidségében, a jobb fogvatartási körülményekben nyilvánult meg.

A letartóztatott és a börtönben elhalálozott rabok társadalmi összetételét összehasonlítva nem fedezhetünk fel lényeges különbségeket. A halálokok között nem tekinthető meghatározónak a származás, mert – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – az adatok szerint az étkezésben, tisztálkodásban és általában az életkörülményekben bekövetkező eltérő mértékű változás hosszabb távon kiegyenlítődik.

HÉTKÖZNAPOK

Az előzetes letartóztatásba helyezett és a várba kísért személyeket mindenekelőtt egy rövid kihallgatásnak vetették alá, felvették az adataikat és kikérdezték őket a bűncselekményekről. Bűnösségük beismerésétől vagy tagadásától függetlenül minden ruhájukat és értéktárgyukat elvették, a ruhatári leltárba beírták azzal az ígérettel, hogy a szabaduláskor azt visszakapják.²⁸ Ugyanakkor nagyon sok holmi került a raktárba a tulajdonos neve nélkül, pl. „két zsák telve” vagy „egy zacskó 50 db kendővel”. A királyi biztosság

27 MOL Belügyminisztérium, Elnöki iratok 22. cs. 1871. IV. F. 637. sz.

28 MOL K 151 39. cs. 1872. Ad 19. BM eln. 1874.

felszámolásakor a tárgyak egy részét postán a tulajdonosuk után küldték, többségét azonban elárverezték.²⁹ 1873-ban készült egy lista az értékesebb tárgyakról (45 puská és pisztoly, könyvek, pipák, stb.), a 32 db takarékbetétkönyvről és kamatairól, valamint a külön kezelt pénzről és arany értékekről, amelyeket a szegedi városi „letéttárban” raktároztak. A legnagyobb összeg, amit egy személynél találtak, egy kisebb vagyonnak megfelelő 1500 Ft volt. Ezeket az összegeket azért kezelték különös gondossággal, mert az ellátást (étkezés, gyógyszer stb.) utólag minden elítéltnak meg kellett térítenie.

A saját öltözet helyett megkapták a lepecsételt rabruhát, amit ettől kezdve – az alsónemű kivételével – az esetleges szabadulásig senki nem moshatott ki. A börtönben az idő meglehetősen egyhangúan telt, zárkájukat naponta egyszer hagyhatták el: „A várbeli foglyok nappali sétája érdekes látványt nyújt, egy-egy börtön lakói együtt bocsátatnak ki, 4-5 s több is egy csoportban, mindannyian fekete álarccal ellátva. A séta négy fegyveres katona által őrzött, mintegy 40 lépés hosszú és 20 lépés szélességű négyszögtérségen történik” – írta a *Szegedi Híradó*.³⁰ Megszűnt a mosakodás, borotválkozás lehetősége és megszakadt minden kapcsolat a külvilággal. A dohányzást arra való hivatkozással tiltották, hogy tüzet okozhat, de a kályhákat ugyanakkor fával fűtötték. A dohányzás börtönbeli tiltása ugyanakkor azzal a veszéllyel járt – ahogyan azt Munkácson feljegyezték –, hogy a rabok az ételadagjuk felét odaadták egy cigarettaért, és így fizikai leépülésük felgyorsult.

A *Szegedi Híradó* 1870. március 11-i számában a rabok étkezését elemző írását a következő „együttérző” szavakkal fejezi be az újságíró: „Szerencsére legnagyobbbrészt a magukét eszik.” Bár ez a megjegyzés távol áll a valóságtól – a letartóztatottak 2-7%-ról van szó –, az eseményeket utólag elemezve talán jobban is jártak volna, ha a lehetőséget kihasználva rokonaikkal hozatnak ételt maguknak.

A korabeli paraszti táplálkozási kultúrában a szigorúan meghatározott elvek szerinti heti étrend uralkodott, így pl. a katolikus egyház befolyása érződött a péntek és szombat egész évi hústalan megtartásában. A hétfő, szerda és péntek általában „tésztaevőnap”, a kedd, csütörtök és vasárnap „húsevőnap”, a szombat pedig valamilyen gyorsan elkészíthető, hústalan étel napja volt (Kisbán 1997: 555). Ez az étrend természetesen csak egy keret, ami a tájak, városok, falvak, sőt foglalkozások szerint is változhatott. Esetünkben pl. a letartóztatottak jelentős hányadát kitevő, a pusztákon hónapokat eltöltő pásztorok az élettér szűkös lehetőségeiből következően több húsetelt fogyasztottak, mint a városi lakosok. Szintén a táji megoszlás szerint változhatott, de nyáron általában elfogadott volt a napi háromszori – azon belül egy alkalommal meleg – étkezés.

A hosszú vizsgálati fogság és az egészségtelen elhelyezés miatt Szegeden érezhetően fontos kérdésnek tekintették az étel minőségét és mennyiségét, ám ezzel ellentétes irányba hatottak a költségvetés korlátai. Az egy főre jutó napi étkezésre fordított összeg 1869 és 1872 között 40%-kal, 15-ről 21 krajcárra nőtt, ennek jelentős része azonban piaci áremelkedés következménye.³¹ Az élelem beszerzése 1870 decemberéig Szeged városának, majd a beszállítói pályázatban nyertes vállalkozónak a feladata volt.

29 Világ, 1923. 04. 19.

30 Szegedi Híradó, 1870. 10. 07.

31 Főkönyv a foglyok élelmezési és ellátási költségeiről. MOL K 151 77. és 78. kötet

A Deutsch „rabélelmezővel” megkötött szerződés szerint a raboknak naponta egy alkalommal 1-1 meszely (0,35 l) meleg levest és főzeléket, valamint 1 font (56 dkg) kenyeret kellett szállítani. Pontosán előírták a heti étrendet, az ételek elkészítésének módját és azok minőségét. Hétfőn bableves burgonya főzeléssel, kedden tarhonyaleves „gömbölyű borsó” főzeléssel, szerdán burgonyaleves és savanyú babfőzelék, csütörtökön árpakása leves és káposztafőzelék, pénteken borsóleves és száraz tészta („gombóc”), szombaton savanyú lencseleves sárgakása főzeléssel, vasárnap pedig marhahúsleves tésztával, 1 font csont nélküli marhahús és savanyú káposztafőzelék.³² Az étrend tehát lényegesen különbözött attól, amit a letartóztatottak korábban fogyaszthattak, de szinte teljesen megegyezik a magyarországi fogházak 15 évvel későbbi menüjével (Jekelfalussy 1887: 45-46). Jókai a *Pester Lloyd* szegényes étkezésre utaló támadását visszautasítva *A Hon*-ban a következőképpen érvel: „Hogy a [...] rabok csak egyszer kapnak napjában meleg ételleket, ez ellen, azt hisszük, senkinek kifogása nem lehet; mert hiszen a katona is csak egyszer kap naponként meleget s ezért még senkinek sem jutott eszébe inhumanitást emlegetni.”³³ A polgári életben megszokottal ellentétben tehát nemcsak a hús, hanem általában az étel hiánya, kis mennyisége is hozzájárulhatott a rabok egészségi állapotának fokozatos romlásához. Ezt az is bizonyítja, hogy a várbeli kórházban fekvő betegek gyógyítási költségeinek döntő részét az élelmiszerek beszerzése tette ki.

A börtön kórházi részlegében az egészségügyi ellátásért egy havi 50 Ft-tal díjazott orvos felelt. Ezt ezért kell kiemelnünk, mert az 1867-ben készült kimutatás szerint az ország összes börtönét, fogházát stb. beleértve összesen 5 ilyen helyet találunk, tehát a korabeli viszonyok között ez korántsem mondható megszokottnak (Hivatalos statisztikai közlemények 1868: 130-133). A doktor munkájáról a töredékes adatok alapján is megállapítható, hogy – talán az országos átlag több mint kétszeresének megfelelő fizetés miatt is – feladatát igyekezett lelkiismeretesen ellátni, de a gyógyítás módszereiben lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak. A 415 elhalálozott rab közül csak 41-nél ismerjük a halál okát. Első helyen a tüdővész (22 fő) szerepel, majd vízibetegség (11 fő), öngyilkosság (3 fő), tífusz (2 fő) stb. a sorrend. Ezek az adatok általában nem különböznek a többi fegyintézet viszonyaitól és szintén hasonlóan ítélték meg az okokat is. A zárkák túlzsúfoltak és rosszul szellőztethetők, a falak nyirkosak, rossz az ivóvíz, kevés és rossz minőségű az étel. Az orvos a börtön állapotán nem javíthatott, de a kórházi részleget tisztán tartották, a betegek ellátásáért külön „profoz” felelt, jelentős volt a gyógyszerértéki számla és az 1871. márciusi orvosi konzíliumot követően megnőtt a szeszestálra (bor, pálinka) fordított költség. A korabeli tudományos felfogásnak megfelelően a kórházi étkezésben jelentősen növelték a hús mennyiségét és a rabok naponta háromszor kaptak meleg ételt.

Az igazságügy-minisztérium megrendelésére készült 1867. évi jelentés is a tuberkulózist jelöli meg az országos börtönök legfőbb halálokaként. Kimutatásuk szerint a betegek több, mint fele tüdővészből veszíti életét, döntően 20-30 év közöttiek, akik egészségesen kerültek a fegyintézetekbe és többnyire 14-17 hónapos fogság után hal-

32 MOL K 151 11. cs. 1870. 236.(1785) sz.

33 *A Hon*, 1871. 05. 23. reggeli kiadás.

tak meg (Hivatalos jelentés 1868: 30). Vizsgáljuk meg először a szegedi rabok életkori adatait és az ehhez viszonyított halálozási arányokat.

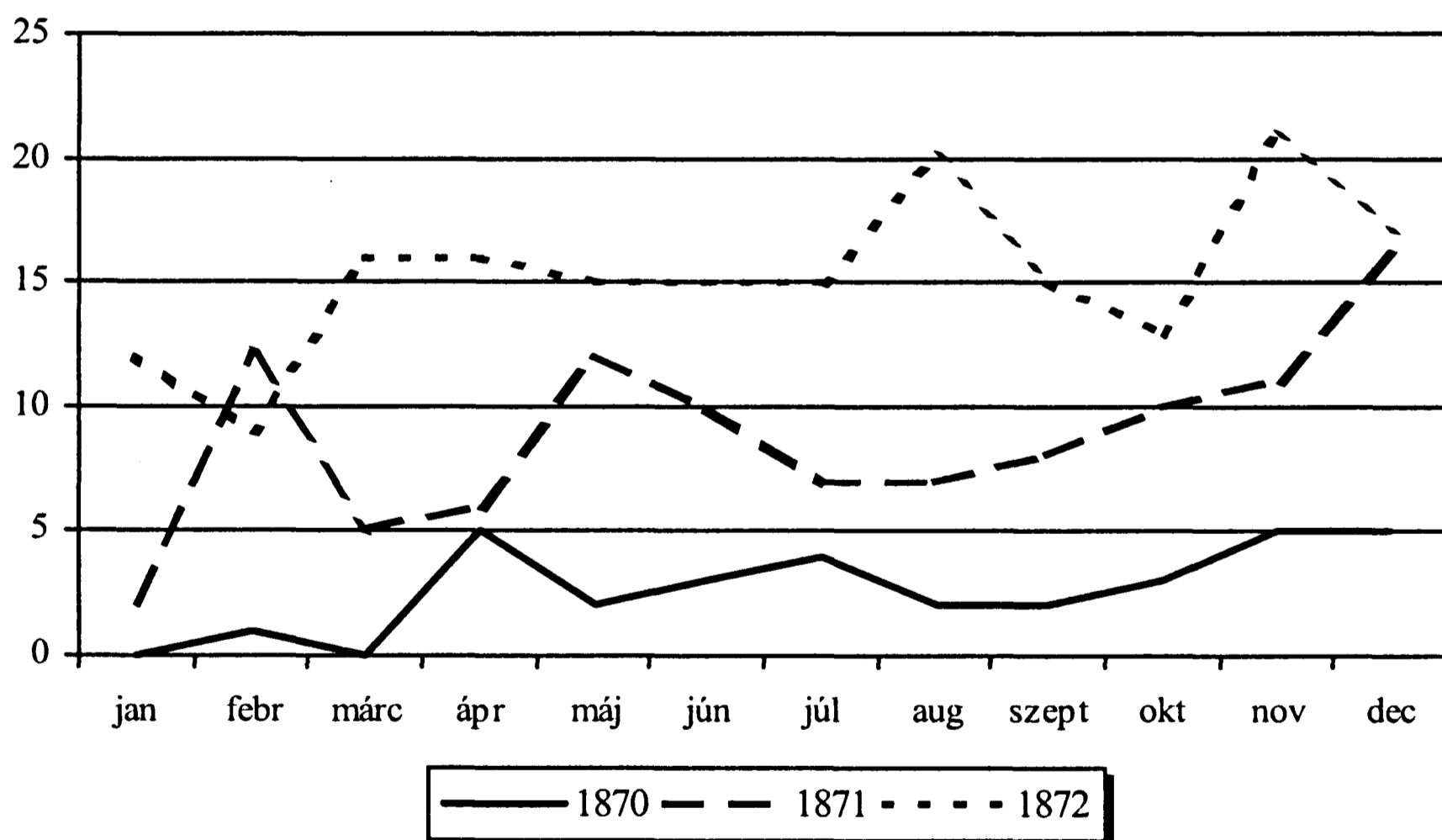
2. Az elhunytak korcsoportok szerinti összetétele

életkor (év)	-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-
A korcsoport aránya az összes rabhoz képest (%)	1,9	20,6	35,2	23,7	13,5	5,1
Korcsoport elhunyt tagjainak aránya az elhunytakhoz képest (%)	1,7	21,9	28,9	25	13,8	8,7
Korcsoport elhunyt tagjainak aránya a saját korcsoportához képest (%)	23,3	27,9	21,6	27,7	26,9	45,6

A táblázat adatai egyértelműen azt mutatják, hogy a letartóztatottak között a 31–40 éves, fizikai és szellemi ereje teljében lévő korcsoport emelkedik ki. Az elhunytak között is – létszámukból következően – viszonylag magas az arányuk. A saját korcsoporton belüli halálozási ráta viszonylag kiegyenlített, egyedül a 61 éven felüliek csoportja emelkedik ki. Összességében tehát megállapítható, hogy az időseket leszámítva az életkor nem tekinthető meghatározónak, mert a rabok átlagéletkora 40,5 év, a börtönben elhalálozottaké pedig 41,5.

A börtön celláinak elemzésénél kitértünk a zárkákban található kályhák és pokrócok viszonylag alacsony számára, a téli ruházat hiányára. Ennek alapján feltételezhető, hogy a hideg téli időjárás hozzájárult a rossz fizikai állapotú rabok megbetegedéséhez és halálához.

3. Időciklusok és elhalálozás

A grafikon arról tanúskodik, hogy a halálesetek egy-egy hónaphoz, vagy évszakhoz kötődő emelkedéséről nem beszélhetünk. A növekedés hullámokkal tagolt, de hosszabb időtávban folyamatos. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban semmiféle

magyarázatot nem adhatunk arra, hogy miért stagnált illetve csökkent több alkalommal hónapokon át az elhalálozások száma és utána miért indult emelkedésnek.

Az idézett 1867. évi országos vizsgálat szerint a megbetegedett rabok többnyire 14-17 hónap fogság után veszítették életüket. Az ő esetükben már bírósági ítélet utáni büntetésről van szó, de a jelentésben csak egyetlen utalást találunk arra, hogy mennyi ideig tartott a vizsgálati fogság. A Szamosújvári börtönben ekkor 10 vizsgálati fogoly volt, „kiknek némelyike saját állítása szerint évek óta nem volt kihallgatva.” (Hivatalos jelentés 1868: 54). A korabeli hivatalos vagy félhivatalos beszámolókból is a legkülönbözőbb adatokkal találkozhatunk. A Jekelfalussy József által szerkesztett és 15 év átfogó vizsgálatát tartalmazó kötet szerint a Curia ítéletéig számolt előzetes fogság az ügyészségi fogházakban 1872-ben 47, 1886-ban 64 nap, a járásbírósi fogházakban 1872-ben 11, 1886-ban 18 nap (Jekelfalussy 1887: 25). A szegedi Csillag börtön működésének első évében, 1885-ben a 216 letartóztatottból 100 fő 1-12 hónapot, a többiek ennél kevesebbet töltöttek előzetesben.

Az 1869-1872 közötti szegedi időszakot vizsgálva minden évben az első 30 letartóztatott adatait vettem figyelembe. Ismereteim szerint ezen idő alatt a fogvatartás körülményeiben – amint azt már korábban kifejtettem – döntő változás nem történt, ez tehát nem befolyásolhatta az elhalálozások számát.

4. A letartóztatás idejének és az elhunytak számának összefüggései

Letartóztatás éve	1869	1870	1871	1872
Börtönben töltött idő (hónap)	36,4	26,6	21,5	10
Elhunyt (%)	41,3	42,2	18,8	4,5

A táblázat adatai szerint az első évben letartóztatottak átlagosan több, mint három évet töltöttek vizsgálati fogságban és 41,3 %-uk ez alatt az idő alatt a börtönben életét veszítette. Az 1870-ben őrizetbe vetteknél a fogvatartás hossza csaknem 2/3-ára csökkent, a halálozások száma azonban kismértékben még növekedett is, tehát a 26,6 hónap a túlélésre még mindig viszonylag kevés esélyt adott. A döntő változás a következő évben következett be, ami az 1872-ben letartóztatottaknál még hatványozottabban jelentkezett. A vizsgálati fogság idejének hosszában, majd annak csökkenésében Ráday nem játszott szerepet. A növekedés fő oka az volt, hogy a kirendelt bíróság nem tudta feldolgozni a hatalmas peranyagot és az ítélezés elhúzódott. A királyi biztosságot 1872 végén feloszlatták, a rabokat 1873 áprilisában elszállították Szegedről, ezért a fogságban töltött idő jelentős csökkenése talán ezzel is magyarázható.

KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatásaink eredménye egy mondatban a következőképpen foglalható össze: nem zárható ki a szegedi vizsgálati foglyok – inkább lelki, mint fizikai – kínzása, de a börtön körülményei olyan megterhelést jelentettek, ami hosszú távon önmagában is magyarázat lehet a nagyarányú elhalálozásra.

Az egyetlen bizonyíték, ami a rabok bántalmazását bizonyítja, egy 1870 augusztusában keltezett, aláírás nélküli, de stílusában Rádayt idéző „bizalmas regulativa”, ami a vizsgálóbírókat a következőképpen utasítja: „A tapasztalás által okulva, fájdalom kénytelen vagyok átlátni azt, hogy némely makacs és ravasz egyénnél egyedül a testi megfenyítés vezet eredményhez, azonban szigorúan elvárom a vizsgáló uraktól, hogy ezen – kivált most már nem helyeselhető és nagyrészt feleslegessé vált – vizsgálati eszközhöz csakis oly esetekben nyúljanak, amidőn többé minden más mód, a próbára tett kitartó türelem daczára is hatástalannak bizonyult és ekkor is csak ha a kívánt felderítés nagyon kiváló érdekű és mások sorsának könnyítése vagy ártatlanok szenvedéseinek elhárítása [...] tekintetéből [...] mégpedig a vizsgálóbíró teljes meggyőződése szerinti biztos konok és bűnös egyéneknél.”³⁴ Ezen túlmenően több esetben bizonyítható, hogy a nyomozást végző személyek a lelki terror minden elképzelhető eszközét bevetették. Előfordult, hogy a kiéhezett embereket sós hússal „vendégelték meg”, ami után napokig nem kaptak vizet. Letartóztatták és börtönbe zárták feleségüket, gyermekeiket és csak a családfő vallomásának megtétele után bocsátották őket szabadon. A hasonló esetek felsorolását még lehetne folytatni, de a legtöbb embert legalább annyira megviselhette saját sorsának kilátástalansága, mint a börtön körülményei. Sokukat egy egyszerű feljelentő levél vagy egy haragosuk vallomása alapján igazságtalanul tartóztatták le és nem tudhatták, hogy meddig tart a vizsgálati fogság, mikor lesz – ha egyáltalán lesz – bírósági tárgyalás.

Ráday fegyelmezett tisztviselőként, ugyanakkor kreatív vezetőként teljesítette a rá kirótt feladatot. Rendkívüli alapossággal válogatta ki beosztottait, kezdetben ellentmondást nem tűrően osztogatta parancsait, de rövid idő után a napi ügyek intézésének jelentős részét átadhatta alárendeltjeinek. A vár átalakításakor és a börtön berendezésekor is elsősorban a célszerűséget tartották szem előtt. A tömlöc – annak ellenére, hogy színvonala egy-egy esetben meghaladta a hasonló magyarországi intézeteket – hűen tükrözte a korszak bűnözőkről vallott felfogását. A gondolkodásmód és a gyakorlati törekvések egyaránt azt a nézetet tükrözik, miszerint a királyi biztosság a gyanúsítottak elfogásával és vallomásuk felvételével teljesítette eredeti feladatát. Emberiességi szempontból igyekezett ugyan az életben maradás feltételeit megteremteni, de egyébként minden további felelősséget, így a hosszú bírósági procedúra ódiumát is elhárította magától.

Adataink szerint tehát nem elsősorban Ráday Gedeon okolható a sok haláleset miatt. Tevékenységének mérlege ennek ellenére már a kortársak szemében is meglehetősen kétértelmű volt. Sikerült az Alföld jelentős részén korábban soha nem látott közbiztonságot teremtenie, de sokak szerint ezt olyan módon érte el, amelyek egy többé-kevésbé demokratikus eszközökkel kormányzott országban elméletileg nem alkalmazhatóak.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Szegedi Királyi Biztosság
Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium, Elnöki iratok

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gyáni Gábor 1998: A regulázó gondoskodás. In: Léderer Pál–Tenczer Tamás–Ulicska László (szerk.) „*A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok.*” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum 11-28.
- Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867. évben.* 1868: Buda, Egyetemi Nyomda
- Hivatalos statisztikai közlemények.* 1868: I. évf. I. füzet. Pest, Földm., Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium
- Jávor Kata 2000: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó 601-692.
- Jekelfalussy József 1883: *Hazánk bűnügyi statisztikája 1873-1880.* Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből I. köt. 5. sz. Budapest, MTA
- Jekelfalussy József (szerk.) 1887: *Fogházaink állapota 1872-1886.* Budapest, Statisztikai Hivatal
- Kisbán Eszter 1997: Táplálkozókultúra. In: Balassa Iván (főszerk.) *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest, Akadémiai Kiadó 417-584.
- Mezey Barna 1995: *A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Budapest, Osiris-Századvég
- Móra Ferenc 1943: *A Sándor körül.* Budapest, Révai
- Nagy Czirok László 1962: *A Ráday kor s a szegedi vár titkai.* Kiskunhalas
- Szarvas Zsuzsa 2000: Kiskereskedők. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó 362-390.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó 693-759.
- Török Kálmán 1886: *Emlékirat a szegedi kir. kerületi börtön és kir. törvényszéki fogházakról.* Szeged, Engel

ÚJSÁGOK

A Hon
Közrendészeti Lap
Szegedi Híradó
Világ

Kosárkó László

Írástörténészek és szociográfusok

Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években

BEVEZETÉS: ELMÉLET ÉS RECEPCIÓ PROBLÉMÁI

A két világháború közötti magyar történettudományt a saját szerepének a nemzeti valóság tudományaként (Gyáni 1998: 688-691) való felfogása, a szellemtörténet dominanciája és a politikai eseménytörténeti témák túlsúlya jellemezte. Mindemellett léteztek olyan történetírói irányzatok, amelyek túllépve a szellemtörténeti indíttatáson és a politikai eseménytörténeti tematikán, felvállalták a kollektív jelenségek és az emberi lét anyagi alapfeltételeinek vizsgálatát, és így a modern gazdaság-és társadalomtörténet magyarországi előfutáraivá váltak. Ilyen történetírói irányzat volt Domanovszky Sándor művelődéstörténeti iskolája, Mályusz Elemér népiségtörténete és Hajnal István történeti szociológiai felfogása. E három irányzat közül Hajnal Istváné mindmáig a legkevésbé ismert. Az általánosan elterjedt vélekedések szerint Hajnal Istvánnak nem voltak követői (H. Balázs 1988: VI), „komolyabb kritikai visszhang, érdemleges recepció elmaradása” (Kerékgyártó 1997: 93) jellemezte tevékenységét és elszigetelt, szinte ismeretlen (Lakatos 1996: 188) volt, akit érdemtelenül „elfelejtettek” (Nyíri 1992: 683).

Jelen tanulmány célja, hogy felmérje Hajnal István társadalomelméletének a két világháború közötti magyar történetírásra gyakorolt hatását. Vizsgálódásom elsődlegesen az 1930-40-es évek történeti irodalmára korlátozódik. Ennek oka, hogy Hajnal az 1930-as évek közepén kezdi el kifejteni társadalomelméletét, és ezt csak az 1949-es meghurcolásáig folytathatja. Ezt követően azonban sem neki, sem esetleges követőinek nincs igazi lehetőségük – amennyiben publikálni akarnak – eltérni a marxista, illetve az '50-es évek vulgármarxista történeti kánonjától. Az adott időszak történészei, szociográfusai közül Erdei Ferenc, Guoth Kálmán, Istványi Géza, Majlát Jolán, Márkus István és Szilágyi Lorándmunkáit vizsgálom.¹ Mindannyian életrajzi szempontból Hajnal István személyéhez köthetőek (tanítványok, barátok, vele munkakapcsolatban állók). A mi szempontunkból munkásságuknak a hajnali tematikát követő részei érdemelnek figyelmet.

Hajnal István (1892-1956), a budapesti egyetem Egyetemes Történeti Tanszékének professzora² pályáját paleográfusként, írástörténészként kezdte és csak a harmincas évek elején, egyetemi tanári kinevezésével egy időben kezdett el érdeklődni az egyete-

¹ Itt kell tennem egy megszorítást. Nem vizsgálom a szociológus-jogfilozófus Bibó István életművének hajnali inspirációit, még ha annak – akárcsak Erdei Ferenc esetében – vannak társadalomtörténeti vonatkozásai is. (Lakatos 1993: 113-116; Kovács 1999: 200-215). Továbbá terjedelmi okokból nem térek ki a tanítvány és későbbi barát, Wellmann Imre munkáira sem. (Csiki 1999)

² Az életrajz kitűnő összefoglalását adja Lakatos (1996) és Glatz (1988).

mes történet, a szociológia és a technikatörténet iránt. 1931-től a Századok egyik szerkesztője, 1939-től az MTA rendes tagja. 1936-ban jelenik meg egyetemes történeti főműve: *Az újkor története*. 1939-ben a Századok hasábjain *Történelem és szociológia* címmel összegzi társadalomelméletének fontosabb elemeit. 1941-ben a Városi Szemlében *Az európai város kialakulása* címmel jelenteti meg írását, majd 1942-ben *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* ír a Századokban. A háború után a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékánjaként bekapcsolódik a közéletbe. 1949-ben azonban a Válaszban megjelent *Az első gépek* című esszéje miatt – amelyben a modern gyárpar elembertelenítő hatását bírálja – a Szabad Nép hasábjain megtámadják. Középkorimádattal, reakciós tanok terjesztésével vádolják. Hajnalt ezek után megfosztják katedrájától és akadémikusi címétől. Visszavonultan él, írástörténeti kutatásokkal foglalkozik. 1954-ben sikerül még megjelentetnie francia nyelven összefoglaló írástörténeti munkáját, sőt 1955-ben megkapja a történelemtudományok doktora címet is. Rá egy évre azonban, 1956-ban meghal.

E röviden összefoglalt kutatói életpálya mögött olyan társadalomelméleti munkásság húzódik, amely jelentőségében, törekvéseiben rokonítható a szociológia klasszikusainak (Max Weber, Émile Durkheim) és az 1930-as évek nyugat-európai társadalomtörténészeinek hasonló szemléletével, mindenekelőtt a francia Annales-iskola felfogásával. Elméletének ugyanakkor több eredeti, sajátos vonása is van. Ilyen egyéni vonás az az emberkép, amelyre történelemszociológiája épül. Hajnal szerint két fontos jellemzője van az embernek. Az egyik az objektivációs készség, a másik a némileg furcsán hangzó „ösztönszerű racionalizmus”. A kettő közül azonban az előbbi, vagyis az objektivációs készség a fontosabb, és ez válik az ember legfőbb ismérvévé. Az ember tehát elsősorban homo faber, azaz eszközkészítő lény, ezt azonban nemcsak szűk technikai értelemben kell érteni. Az ember olyan lény, amely anyagi és szellemi eszközöket egyaránt képes előállítani, vagyis rendelkezik az objektiváció képességével. Képes arra, hogy anyagba formálja, „anyagiasítsa”, ezáltal kifejezze bensőjét (Hajnal 1939: 183). Az objektiváció révén formákat hoz létre. Hajnal szerint „már két ember sem hathat egymásra egymásnak személyes érzékelése, vagy pedig anyagias formaközvetítés nélkül” (Hajnal 1947: 106). Így a gesztusok, az arckifejezések is formák, ugyanígy formának tekinthetők a szokások, a hagyományok és maga a nyelv is. Az írás a gondolat anyagiasításának egyik legszebb példája a technika mellett. Az ember által előállított eszközök a természet anyagának tárgyiasítása révén létrejövő objektivációk. Az „anyagelbánás” módja, technikája generációról generációra öröklődik. A technika fejlődése ezen tudás lassú, szinte észrevétlen és öntudatlan gyarapodása. A közösségképződés, a társadalmasodás módjai is formaképződésnek tekinthetők, tehát a társadalmi intézmények is formák. Az emberi élet formái hatalmas szerkezetekké, struktúrákká állnak össze. A struktúrák története a „formaszerkezetek” története, vagyis maga a történelem.

Az ember másik fontos jellemzője Hajnal szerint az „ösztönszerű racionalizmus”. A két fogalom összekapcsolása csak látszólag vezet ellentmondáshoz, Hajnalnál ezek a fogalmak egymás kiegészítői, komplementerei, hatásuk is egyszerre jelentkezik. Nem tulajdonít az emberi értelemnek kiemelt, az emberi minőséget meghatározó szerepet, sőt szerinte az emberi értelem, vagyis a racionalizmus az, amely az embert az állatvi-

lággal összeköti. Az emberi értelem lényegében véve nem más, mint az állatvilágra jellemző létfenntartási ösztön egy sajátos, kifinomult változata, amely a homo sapiens általános jellemzője, generációról generációra öröklődik és lényegében véve azonos a történelem folyamán (Kovács 2000: 3-4). Az ösztönszerű racionalizmus Hajnalnál tehát az „örök emberi”, az élet kategóriájába tartozik.

Az elmélet az élet és a forma kettőségére épül. E kettőt Hajnal élesen szétválasztja, és ez az elkülönítés képezi a további fejtegetések alapját is. Lakatos László szerint a forma, vagyis a struktúra nem más, mint az „objektíválódott élet és munkatapasztalatok összessége. E tapasztalatok magából az életfolyásból csapódtak ki, de aztán, mint a folyó által lerakott hordalék befolyásolják a további áramlás irányát” (Lakatos 1996: 181). A társadalomnak történetileg kialakult, szilárd, anyagias váza, „formaszerkezete” van, amelyben az emberi élet folyik.

Az elmélet eredetisége azonban nem jelenti azt, hogy Hajnal független lett volna a nagy nyugati szociológiai tradícióktól, az „alapító atyák” (Émile Durkheim és Max Weber) munkásságától. Az objektiváció-elmélet révén erős durkheimiánus szemlélettel találkozunk nála, amely antiweberiánus érveléssel társul.³ Max Weber azon nézetét, mely szerint az újkori európai fejlődés alapja egy specifikus, csak a polgárság körében érvényesülő racionális szellem lenne, megfordítja. Szerinte nem a racionális szellemiség a fejlődés magyarázata: a modern fejlődés megalapozója a középkori társadalom; nem az újkori polgárság racionalizmusa, hanem a középkori parasztság tradicionalizmusa az, amely Európát egyedivé tette. Első olvasásra talán szokatlannak tűnik ez a feje tetejére állított Weber-tézis, azonban ezen végkövetkeztetések logikusan következnek a fentebb vázolt emberképből. Ha az emberi szellem, a racionalizmus, az ösztönszerűség az „örök emberi”, vagyis az élet kategóriájába tartoznak, és olyan tényezők a történelemnek, amelyek állandóan hatnak, akkor a racionalizmus nem lehet csak az újkori Európában ható tényező, és így a fejlődés magyarázata. A magyarázatot Hajnal (1939: 187) szerint a társadalomszerveződés, a struktúraképződés módjaiban kell keresni. Alapvetően két társadalomszerveződési módot különböztet meg: az okszerűt és a szokásszerűt. A szokásszerűségre alapozott társadalmakra jellemzőek az előző generációk hosszú sorától örökölt objektivációk, formák, formaszerkezetek a társadalomszerveződésben való nagyfokú részvétele, így a társadalom ellent tud állni az elért eredmények gyors, racionális kihasználásának. Az okszerűen működő társadalmak viszont felhasználják, „elmechanizálják” a szokásszerűen működő társadalmak eredményeit. Széles utat engednek az egyéni érdekek, célok, törekvések racionális módon történő érvényesítésének, ezáltal a társadalom fejlődését szédítő magasságokba képesek vinni, de csak akkor, ha mögötte az előző, szokásszerűen szerveződött társadalom formagazdagsága áll (Hajnal 1936: 189).

Hajnal társadalomtipológiájában a szokásszerű társadalom ideális megvalósulása a paraszti társadalom. Ilyen szokásszerűen fejlődött paraszttársadalom India, Kína és mindenekelőtt a középkori Európa társadalma. Az okszerűen működő társadalom példái a hordatársadalmak, az ázsiai lovas-nomád birodalmak és az antik társadalmak. A

³ Elméletének durkheimiánus és antiweberiánus vonásait Hajnal monográfusa, Lakatos László elemzi (Lakatos 1996).

korai középkor antik racionális szervezőmódot elfelejtett társadalma visszatért a szokásszerű fejlődéshez. A társadalom „kicsiny helyi együttesek szorongó összeállásává” (Hajnal 1936: 70) változott, amelyek alkalmazkodtak a helyi lokális lehetőségekhez és valósággal ránőttek a földre, a természetre. A formák végtelen változatossága jött így létre. A társadalmi és technikai formaképződés óriási teljesítmény, de a hosszú ideig tartó folyamat mögött a parasztság „aprómunkája” rejlik. A paraszti teljesítmény valójában egy mind az individuális érdekeket, mind a kollektívizmus túlhajtásait elvető elven alapszik. Ez pedig a „személyies teljesítmény” elve, ami egyszerre jelent versenyt és az egyéni érdekek bizonyos fokú érvényesítését, ugyanakkor a közösségi szabályozás meglétét. Mindenki csak személyes teljesítményével, munkájával, szaktudásával szerezhet jogokat és megbecsülést a közösségben. A középkori társadalom fejlődésképesége éppen abban rejlik, hogy „személyies teljesítmények” versenyére alapszik, de ez a verseny nem károsíthatja a helyi társadalomképleteket. Ez a formszerkezet tette lehetővé a több generáció tapasztalatára épülő, gondos, elmélyült szakmunkát és a szakszerűség kialakulását. Az európai parasztság hosszú, több évszázados formaképződése az alapja a kézműves munka specializálódásának és a középkori értelmiségi rétegek, hivatások kialakulásának is. Az értelmiségnek, vagyis a klerikusoknak – Hajnal szerint – az a feladata, hogy a társadalmi formák, struktúrák szakszerű kezelője, adminisztrátora legyen. Ők azok, akik a szokásszerű helyi viszonyokat, foglalatosságokat, kondíciókat, racionálisan szinte kifejezhetetlen viszonyokat, illeszkedéseket az írás révén adminisztrálják, jogi formákba öntik. Személyes teljesítménye révén az írástudó ugyanolyan szokásszerűen garantált helyzetbe jut, mint a paraszt és a kézműves a maga pozíciójában, így a klerikus nem válik a nemesség racionális érdekeinek a képviselőjévé, hanem szakszerű hivatása révén a társadalmi igényeket lefelé és felfelé egyszerre képes közvetíteni és adminisztrálni (Hajnal 1947: 405).

AZ ÍRÁSTUDÓ RÉTEGEK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Tekintve, hogy Hajnal a habilitációs dolgozatát (*Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*) a paleográfia tárgykörében írta, és a harmincas évek első felében több elméleti jellegű kis tanulmányban (*Racionális fejlődés és írásbeliség* [1932]; *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* [1933]) tisztázta az írás európai történelemben és társadalomban játszott szerepét, magától értetődő, hogy első tanítványai és követői a harmincas évek közepétől ezen történelmi segédtudomány művelői köréből kerültek ki. Alapvető kérdés, hogy Hajnal miben mondott újat az írástörténet terén. Mindenekelőtt abban, hogy az írást nem a társadalmi folyamatoktól elválasztva vizsgálta. Az írás – Hajnal szerint – olyan szociológiai tényező, amelynek társadalomszervező, racionalizáló hatása van, ugyanakkor az írás racionalizáló hatása csak olyan mértékben érvényesülhet, amilyen mértékben az írás érvényesül, elterjed az adott társadalomban. Az írásbeliség fogalmának bevezetésével Hajnal az írás társadalombeliségére utal, arra, hogy az írás-használat mindig sajátos társadalmi kontextusban jelentkezik. A paleográfiának és a diplomatikának véleménye szerint át kell alakulnia „az egész írásbeliség minden körülményeinek, összefüggésének vizsgálatává, az írásemlék önmagáért érdekeljen ben-

nünket, keletkezésének összes körülményei: az írás, az írásgyakorlat, az író: s mindannyinak szerepe a társadalmi élet vonatkozásában” (Hajnal 1932: 25).

A Hajnal-tanítványok, követők első szűk köréhez tehát azok a paleográfusok tartoztak, akiket a magyar középkor és koraújkor specialistáiként megragadott az írástörténet Hajnal által inspirált újszerű felfogása: Guoth Kálmán, Istványi Géza, Szilágyi Loránd munkáiban mutatható ki a Hajnal-hatás. Szellemi és egzisztenciális elindulásukban ugyanakkor fontos szerepet játszott a budapesti tudományegyetem Oklevél és Címertani Tanszékének vezetője, Szentpétery Imre is. Istványi Géza egy alkalommal egyenesen Szentpétery–Hajnal-iskoláról ír (1940: 201).⁴

Szilágyi Loránd a hajnali tudományos programot értékelő írásában részletesen elemzi az új, összehasonlító írástörténet jellemzőit. Mindenekelőtt azt emeli ki, hogy „az írásbeliség fejlődésének a vizsgálata [...] végeredményben az egész társadalomfejlődés vizsgálata egy bizonyos szempontból. Ez a vizsgálat magába foglalja mindazokat a kutatási irányokat, amelyeket a paleográfia, s a diplomatika elnevezések alatt szoktunk összefoglalni, továbbá az oktatástörténetet, valamint a kancelláriák, a hivatalnokok és az írástudó rétegek történetét, mindezeket azonban nem egy nemzet vagy ország területére korlátozva, hanem az egész európai kultúrfejlődés területére kifejezve, mint összehasonlító nemzetközi tudományos munkát” (Szilágyi 1943: 229). Szilágyi a *Szentpétery Emlékkönyvbe* írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy az írásbeliség, „az emberek közötti viszonyodásnak” ez a sajátos formája, ez a nagy változásokat hozó „szociológiai érintkező-kifejező eszköz” az, amely a modern diplomatikát összetartja (Szilágyi 1938: 471).

Számunkra különösen érdekesek Istványi Géza munkái, mivel a kortársak őt tartották Hajnal egyik legtermékenyebb követőjének, sőt lehetséges utódjának.⁵ Istványi Géza már az 1934-es *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása* című disszertációjában az írástörténet Hajnal által is szorgalmazott társadalomtörténeti vizsgálatát tűzte ki célul. Elsősorban az érdekelte, milyen társadalmi rétegek (városi polgárok, nők, stb.) használják a magyar nyelvű írást és milyen céllal. Hajnal (1935: 247) Istványi munkájának értékelésekor ki is emeli, hogy a szerző, valósággal az egyes iratok szociális helyzetét adja meg a külső-belső részletektől az író személyéig, s írása céljáig való vizsgálattal. A vármegyei írásbeliségről írott tanulmányában Istványi arra kíváncsi, hogy megyei szinten miért, hogyan és milyen társadalmi rétegeket érintve, elérve alakult ki az írásbeliség. A 11-12. századi magyar társadalmat egy szóbeli, szokásszerű társadalomként jellemzi, amelyben a 12. század utolsó harmadában a föld értéke megnövekszik és így a földtulajdon biztosítása, és körülhatárolása válik a gazdaság és a társadalom legfontosabb igényévé. Mivel a perszonális elv helyére a territoriális elv kezd lépni, „természetes vágyakozás ébred föl valami, a réginél erősebb jogbiztosíték iránt, valami eszköz után, ami az időhöz és helyhez kötött személyes biztosítékon túl

4 Szentpétery Imre Hajnalhoz hasonlóan a paleográfiát annak társadalomtörténeti összefüggéseiben értelmezte. Erre vonatkozó: Hajnal István (1931); illetve Hajnal a kis nemzetek történetírásáról, munkaközösségéről írott tanulmányában is hivatkozik Szentpéteryre. A fiatal paleográfusok bölcsészdoktori értekezései is a Szentpétery-féle Oklevél és Címertani Tanszék kiadványaként jelentek meg, pl.: Guoth (1936), Istványi (1934).

5 Istványi Géza, Szentpétery tanítványa csak később ismerkedett meg Hajnal elméletével (H. Balázs 1988: IV-V).

pontosabban meghatározná és objektívná, vagyis időállóvá, helyben és időben távollévő hatás előtt is kétségtelenné tenné az ember és föld kapcsolatát (Istványi 1937: 517).

Az „objektíválásra” természetesen az írás a legjobb eszköz. Istványi a középkori megyei oklevéladást csak a királyi kúria függvényszerű kiágazásának tartja, amely alól hiányzik az írásbeli érzékkel átítatott társadalmi réteg. „Nem igazi vidéki írásbeliség még ez, a vidék talajába még csak igen vékony hajszálgököket tud lebocsátani.” (Istványi 1937: 524). E vidéki írásbeliség képviselője, az ispáni oklevelek kiadója a nótárius vagy íróember, aki többnyire csak egy káptalani iskolát végzett, de hivatásának már szakszerű képviselője.

Istványi Géza a hajnaliánus szemléletet legjobban a Domanovszky Sándor főszerkesztése alatt megjelenő Magyar Művelődéstörténet III. kötetében található, *A három országrész társadalma* című tanulmányában mélyítette el. Ebben az írásban nem egy szűk társadalomréteget elemez, hanem szintetizáló jelleggel két évszázad (16-17. sz.) magyar társadalomfejlődését foglalja össze. Istványi szerint a magyar társadalom több évszázad alatt kiformalódó „belső szervezete” tette lehetővé a török uralommal járó csapások elviselését. „A magyar társadalom európai alapokon fejlődött ki, és tipikus képződménye volt az európai Occidens peremén lejátszódó társadalmasodási folyamatnak: hűbéri, és rendi elemek keveredése, együttélése, kereszteződése jellemezte az egész középkori életet.” (Istványi é.n: 101). A szokásszerű társadalmasodás leírásában is erőteljes Hajnal-hatás figyelhető meg: „A közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján magamagát szabályozta. Mindenkinek megvolt a maga joga, a maga munkája, mindenki szervesen illeszkedett arra a helyre, ahová született. Mindenki tudta, mi a munkája, a hivatása, mi a joga, az ember racionális ösztönei egymás jogaihoz kölcsönös méltánylása következtében csak bizonyos korlátok között érvényesülhettek.” (Istványi é.n: 101). Az ilyen társadalom – hangsúlyozza Hajnal alapján Istványi – nagyon lassan fejlődik, de az általa elért eredmények rögződnek, meggyökeresednek, és a társadalom váza annyira megszilárdul, hogy többé-kevésbé képes az olyan súlyos csapás kivédésére is, mint a török pusztítás. A 16. század elejére a magyar társadalmi fejlődésben a rendi formák jutottak túlsúlyra. A 15. századtól érvényesülő intellektualizmus kiteljesedett és a „nemesi társadalom szerkezeteire telepedett rá, azokat termékenyítette meg és fejlesztette ki, a vidéki nemességet ébresztette öntudatra, és befejezte a régóta tartó tömörülési folyamatot” (Istványi é.n: 102). A Hármaskönyvben rögzített egységes jog alapján egybefoglalt nemesség zárt renddé alakult át, és súlya, szerepe egyre jobban megnövekedett. „Mebontva a hagyományos kereteket, sok tekintetben szinte racionális érdekszerű szövetkezetekké vált. Kíméletlen racionalizmussal gyűrte maga alá és állította érdekeinek szolgálatába a jobbágyságot” – érvel Istványi (é.n: 102) jellegzetes hajnali terminológiával. A nemesség kíméletlen racionalizmusa felfelé, azaz a főurakkal és a királlyal szemben is érvényesült. A rendi társadalom kibontakozásának azonban váratlan akadályt támadt a 16. században az országra nehezedő török nyomás következtében. A köznemesség javarésze súlytalanná válik, elveszti földbirtokát. Ennek oka az, hogy a török elleni védekezést – mivel a megyék nem voltak elég erősek – valamely nagyúr vállalta magára, a kisnemesek pedig kénytelenek voltak valamely nagybirtokos szolgálatába állni. A 17. szá-

zad újabb változásokat hoz. A végvári szervezet, illetve a század első felének nyugalmasabb időszakának köszönhetően, a nagybirtok társadalmi szerepe lecsökken. Újra a köznemességre épülő rendies formák terjednek el. A rendiség „fejlődése újból a tradicionális alapokon folyik tovább. Helyi önkormányzati szervezetein, a vármegyén belül [a nemesség – a szerző] most már önmaga lesz sorsának intézője.” (Istványi é.n: 110). Az új autonóm vármegye fokozatosan kifejlesztette az első időkben még kezdetleges közigazgatását. Magához ragadta az igazságszolgáltatás, a közrend fenntartásának, az adó behajtásának ügyeit, a kereskedelmi és a gazdasági élet szabályozását. Istványi a rendi társadalomszerveződés megerősödését, bár Hajnal nyomán racionális, érdekszerű társadalomszerveződésként érzékelteti, de a hajnali szemlélettől eltérően – nemzeti szempontból – pozitív jelenségnek tartja. „A nemesség a maga rendi érdekeiért harcolt ugyan a királlyal és a bécsi kormányssal szemben, de állandóan működő ellenállása nemzeti színezetet is öltött, nemzeti hivatást töltött be. A rendies, érdekszerű opposzió erkölcsileg is alátámasztotta és feszítő erejét a nemzeti érzés, a nemzeti érdekek ereje adta” (Istványi é.n: 112-113). A tanulmány összegzésében Istványi a rendiség kibontakozását olyan elkerülhetetlen társadalmi folyamatnak írja le, amelyet a török hódítás sem tudott megakadályozni, csak késleltetni. „A szemügyre vett két évszázados magyar társadalom történetében a török nagyfontosságú szerepet játszott, a középkori fejlődés alapjain kibontakozó rendiség teljes kialakulását megakadályozta. De csak egy időre. A fejlődés egy évszázadra visszazökkent archaikus, hűbéries formák közé. Mély szociológiai folyamatokat azonban külső katasztrófák nem tudtak tartósan befolyásolni” (Istványi é.n: 128).

A Hajnal társadalomelméletét empirikus kutatásaik során értelmezési keretül felhasználó történészek közül Istványi Géza volt az, aki a hajnali történelemszemlélet képviselőjeként vitát kezdeményezett a szellemtörténészekkel a Protestáns Szemle hasábjain.⁶ Ebben a vitaindító cikkben azzal a megállapítással kezdi fejtegetését, hogy a háború után nagyrészt a szellemtörténeti iskola képviselői kerültek a történettudomány vezető pozícióiba. A szellemtörténeti irányzat azonban a harmincas évekre „elfáradt”, dogmatikussá vált és már nem jellemezte olyan magas szellemi színvonal, mint korábban: „Lassan-lassan azonban mint minden szellemi mozgalom történetében itt is kialakulóban van a nagy úttörők epigonjai között egy szellemtörténeti megalapozottságú akadémizmus, dogmatizmus, amely minden tudományos munkát csak ezeknek a szellemtörténeti dogmáknak alapján tud megítélni” (Istványi 1938a: 118). „Ezért a fiatal kutatók eltávolodtak a szellemtörténettől és új irányzatok felé tájékozódtak a legfiatalabb, az egyetem padjairól csak most kikerülő historikusok között azonban egyre többen hangoztatják, hogy túl vannak a szellemtörténeten. És ezek az ifjak jobb elnevezés, közös alapok kijegecesedése híján – ellenére tanulmányaiknak, módszeres kiképzésüknek – újból szeretik magukat pozitivistáknak, neopositivistáknak nevezni” (Istványi 1938a: 118-119). Istványi hangsúlyozza, hogy a fiatalok történelemszemléletét nem igazán szerencsés neopositivistának nevezni, szó sincs arról, hogy a múlt századihoz hasonló pozitivista történelemszemlélet jelenne meg a történészek munkáiban. Inkább szellemtörténet-ellenes beállítottságuk és a történelem szociolo-

⁶ A Hajnal-tanítványok és a szellemtörténészek vitáját elemzi: Lackó (1992).

gikus szemlélete fűzi őket egybe. A fiatalok nevében, megszólaló Istványi a szellemtörténet kritikájában azt emeli ki, hogy a meghaladni kívánt irányzatban a történelmi változások végső okai transzcendenciák; szellem, mítosz érték stb. olyan fogalmak, amelyek kívül esnek az empirikus megismerés határain. Mindezekből pedig az következik, hogy a szellemtörténeti felfogás a történelem alaptudományává a filozófiát tette. A történész számára a legfontosabb feladat egy-egy korszak vezető ideáinak és értékszemléletének megállapítása lett, így a történelem, a filozófiai túlzóknak köszönhetőn, kezdett „eszmetörténétté, alkalmazott filozófiatörténétté válni, az ideák elváltak az őket hordozó társadalom felépítményétől és deus ex machina módjára fölülről nyúltak az emberi életvilágba. A történelem kapcsolatai az empíriával meglazultak” (Istványi 1938a: 118-120). Istványi a szellemtörténeti iránnyal szembeforduló új történeti irányzat vezetőjeként Hajnal Istvánt említi, akinek a történelemszemlélete a német szellemtörténettel szemben „a realista francia és angolszász történészekhez áll közelebb” (Istványi 1938a: 122). Megemlíti azt is, hogy Hajnalnak közvetlen tanulmányi köre még nem alakult ki, de a német történettudomány lehanyaglásával a francia és az angol irányultság erősödésével ő is egyre nagyobb hatással van a fiatalokra. „Az egyetemről mostanában kikerülő disszertációk javarészen megéreződik az ő hatása” (Istványi 1938a: 122). Hajnal István új történelemszemléletét, amelyet Istványi történelmi realizmusnak nevez, a szociológia hatja át. Istványi hangsúlyozza, hogy az új hajnali irányzat nem tagadja a szellem létét, csak másként látja szerepét, mint a szellemtörténet. Mivel „az ember szellemi struktúrája többé-kevésbé mindig azonos volt. Racionalista szellem, kapitalista szellem, miszticizmus mindig kimutathatók. Ezért nem a szellemisség, hanem a társadalmi viszonyok szabják meg a történelem menetét, a szociális viszonyváltozások adják meg a fejlődést” (Istványi 1938a: 122).

A szellemtörténet képviselőjeként Joó Tibor válaszolt Istványi felvetéseire. Mindezekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a filozófia nemcsak a szellemtörténet felfogása szerint alaptudománya a történelemnek, hanem „minden idők felfogása szerint alapja minden tudománynak” (Joó 1938: 197). Istványi vitaindító cikke csak azt árulta el, hogy szerzője nem rendelkezik filozófiai műveltséggel, így nem képes megérteni a szellemtörténet lényegét. Istványi állításai a szellemtörténetről nem állják meg a helyüket, az általa felhozott külföldi szociológiai irányzatokat Joó túlhaladottnak tartja. Mindaz, amit Istványi az új történelmi realizmusról előad „semmit sem tér el a helyesen értett szellemtörténeti felfogástól és gyakorlattól” (Joó 1938: 196-200). Istványi Géza ennek hatására pontosította kritikáját a szellemtörténetről. A történetírásban a filozófia révén olyan módszertani elvek jelennek meg, amelyek tőle teljesen idegenek. „Nem a filozófia ellen küzdünk tehát, hanem a filozófiai módszerek alkalmazása ellen. A történetírás módszerei nem lehetnek a filozófia módszerei” (Istványi 1938b: 265). Istványi emellett az új irányzat pontosabb, szabatosabb kifejtését is adja: „Nem a szellemi vagy a gazdasági ösztönök, egyszóval belső tartalmak az irányadók, s nem egyszerűen a mozgás folyamatának a természete. A szociális egymásra hatás formáinak változása, a dinamika szabja meg a történeti változásokat, nem belső tartalmak változása, új gondolat, új szellem feltűnése. Nem azt kell kutatnunk, hogy mozgat egyeseket, hanem milyen szellem kifejlődésére van alkalom. Objektív szellem, kultúra, eszme, mítosz, tehát a struktúra eredményei” (Istványi 1938b: 265-266). Hajnalt

követve ő is a társadalomszerveződést, a struktúrát tartotta elsődlegesnek és a szellemet, csak a társadalmi viszonyok következményének.

A másik történész, akinek a munkáin a Hajnal-hatás kimutatható, Guoth Kálmán 1936-ban jelentette meg *Az okleveles bizonyítás kifejlődése* című disszertációját. A monográfia bevezetőjében elvi módszertani alapvetést téve hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált középkori jogi írásbeliséget nemcsak külsőleg, a társadalmi változásoktól elszigetelten, mechanikus módon kell kezelni, hanem az írásbeliségben a „fejlődés eredményeit fixáló, a társadalmat racionalizáló, összeszervező szociológiai tényezőt kell látnunk” (Guoth 1936: 5). Bár Guoth előtt is foglalkoztak jogi írásbeliséggel Magyarországon, szerinte azonban ez a szociológiai felismerés indokoltá teszi a kérdés újbóli kutatását. Guoth a magyar jogi írásbeliség történetében a III. Béla kancelláriájával beköszöntő új korszak okát a természetesen érvényesülő külföldi hatások és európai tendenciák mellett a magyar társadalom „írásigénylésében” látja. A 12. század végi magyar jogi írásbeliség igazi alapját az adott társadalmi helyzet problémái képezték. „A nekilendülő magyar hűbériességnek e nagyszabású változásait többé már nem igen vagy csak nehezen lehetett volna a szóbeliség alapján lebonyolítani. Társadalmi rétegek összeolvadása, felemelkedése, lesüllyedése, földadományok, kiváltságok, mind csak az írásbeliség segítségével nyerhettek szilárd alapot a fejlődésben, szemben az ingatag, továbbfejlődésre biztos alapot nem nyújtó szóbeliséggel” (Guoth 1936: 33-34). A problémák a magyar társadalomfejlődésből fakadtak, s nem pusztán a nyugatról átvett írásbeliség racionalizáció szerepéről van szó. A társadalomfejlődés által felszínre hozott problémák szakszerű adminisztrálására egy jogtudó klerikus értelmiségi réteg jelent meg Magyarországon, amely tevékenységét az első időkben a királyi udvarban fejtette ki. Hiszen „adományozások, társadalmi rétegek kiemelkedése, lesüllyedése mind királyi birtokon mentek végbe” (Guoth 1936: 35). Azt, hogy a jogi írásbeliséget megtestesítő okleveles gyakorlat – a szóbeliséget képviselő hatósági tanúkkal, vagyis a pristaldusokkal szemben – „nagy fontosságú jogi értéke mellett sem tudott rövid idő alatt uralkodóvá válni, annak okát így csakis a fejlődés irracionális voltában kell keresnünk” (Guoth 1936: 48). A magyar társadalom a 12-13. században szokásszerű alapokon működve még nem használta fel széles körben az írást racionalizáló, társadalomszervező eszközként.

Guoth a hajnali ihletettséggű szociológus történelemszemlélet képviselőjeként egy, a Szent István Intelmeinek eddigi kutatási eredményeit összefoglaló munkájában a kortárs történetírói irányzatok kritikáját is megadja. A pozitivizmust úgy értékeli, mint amely ugyan „hangyaszorgalommal gyűjtötte [...] az eseményeket, nem ítélkezett, hanem előadta a megállapított tényeket.” Ebből következőleg történelemszemléletében a múlt darabokra hullott az összefüggések elmosódtak, „s a tények így sokszor jelentés nélküli adattömeggé váltak. Az irány belefűlt az anyagba, nem tudván azt a lélek, a szellem rendező jelentésadó fényébe emelni” (Guoth 1942: 49). Ennek az irányzatnak mintegy reakciójaként terjedt az 1910-es évektől a szellemtörténet, amely például a történeti szintézis iránti igényében előrelépést hozott. A harmincas évek szellemtörténészeinek munkáit olvasva azonban Guoth kritikusan jegyzi meg, hogy e szövegekben „itt-ott már valósággal grandiózus távlatok, elképzelések peregnek egymás után, viszont az anyag, amelyre szerzőjük építi őket egyre nagyobb arányokban

csökken. Ezekben az évezredek átfogó és összekapcsolódó szemléletekben a tények a maguk egyszerű, szürke mivoltukban láthatatlan pontokká zsugorodtak, s legfeljebb akkor részesültek a megemlékezés tiszteletében idézés formájában, ha a nagyvonalú elképzelést támogatták” (Guoth 1942: 49-50).

A támadással felérő kritikára a szellemtörténet hazai reprezentánsa, Deér József válaszolt. Ő természetesen visszautasította Guoth tudománytörténeti és módszertani megállapításait, Guoth érvelését a korábbi neopozitivizmusról, új történelmi realizmusról szóló viták utóhangjaként értékelte. Ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy „történetírásunk azóta szerencsésen túljutott a történelmi-izmusok, a módszertani forradalmak és a tudománytörténeti rekriminációk időszakán” (Deér 1942: 43). Mind Istványi Gézának, mind Guoth Kálmánnak a Hajnal-féle új történelmi realizmus mellett érvelő megállapításai elutasításra találtak a szellemtörténészek részéről.

A PARASZTSÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Hajnal követőinek egy külön csoportját alkotják azok a szociográfusok, akiknél – az írástörténészekkel szemben – egy kicsit később, csak az 1930-as évek végén, nagyrészt Hajnal 1939-es *Történelem és szociológia* című tanulmányának hatására jelenik meg a hajnaliánus történelemszemlélet. Rendkívül szűk csoportról van szó: Erdei Ferenc, Majlát Jolán és Márkus István alkotják a tanítványoknak, követőknek eme második körét.

Márkus István és Majlát Jolán a budapesti tudományegyetemen ismerkedtek meg Hajnal elméletével. Márkus István (1973: 53) visszaemlékezésében kitér arra, hogy Hajnalnak mindenekelőtt a történelem és szociológia, valamint az európai várostörténet óráit hallgatta. Miután Majlát Jolán Erdei Ferenc felesége lett (Erdei Sándor 1974: 617), Márkus és Majlát közvetítésével létrejött Erdei Ferenc és Hajnal István személyes találkozása is (Márkus 1986).

E hármas számára a negyvenes évek első fele a „hajnali hatás” korszaka. Erdei *A magyar paraszttársadalomban* (1942), *A paraszti társadalomban* (1943), a szárszói beszédben és *A magyar társadalom a két világháború között* című nagy összegző tanulmányában is erőteljes Hajnal-hatás figyelhető meg. A szakirodalomban talán kevésbé hangsúlyozott tény, hogy e három szociológus, szociográfus közösen végezte el Nagykovács történeti-szociológiai, illetve szociográfiai vizsgálatát (Márkus 1986: 125), amelynek eredménye Majlát Jolán monográfiája, illetve Majlát Jolán és Márkus István Századokbeli közös tanulmánya lett. A láthatóan szoros életrajzi kapcsolatokon túl ki kell emelni néhány olyan közös vonást, amely karakterisztikusan megkülönbözteti a Hajnal-tanítványok eme csoportját a korábban elemzett írástörténészeketől. Az egyik ilyen közös vonás, hogy Erdeiek alapvetően újkori, jelenkori érdeklődésűek, bár éppen Hajnalnak köszönhetően az újkori jelenségek értelmezésénél azok középkori, strukturális előzményeire is hangsúlyt fektetnek. Másik fontos közös vonás népiességük, azaz a parasztság helyzete iránti érdeklődésük, részt vesznek a falukutató mozgalomban a népi szociográfia aktív művelői, s jellemző rájuk a szociológiai érdeklődés is. Műveik közös vonása az átpolitizáltság, kutatásaikat a politikai cselekvés szolgálatába akarják állítani.

Erdei Ferenc esetében a Hajnal-hatás a '40-es évek elején jelenik meg, ekkor recenzálja *Történelem és szociológia* címmel Hajnal munkáit (Erdei Ferenc 1943b). Az erőteljesen baloldali elkötelezettségű, falukutató, szociográfus Erdei számára fontos értékelési szempont, hogy Hajnal munkáiból kiszűrődik-e valamiféle „társadalompolitikai irány” vagy tendencia. Ebből fakadóan Erdei, némileg talán kritikusan, hívja fel a figyelmet arra, hogy Hajnal „mind társadalomelméleti tételei, mind történeti megállapításai olyan történetien ténszerűek, hogy azokból semmiféle politikai normatívumot kikövetkeztetni nem lehet” (Erdei Ferenc 1943b: 22). Egyedül Hajnal „fejlődéstana” az, amelyből következtetni lehet a jövő társadalmának alakulására. Ebből azonban megint nem következik „semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb, elmélyülő társadalmasodás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek” (Erdei Ferenc 1943b: 32). A társadalomkutatást és a politikai aktivitást életművében ötvöző Erdei Ferenc számára Hajnal nem ad pozitív cselekvési programot. A hajnali szociológiai rendszernek azonban vannak olyan társadalompolitikai tanulságai, amelyek összefutnak „néhány olyan negatívumba”, amely negatívumok megfontolandóak a társadalompolitikával foglalkozók számára. Ilyen fontos negatívum Erdei számára, hogy „sem az egyéni szabadság elve, amely atomizált egyénekre bontja a társadalmat, sem a közösség elvont eszméje, amely fanatikus közösségszolgálatra szorítja az embert, nem alkalmas arra, hogy alkotóképes üzemmé fejlessze a társadalmat és teljes emberi életet engedjen a benne élőknek” (Erdei Ferenc 1943b: 32). A hajnali elmélet Erdeinek csak néhány általános társadalompolitikai következtetés levonására nyújtott alkalmat. Ilyen általános következtetés, hogy egy megújult „emberesebb társadalom-szerkezet” érdekében az egyéni életeknek sokkal odaadóbban és kölcsönösebben kell egymáshoz viszonyulnia és sokkal emberesebben kell feldolgoznia a természet anyagát. „Hogy mindez milyen konkrét történeti formákban, milyen társadalomelemeknek milyen törekvése által következik be, az már olyan kérdés, amelyre nincs felelet Hajnal műveiben” (Erdei Ferenc 1943b: 32-33). A hajnali pozitív cselekvési program hiányában válik érthetővé, hogy Erdeinél – aki a szociológiát, mint a társadalompolitika számára a társadalmi jelenségeket, szociális problémákat feltáró „segédtudományt” fogja fel – miért szorul háttérbe a '40-es évek második felétől a hajnali társadalomelmélet, illetve miért válik egyre fontosabbá a marxizmus, amely konkrét cselekvési stratégiát hordoz. 1945 előtt nem volt igazi lehetősége politikai cselekvésre, így tevékenysége elsődlegesen az empirikus kutatásokra korlátozódott, amelyet egy a marxizmust és a hajnali elméletet ötvöző társadalomleírás, társadalomértelmezés keretében alakított ki.⁷

⁷ A szakirodalom általában azt hangsúlyozza, hogy Erdeinek nem sikerült a marxizmust és a hajnali elméletet koherens módon ötvözni (Kovács – Melegh 1995: 487-505; Nagy J Endre 1993: 103-117; Némedi 1978: 511-525). Bibó véleménye szerint viszont Erdei a két elméletet egymás kiegészítőjének, komplementerének látta. Ebből a szempontból érdekes adalék Bibó István visszaemlékezése: „volt Erdeinek egyszer egy szellemes megállapítása: azt mondta, hogy marxizmus és Hajnal István elmélete úgy viszonylik egymáshoz, mint a kalória - elmélet - és a vitamin elmélet. A marxizmus megmondja, hogy milyen kalóriákra van szükség, hogy a társadalom dinamikusan csinálja ezt vagy azt, és Hajnal megmondja, mik azok a rejtett vitaminok, amik az emberi alkotóképességet mozgatják, és egy társadalmat végül is produktívvá vagy nem produktívvá tesznek” (Huszár 1989: 234).

Erdei híres szárszói beszédében a társadalom definiálásában nagyban támaszkodik Hajnal társadalomfelfogására. „Az emberi közösségeket az teszi társadalommá, hogy az emberek között valami rendszer, intézményesség van, kiképződik valami tárgyilagos kötőanyag, szóval objektív szerkezet, struktúra, és éppen ez a társadalom” (Erdei Ferenc 1943c: 350). Megfigyelhető az élet és formák szembeállítása is: „Általánosságban az élet és a társadalmi formák között kölcsönhatás áll fenn: a társadalmi forma az életet magát határozza meg, az élet pedig anyagi viszonyai szerint a társadalmat” (Erdei Ferenc 1943c: 350). A történelem alakulásában „hol a gazdasági élet érvényesül döntően, és formálja a társadalmat, hol pedig a szilárdan és keményen kiképződött társadalmi formák, intézmények szorítják hatásuk alá a gazdasági élet egyéb megnyilvánulásait” (Erdei Ferenc 1943c: 350). Hajnalnál a történelem szilárd, szinte anyagi formaszervezetek, struktúrák története, míg Erdeinél a történelem alakulását a társadalmi formák és a gazdasági élet változó súlyponttal egyszerre képes befolyásolni. Tulajdonképpen mindkét szemlélet materialista. Míg azonban Hajnalt a struktúra, a formaszervezetek materializmusa jellemzi, addig Erdei szemléletében egyszerre érvényesíti – nagyrészt egyébként Hajnal nyomán⁸ – a társadalmi formák és – a marxizmus hatásának betudhatóan – a gazdasági élet szerepét, így a gazdaság társadalom- és történelemformáló materialista értelmezését.

Erdei a hajnali társadalomelmélet keretében definiálja a parasztságot is. Szerinte a parasztságot egy különleges társadalmi üzemmenet, egy sajátos formaképződés hozta létre. Egy olyan személyes szerveződés eredménye, amelyet nem az érdekek nyers érvényesülése és a hatalomra törő célszerűség jellemez, hanem „valamilyen kölcsönöség, türelmes egymásmellettség”, ahol „méltányos kiegyezés alapítódott meg.” Ez a szerződés azt jelentette, hogy az egymással való alá- és fölérendeltségben mindenkinek kialakult a helye a társadalomban, és ez a hely a hagyományosság által megbízhatóvá és szilárdá vált (Erdei Ferenc 1943a: 256). Ez a kötött, de biztosított kondíció tette lehetővé azt, hogy munkában és kultúrában elmélyedő csoportok alakulhassanak ki. A társadalomalakulást Hajnal nyomán Erdei is a középkori Európa hűbéri időszakára teszi, és hangsúlyozza, hogy ez az „alakulás a rendiség szervezetében teljesedett ki olyképpen, hogy a sokféle megkötött és biztosított helyzet, az alá- vagy fölérendeltség viszonya szerint, egymáshoz kapcsolódott és végsőleg egy fölső rend: a nemességé, s egy alsó rend: a jobbágyságé alakult ki” (Erdei Ferenc 1943a: 257). Utóbbi kialakulásában és egyáltalán a rendi formaképződésben kiemelt szerepet szán Erdei – akárcsak Hajnal – az egyháznak. Az egyház volt az, ugyanis, amely papjainak „nevelő- és társadalomszervező munkájával egy szélesebb alapú és önmagában formálódó társadalomalakulást tett lehetővé az erők nyers érvényesülésével szemben” (Erdei Ferenc 1942: 107). A faluban élő plébános a környék egyetlen írástudójaként „az írásbeli ügyekben közvetített a falu és annak földesura között”, ugyanis „ő tudta legjobban a társadalom íratlan törvényeit és döntőbíróként éppen úgy működött, mint közvetítőként vagy éppen ügyvédként hol az egyik, hol a másik fél részére” (Erdei Ferenc 1942: 107). Egyszerre volt benne a faluban, ismerve annak életét, ugyanakkor fölötte is állva lakóinak.

⁸ Erdeit az objektív érvényű társadalomformák szerepének felismeréséhez nemcsak Hajnal szövegei vezették el, hanem közvetlenül is támaszkodott Émile Durkheimre (Erdei Ferenc 1942: 246-247).

A nyugat-európai hűbéri-rendi formaképződés sikerét mutatja, hogy a parasztság a rendi társadalom többi elemével szorosán egybeszerveződve, szilárd és biztosított kondíciója révén „rendkívül értékes kezdeti kultúrfejlődést tudott elindítani”. A földművelés gondosabb, szakszerűbb módszerei, az ipari mesterségek, szakmák kezdetei, „a szállítás első eszközei, mind ennek a középkori parasztságnak a műve”, e paraszti alapokból vált ki és szakszerűsödött az ipari mesterségek sora, amelyek képviselői „a paraszti faluközösségekből városokat neveltek föl” (Erdei Ferenc 1943a: 261). A középkori várost – akárcsak Hajnal – Erdei is a paraszti munkaszervezetből kivált kézműves munka telepének tarja. Külön hangsúlyozza, hogy a falvakban maradt földművelők is emelkedtek. Szakszerűsödő mezőgazdasági munkájukkal saját tulajdonukká tették földjüket, így az újkori Nyugat-Európában a parasztság polgárosodott.

Kelet-Európában és a Balkánon ugyanakkor a középkori hűbéri-rendi társadalomalakulást hiányolja Erdei – Hajnal nyomán –, és a hatalom érdekszerű uralmi jellegét hangsúlyozza. Ebben a régióban „cárok-vajdák, szóval kisebb-nagyobb területen föltétlen hatalmat gyakorló hódítók tartották uralom alatt a népeket, s úgy uralkodtak fölöttük, hogy nem kerültek alattvalóikkal szoros és közeli kölcsönöségbe, mint a hűbéri Európában, hanem érdekeik szerint céltudatosan behajtották rajtuk az adót, s ezen túl magukra hagyták őket” (Erdei Ferenc 1943: 262). Erdei a kelet-európai társadalomvezetést rideg uralmi szerkezetként jellemzi, amely kizsákmányolja és magára hagyja a dolgozó népek tömegeit.

Az Erdei-Hajnal-féle társadalomtipológiában a nyugati és a keleti pólus között helyezkedik el a lengyel és a magyar társadalom. Európa eme köztes régiójában volt ugyan a középkorban hűbéri-rendi fejlődés, azonban jóval felszínesebb volt, az újkorban pedig a „nemesség kiesett középkori szerepéből és céltudatos érdekszövetséggé alakult át, amely rendies keretek között visszautasította a jobbágyságot korábbi kiszolgáltatott állapotába,” és a kialakuló uradalmak révén a rideg, célszerű gazdálkodás és kizsákmányolás vált jellemzővé. Ebben a köztes régióban tehát megakadt a parasztság polgárosodása (Erdei Ferenc 1943c: 262-263).

A fentebb vázolt kép azonban nem annyira sötét, és a parasztság polgárosodására nézve nem reménytelen. Majlát Jolán Nagykőrösről szóló monográfiája hajnaliánus történelemszemlélettel éppen azt bizonyítja, hogy a 16-17. századi Magyarország sajátos viszonyai között néhány magyar mezővárosok esetében kialakulhattak a parasztpolgárosodás szigetei.

Majlát Jolán is a hajnali elmélet alapján értelmezi az európai városfejlődést, hangsúlyozza, hogy a városokat kézműves szakszerűséget képviselő elemek hozták létre. A középkori város ebből következően az elmélyült szakmunka generációról generációra öröklődő társadalom- és munkaszervezete. Az ilyen kézműves városkezdemények magukhoz vonzzák az igazgatás és az intellektuális élet képviselőit és intézményeit, amelyek szintén szakszerű mesterségekké válnak. A nyugati városok Majlát értelmezésében „elsősorban a kézműves iparosság és az ehhez kapcsolódó kereskedelem és másodsorban az intellektuális élet szakszerű munkaszervezetei” (Majlát 1943: 27-28).

Magyarországon Majlát kétféle várostípust tud elkülöníteni. Az egyik a nyugatias magyar város, amely a fentebb vázolt társadalomfejlődéssel rendelkezik, annyi különbséggel, hogy a magyarországi városokat mesterségesen szervezték meg. A magyar

városfejlődés másik alaptípusának az alföldi agrárvárosokat tartja, amelyek viszont élesen különböznek a nyugati városfejlődés ideáltipikus modelljétől. Az alföldi agrárvárosok fejlődése nem a szakszerű tagozódás útján haladt. Ezek a városaink nem a kézműveseknek a vidék társadalmából való kiválásával és egy központba való tömörülésével fejlődtek, „hanem egy-egy vidék társadalmának egy központ körül való osztatlan szerveződése útján”. Az alföldi mezőváros emiatt nem iparosok, kereskedők és értelmiségiek munkaszervezete, amely elkülönül a vidéktől, hanem „általános és együttes társadalomszervezet, túlnyomó részben az őstermelés és a kiegészítő ipari kereskedelem és intellektuális élet együttes szervezete, szóval város és vidék osztatlan egysége” (Majlát 1943: 129-130). Az alföldi várostípus, például Nagykőrös, megőrizve lakói túlnyomó többségének állattartó-földművelő foglalkozását, egy sajátos paraszti polgárosodásnak lett ideális terepe. A földművelés, állattartás, szőlőművelés, ipari-kereskedelmi és igazgatási tevékenység különböző paraszti rétegekhez, civis polgári csoportokhoz köthető szakszerű munkaszervezete alakult ki. Ezen történeti monográfiában a parasztpolgárok között kiképződött értelmiségi hivatások Majlát-féle ábrázolása a legérdekesebb. A koraiújkori Nagykőrösön három fontos, intézményes értelmiségi szerep alakult ki: a pap, az iskolamester és a jegyző. Mindhárom szerep szakszerű képzettséget és magasabb intellektualizmust igényelt, és mindhárom funkciónak megvolt a maga adminisztratív szervezete: az egyház, az iskola és a városháza. Az egyházközösség szinte azonos volt a városi szervezettel, így az egyház adminisztratív ügyeinek legfőbb vezetője a főbíró volt, és a városi prédikátor nem vált a világi ügyek adminisztrátorává – ahogy Hajnalnál a középkori plébános –, az egyházi és világi ügyek adminisztrálását elvégezte helyette a város. „A pap valóban csak prédikátora, szóval a szolgálat-jellegű papi funkciók ellátója, lelkek számadója volt,” ugyanakkor „véleménye mindig, mint pártatlan és magasabb szempontokat képviselő személyé esett latba, aki azonban egyúttal benne él a közösségben, ismerve annak minden ügyét is” (Majlát 1943: 154). Majlát jellegzetes hajnali terminológiával értekezik a nagykőrösi tanári munkáról, „amely éppen úgy, mint az egyháznál a papi működés, intézményesen biztosított objektív hivatás volt”. A rektor és az iskolamester „a város társadalmában fontos és vezető szerepet töltött be, vezetői feladatuk azonban nem a konkrét ügykezelés volt, hanem a társadalomban kialakult formák objektív kezelése és továbbadása” (Majlát 1943: 155). A városi igazgatás szervezetében külön hivatást képviselt a jegyző munkája. Feladata a város ügyeinek adminisztrálása, vezetése, regisztrálása. „Ő volt tehát a különböző városi szervek összekapcsolója, ő ismerte a teljes ügyvitelt, tehát nélkülözhetetlen volt” (Majlát 1943: 158). A városvezetés megszokott menetéhez feltétlenül szükséges volt a jegyző hivatásának elismerésére és tiszteletben tartása.

Nagykőrös városi magisztrátusának ügyviteli rendje hajnali kifejezéssel élve „szokásszerű és nagyrészen szóbeli volt”. Szokásszerű volt abban az értelemben, hogy nem valamilyen magasabb fórum jogszabályai határozták meg az ügyvitelt, és nem magának a városi magisztrátusnak a szabályrendeletei, hanem a helyi viszonyok alapos ismerete és a szokásjogon alapuló magyar nyelvű igazgatás és bíraskodás jellemezte Nagykőröst (Majlát 1943: 138).

A török hódoltság megszűnésével és a rendi Magyarország volt hódoltsági területekre való kiterjedésével a 18. században megváltozott Nagykőrös társadalma is. E

változásokat Majlát Jolán és Márkus István egy közös tanulmányban foglalták össze, vizsgálódásaikban a hajnali elmélet szempontjait érvényesítve (Majlát–Márkus 1943). Nagykőrös 18. századi története arról szól, hogyan szorulnak háttérbe a törökkorban kialakult szokásszerű alapokon működő civis, polgári társadalmi formák, és hogyan erősödnek meg az országos rendiség helyi képviselői, a városi nemesek. E változások lassú volta visszavezethető arra, hogy „az országos rendiség sem olyan nyers érdekszövetség, amely a most már tagjai sorába került kőrösieket [a nagykőrösi nemeseket – a szerző] minden eszközzel, kíméletlen hatalmi módszerekkel támogatná” az autonóm városigazgatással szembeni küzdelmükben. Másrészt az egyre nagyobb jelentőségre jutó kőrösi nemesi családok életformájában, „tudatában tovább élnek a civis struktúra elemei, s nem engedik meg, hogy gyorsan vágyaikra hallgatva kiváljanak a társadalomból, és föléje kerüljenek” (Majlát–Márkus 1943: 366). Ennek ellenére hosszú távon a városvezető elit élete mindinkább elszakadt a parasztpolgári civis formáktól, és a nemesi-úri formákhoz hasonlott. A változás a városigazgatás területén a legszembe-tűnőbb, ahol a korábbi életszerű, magyar nyelvű ügyvitelt egyre inkább felváltja a latin kifejezésekkel zsúfolt, jogász nyelvű ügyvitel, és a városvezetés módszereiben kezd eltávolodni a parasztváros életétől és igényeitől. A helyi szokásjogon alapuló igazságszolgáltatás és városigazgatás helyébe egyre inkább elvont jogász iskolázottság és vele egy úri-nemesi csoport lép, így a városvezetés adminisztrációjában rendies uralmi elemek jelennek meg. Majlát Jolán és Márkus István Nagykőrössel kapcsolatos kutatásai azt erősítették meg, hogy szerencsés körülmények között a szokásszerű paraszti alapokból kiindulva Magyarországon is létrejöhet belső fejlődés eredményeképpen a szakszerű munkán alapuló városi szervezet, amely az értelmiségi hivatások kiképződését is magával hozza.

A parasztság szociográfusai, szociológusai között Márkus István munkái képviselték a Hajnal-hatás folyamatosságát. Hajnal nyomán a parasztság kialakulásában Márkus is a formaképződés szerepét tartja alapvetőnek, amelyet „nem lehet levezetni semmiféle érdekből vagy racionalitásból. A „formavilág” közvetlenül nem lehet sem a termelőerőknek, sem a hatalmi viszonyoknak a derivátuma” (1996: 157). Ugyanakkor ezek a formák generációról generációra öröklődve áthatják az ember egész életét „a határhasználatától a termelés eljárásain és mozdulatain át, a családi-rokonsági viszonylatokon, a kisközösségi magatartás elvárásain, a nevelés módszerein át a vallásos és profán gondolkodás normáig” (Márkus 1996: 157). A parasztság fejlődőképességét Márkus is a biztosított jogálláson, kondíción, a relatív önállóságon alapuló szakszerű munkában látja. A vallás és az egyházak szerepét abban találja meg, hogy szentesítik az uralom munka feletti jogait. Nyugati egyházszervezet esetében azt hangsúlyozza, hogy „a kolostorok, káptalanok, püspökségek őrzik az okleveleket, vagy a szóbeli, de ugyancsak megszentelt hagyományt, mely a birtok vagy a falvak határait is, a paraszt kötelezettségeit és jogait is rögzíti” (Márkus 1996: 174-175). Márkus István is a nyugati írástudó, klerikus réteg hajnali értelemben vett társadalomadminisztráló szerepét hangsúlyozza. Márkus konkrét történeti-szociológiai kutatásaiban, illetve a 20. század második felében az ‘utóparaszti’ társadalomréteg szociográfiai vizsgálatában a hajnali elmélet szempontjai időről időre felbukkannak. Következésképpen érvényesíti a Hajnal által felismert hosszú távon ható struktúrák szerepét és azt, hogy a rendi társadalom milyensége döntő módon

meghatározza az osztálytársadalom szerkezetét, vagyis „az évszázados formaalakulást sodrából kivetni nem lehet” (Márkus 1991: 5).

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány célja az volt, hogy bizonyítsa Hajnal hatását az 1930-1940-es évek magyar történetírásában. Mivel céltörténeti vizsgálat volt, ezért a Hajnal tanítványai, követői kifejezéseket széles értelemben használtam, a hajnali elméletet empirikus kutatásaik értelmezési keretüül felhasználó történészeket jelölve ezekkel a kifejezésekkel. Munkám természetesen nem öleli fel a tanítványok teljes körét.⁹ Ennek ellenére úgy vélem, bizonyos következtetések levonására így is mód nyílik. A tudományterületeket vizsgálva a Hajnal-hatás egyre táguló koncentrikus körökként értelmezhető. Egyrészt egy szűk területen, egy történeti segédtudomány: az írástörténet terén érhető tetten a hajnaliánus szemlélet, másrészt egy szélesebb körben, történelem és szociológia találkozási pontján jelentkezik Hajnal István hatása. Hajnal és követői, bizonyos fokig Szentpétery Imrére is támaszkodva, a harmincas évek közepétől egy részdiszciplína, egy történeti segédtudomány megújítójává váltak azáltal, hogy az írástörténetet, mint az írás társadalomszerveződésben betöltött szerepének vizsgálatát és az írástudó rétegek társadalomtörténetét fogták fel. Hajnal célkitűzése, hogy a szociológia és a történelem szintézisét megalkossa, az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején találkozik a fiatal falukutatók, szociológusok, szociográfusok azon törekvéseivel, hogy az empirikus kutatásaikhoz értelmezési keretet találjanak. Hajnal eme második „iskolája” az előzőnél tágabb körben jelentkezik, azáltal ugyanis, hogy Erdei Ferenc, Márkus István és Majlát Jolán munkáikban egyszerre juttatják érvényre szociológiai felkészültségüket és történeti érdeklődésüket, egy olyan sajátos interdiszciplináris alapon szerveződő „csoportot” alkotnak, amely a magyar parasztság történetének, illetve jelenbeli állapotának a vizsgálatát végezte el. Hajnal követőinek eme két köre között érdeklődésüket tekintve, természetesen vannak kapcsolódási pontok is. Ilyen kapcsolódási pont Majlát Jolán és Márkus István esetében, amikor Nagykörs történeti szociológiai vizsgálatában az értelmiség, városi intellektualizmus (papok, tanárok, jegyző) szerepére kiemelt hangsúlyt fektetnek, illetve amikor Hajnal mellett Istványi Géza (1939) is olvassa, értékeli a népi írók, szociográfusok munkáit.

⁹ Így például nem foglalkoztam Kemény Istvánnal, és H. Balázs Évával sem.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csíki Tamás 1999: Wellmann Imre és a mezőgazdaság-történetünk új útjai In: Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.) *18. századi agrártörténelem*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum 7-22.
- Deér József 1942: *A szentisváni intelmek kérdéséhez*. Századok (72.) 8-10. 435-452.
- Erdei Ferenc (1942): A magyar paraszttársadalom In: Uő: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (83)-(252).
- Erdei Ferenc (1943a): A paraszti társadalom In: Uő *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (253)-(275).
- Erdei Ferenc (1943b): Történelem és szociológia In: Uő: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, Akadémia Kiadó 1984. (9)-(44).
- Erdei Ferenc (1943c): A magyar társadalom In: Uő: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémia Kiadó 1980. (347)-(372).
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest, Gondolat 569-665.
- Glatz Ferenc 1988: *Hajnal István történetírása*. Valóság (31.) 3. 52-69.
- Guoth Kálmán 1936: *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai
- Guoth Kálmán 1942: *Egy forrás két történelemszemlélet tükrében*. Századok (76.) 1-3. 43-64.
- Gyáni Gábor 1998: *Fin de siècle történetírás*. Magyar Tudomány (33.) 6. 687-698.
- H. Balázs Éva 1988: *Előszó az 1988. évi kiadáshoz* In: Hajnal István: *Az újkor története* Budapest, Akadémia Kiadó I-VI.
- Hajnal István 1931: *Szentpétery Imre: Magyar Oklevéltan (recenzió)*. Századok (65.) 69-72.
- Hajnal István (1932): Európai kultúrtörténet – írástörténet. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 13-27.
- Hajnal István 1935: *Istványi Géza: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása (recenzió)*. Századok (69.) 246-157.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története* Budapest, Révai Testvérek
- Hajnal István (1939): Történelem és szociológia In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 157-204.
- Hajnal István (1947): Új történelemszemlélet In: Glatz Ferenc (szerk.) *Technika, művelődés*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete 1993. 395-411.
- Huszár Tibor 1989: *Bibó István Beszélgetések, politikai – életrajzi dokumentumok* Budapest, Kolonell
- Istványi Géza 1934: *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai
- Istványi Géza 1937: *A megyei írásbeliség első korszaka*. Századok (71.) 517-552.
- Istványi Géza 1938a: „Szellemtörténet”, neopozitívizmus történelmi realizmus. *Protestáns Szemle* (47.) 3. 118-124.
- Istványi Géza 1938b: *Az új magyar történelemszemlélet alakulásához*. *Protestáns Szemle* (47.) 5. 264-267.
- Istványi Géza 1939: *Népies történelem*. *Magyar Szemle* (33.) 63-68.
- Istványi Géza 1940: *A harmincas évek történetírása*. *Magyar Szemle* (34.) 7. 198-204.
- Istványi Géza é.n: A három országrész társadalma. In: Domanovszky Sándor (szerk.) *A kereszténység védőbástyája* Budapest, Magyar Történelmi Társulat 99-128.
- Joó Tibor 1938: *Még mindig „szellemtörténet”?* *Protestáns Szemle* (47.) 4. 196-200.
- Kerékgyártó Béla 1997: *Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémái*. Századvég (4.) 91-108.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1935): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására, In: Á Varga László (szerk.) *Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom: Suplementum*. Debrecen, Csokonai 487-505.
- Kovács Gábor 1999: Hajnal István és Bibó István történelemszemlélete In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, Osiris 200-215.
- Kovács Gábor 2000: *Szokásszerű és okszerű társadalom*. *Világosság* (41.) 2. 3-21.
- Lackó Miklós 1992: *Történelmi neopozitívizmus – Irodalmi újrealizmus. Száz éve született Hajnal István*. *Holmi* (4.) 12. 1811-1819.

- Lakatos László 1993: Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, Tanulmány Kiadó 113-116.
- Lakatos László 1996: *Az élet és formák Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, Új Mandátum
- Majlát Jolán 1943: *Egy alföldi civisváros kialakulása Nagykőrös gazdasági- és társadalomtörténete*. Budapest, Sylvester ny.
- Majlát Jolán – Márkus István 1943: *Nagykőrös beilleszkedése a rendi társadalomba a XVIII. században*. Századok (77.) 307-370.
- Márkus István 1973: Hogyan lettem szociográfus (interjú) In: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 28-59.
- Márkus István 1980: *Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság*. Valóság (23.) 2. 13-39.
- Márkus István 1986: Emlékezés a Válasz-ra. (interjú) In: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 124-143.
- Márkus István 1991: *Utórendiségünk*. Valóság (34.) 5. 1-22.
- Márkus István 1996: Bevezetés a parasztság szociológiájába. In: Márkus István: *Polgárosodó parasztság*. Budapest, Dinasztia Kiadó 155-181.
- Nagy J. Endre 1993: Harcban az angyallal Erdei politikai-világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: Uő: *Eszme és valóság magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Szombathely, Pesti Szalon Budapest Savaria Uni. 103-114.
- Némedi Dénes 1978: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a '40-es évek első felében*. Szociológia (8.) 4. 511-525.
- Nyíri Kristóf 1992: *Hajnal István időszerűsége* Világosság (33.) 8-9. 682-687.
- Szilágyi Loránd 1938: *Oklevéltan és általános történet* Különnyomat a Szentpétery Emlékkönyvből, Pécs, Dunántul ny.
- Szilágyi Loránd 1943: *Összehasonlító írástörténet. (Egy vállalkozás programjához)* Századok (77.) 4-6. 228-244.

Bognár Bulcsu

Társadalomrajz és politikai program

Erdei Ferenc korai írásairól

Az Erdei életmű elemzőinek sajátos viszonya van a korai írásokhoz. Az értelmezések nagyobb részében rendszerint kevés figyelmet fordítanak ezekre a művekre (Kulcsár 1981: 12-20; Kulcsár 1988). Az Erdei egyetemi évei alatt és az azt követően keletkezett kismonográfiákat többnyire szociográfiai témájú szárnybontogatásnak tekintik (Bibó 1940: 503-516). Ha mégis figyelmet kapnak ezek a művek, akkor is csak a makói társadalmat és parasztságot leíró munkáknak tartják őket, amelyeknek a folytatása a '30-as évek nagy elemzéseiben található meg (Huszár 1979: 246-551). Nagyon kevésbé figyeltek fel a korai művek jelentőségére az egész életmű rekonstrukciója szempontjából. Annak ellenére sem, hogy Erdei „kettős társadalma” (a rendies hagyományokra és a modern polgári elemekre épülő két társadalmi hierarchia) sokak számára, legyen szó történészekről, vagy szociológusokról, ma is az egyik, ha nem a legelfogadottabb társadalomértelmezési keret a magyar polgári átalakulásról. Különösen a szociológusok számára élő Erdei elmélete a sajátos magyar társadalomfejlődésről. Az Erdeivel foglalkozó szociológusi elemzések azonban szinte kizárólagosan *A magyar társadalom* című írásával és a hagyatékából előkerült, a magyar társadalom kettős, pontosabban hármas szerkezetiségét megfogalmazó tanulmányával, *A magyar társadalom a két háború között* című műve foglalkoznak. A korai Erdei írások vizsgálata rá kíván mutatni, hogy Erdei társadalomfelfogása nem jellemezhető egyszerűen az 1940-es évekbeli társadalomszerkezet-képpel. Erdei társadalomfelfogása hosszabb formálódás után jut el a „kettős társadalom” megfogalmazásához, sokszor saját, 1930-as évekbeli megállapításait negligálva. Ennek a változástörténetnek a gyökerei pedig az eddig kevésbé tárgyalt korai tanulmányokban lelhetők fel.

Erdei korai társadalomelméletének módosulásait alaposabban csak Némedi Dénes vizsgálta (Némedi 1985: 158-178; Némedi 1978/a: 415-434). A parasztpolgárosodással foglalkozó úttörő elemzéseiben kimutatta, hogy ezek a korai tanulmányok nem csupán a makói helyi társadalom szociográfiáját jelentik, hanem a rendies paraszti státusz felbomlásának és a parasztság polgári társadalomba való betagolódásának az elméletét is. Némedi írása alaposan elemezte Erdei „parasztmetamorphosisról” szóló felfogásának formálódását, valamint a korai Erdei írások társadalomképének elemzésére is nagy figyelmet fordított. Mivel azonban Némedi a népi szociográfia történetének rekonstruálására törekedett, Erdei e korszakának elemzésekor is a népi szociográfusokhoz való viszonyának felgöngyölítését tekintette legfontosabb feladatának. Alapvető munkái így nem is vállalkozhattak Erdei társadalomelméletének, a magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzának és Erdei társadalomszerkezetre vonatkozó életművének a feltárására; azokra a feladatokra, amelyek mostani vizsgálódásunk középpontjában állnak. E problémakörnek csak egy szeletével foglalkozik ez a tanul-

mány:¹ Erdeinek 1935-36 előtt keletkezett műveit tárgyaljuk, az ún. nagy szociográfia-ák előtti korszakot. Az elemzés a korai írásokban kibontakozó társadalomkép változásaira összpontosít; az Erdeit kétségkívül befolyásoló szellemi irányzatok bemutatására ebben a tanulmányban még nem vállalkozunk.

Az Erdei életmű elemzésének – vizsgált korszaktól független – specifikumát az adja, hogy nem választhatók szét Erdei társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikusi megállapításai. Erdei szociográfusi elemzései egyben lenyomatai társadalomelméleti felfogásának, a tényleírások mellett megjelenő értékítéletekben pedig a társadalompolitikus felfogására következtethetünk. Erdei társadalomelméletének másik különlegessége, hogy elemzése a magyar polgári társadalom szerkezetéről, egy összefoglaló tanulmánytól eltekintve, a magyar parasztságról írott munkáin keresztül értelmezhető, vagyis a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki Erdei társadalomkonceptiója.

Rátérve elemzésünk tárgyára: a társadalomelméleti, társadalomtörténeti elemzés és politikai akarat együttes jelenléte a legelső Erdei tanulmányoknak is sajátja, noha itt még elsősorban a tényleírás dominál. Az elmélyült empirikus kutatások azzal magyarázhatóak, hogy Erdei az eredendően politikai szándékainak megvalósítását csak úgy találta kivitelezhetőnek, ha ez szaktudományos érvelésre támaszkodik. A politikai cselekvés akarata azonban már ekkor meghatározó Erdei gondolkodásában, amelyet egy 1931-32-es keltezésű kéziratos feljegyzéstöredékben így fogalmaz meg: „Változatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát és közgazdaságtant tanulom” (Erdei 1984: 323). Az első tanulmányok társadalomszerkezeti vizsgálódásainak középpontjában természetesen ekkor is a parasztság áll. A korai írások kivétel nélkül Erdei szűkebb hazájának, Makó környékének parasztságával foglalkoznak.

Az első Erdei művek sorát az 1931-ben publikált *Királyhegyes* kismonográfia (Erdei 1931: 25-35.) nyitja, amely a szerző által jól ismert Makó melletti kistelepülés társadalmi viszonyait mutatja be.² Noha a 20 éves szegedi joghallgató munkája még nem rendelkezik kiforrott társadalomtudományos fogalmi gondolkodással³, mégis meglepően összetett társadalomszerkezeti elemzés jellemzi ezt a korai tanulmányt is. Mikképp a későbbi Erdei kismonográfiákban is tapasztalni fogjuk, Erdei a legkisebb falusi közösségről értekezve is mindig a társadalom, pontosabban a paraszti társadalom egészét szemléli, és ennek a paraszti világnak a társadalom egyéb nagycsoportjaihoz fűződő viszonyát mutatja be. Jelen esetben – de ez többnyire a későbbi, jelentős írásokban is így lesz – a parasztság társadalmi átalakulását és a polgárosodó társadalomba való betagozódását vizsgálja.

1 Ez a tanulmány egy készülő Erdei monográfiához kapcsolódik.

2 „A legelső tanulmány tárgya azért lett Királyhegyes, mert ettől a kisközségtől alig két kilométernyire feküdt a Szabó nagyapáék tanyája, ahol az Erdei család – az apai nagyszülők halála után – 1928-tól 1933-ig bérlőként gazdálkodott.” (Erdei Sándor 1974: 583.)

3 Az ekkor jog- és államtudományi kurzusokat hallgató Erdei tanulmánya a következő kommentárral jelent meg a Századunkban: „E tanulmány írója kezdő; gondolkodásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és így sok vonatkozásban jól jellemzik állapotainkat.” (Századunk 1931: 25.)

A helyi társadalom szerkezetét több dimenzióon keresztül elemzi. Társadalomrajza nem korlátozódik a birtoknagyság által kijelölt társadalmi csoportokra (ahogy a korabeli leírások tették), hanem egy ezt átmetsző szerveződési elvet, a „polgáriasodáshoz való viszony” alapján kirajzolódó hierarchiát is megállapít. Erdei társadalomszerkezeti elemzésének összetettségét továbbá az adja, hogy a birtoknagyság és a polgáriasodási szándék mellett egy harmadik strukturáló elvet, az életkort is csoportképző erőnek tekinti, amivel a generációk eltérő társadalmi tapasztalatának szempontját is megjeleníti a társadalmi stratifikációban. A királyhegyesi társadalomszerkezet tehát egy három dimenziós viszonyrendszer alapján rajzolódik ki, melynek egyes ágait a birtoknagyság, a korstruktúra és a polgáriasodáshoz fűződő viszony jelenti. A három dimenziós szerkezet egyes dimenziói különböző viszonyban állnak egymással. A legnagyobb magyarázó erővel kétségtelenül a birtoknagyság dimenziója bír, azonban a „korstruktúra” és a „polgáriasodáshoz fűződő viszony” jelentősége sem elhanyagolható. Az utóbbi két dimenzió elkülönítésével Erdei jelezni kívánja, hogy nem egyszerűen generációs különbségek vannak a polgárosodás kérdésében. Erdei, részleteiben nem kifejtett, társadalomszerkezeti elemzésének eredetisége nem csupán a helyi társadalom csoportjainak cizellált ábrázolásában van. Ez a társadalomszerkezeti modell a három dimenzió folyamatosan módosuló súlya miatt dinamikus és így kiválóan alkalmas a mű írásakor felgyorsuló társadalmi változások megragadására.

Az eredeti társadalomszerkezeti elemzés mellett fontos, a későbbi Erdei írások szempontjából is lényeges megállapításokat tesz a paraszti polgárosodás lehetséges útjairól; polemizálva a '30-as évek elejének parasztrromantikus felfogásával, amelyben a parasztság a társadalom megújulásának letéteményeseként, az organikus társadalomfejlődés alapjaként jelenik meg. A „gyökértelen kultúra” mótelyétől nem érintett, az autentikus léttel még rendelkező parasztság lehet a magyarság felemelkedésének az alapja.⁴ Erdei kismonográfiája ebben a közéleti, politikai közegben és részint ezek a parasztrromantikát megfogalmazó értekezések hatására íródik. A tanulmány egyik leglényegesebb eredménye, hogy Erdei éppen erről a parasztságról mondja ki, hogy válságban van, és az eredeti parasztvilágról derül ki, hogy többnyire már felszámolódott, és legfeljebb csak külsőségekben őrzi azt a paraszti állapotot, amelyet sokan a jövő zálogának tekintenek.⁵ Erdei szerint a változás legfőbb oka, hogy a városi kultúra folyamatosan kiszorítja a „falusi műveltséget”. Amíg azonban ez a megállapítás a népi szociográfusok és a konzervatívok részéről a polgári kultúra és az azt megjelenítő társadalmi csoportok elleni

4 A tanulmány előzménye Fábrián Dániel és József Attila *Ki a faluba!* című 1930-as röpirata és az ekkor egyre népszerűbb Szabó Dezső-i parasztrromantika, amelyet a népi szociográfusok nagy része is osztani fog. Ennek a parasztrromantikának és a hozzá kapcsolódó ideológiának a lényegét Fábrián a következőképpen fogalmazta meg: „Saját lényünkől fakadt eredeti kultúra, társadalom, mint a magyar géniusz új kiteljesedése jövőbeni álmunk. Azért hajlunk le mélyen a magyar humusz lelkébe, hogy a népi lélek változatos eredetiségében találjuk meg fajtánk igazi lényegét, és öntudatosítsuk önmagunkban és kortársainkban egy teljesen a faji lélektől elfordult gyökértelen kultúrával szemben.” (Fábrián Dániel 1929) Fábriának jelszava szerint: „Tanuljatok népet a néptől!”

5 Erdei Sándor visszaemlékezése szerint Erdei a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumához csatlakozása idején, 1930 körül végérvényesen leszámol a Szabó Dezső-féle parasztrromantisszal. „Ő már középiskolás korában átesett a Szabó Dezső iránti rajongáson, de aztán károsnak tartott minden önámítást, így az illúziókból épített rendszert is, amely Böjthe János alakjában megformálódik.”

állásfoglalásra sarkal, addig Erdei a paraszti állapot megszűnését természetes folyamatnak, a történeti átalakulás magától értetődő részének tekinti. Már ebben a legelső írásában rámutat arra, hogy a paraszti társadalmi állapot nem valami öröktől fogva létező társadalmi helyzetet jelent, hanem a társadalomfejlődés bizonyos pontján bekövetkező alakulatot.⁶ A *Királyhegyes* tanulmányban Erdei szerint a parasztságot ebben a stádiumban „természetes, szinte állati életet élő, [...] másokért való folytonos és embertelen munka” jellemezte. (A még kétségtelenül élményszerű megfogalmazásban Erdei itt, a később már pontosabban körülírt, magyar rendies társadalomszerkezetre utal, ahol a parasztság alávetett, elszigetelt helyzetben van.) A nem paraszttal való érintkezés szorosabbá válása – történjék az a világháborús katonáskodás vagy a népművelők tevékenységének eredményeképpen – kispolgári mintákat terjeszt el. A polgári társadalom gazdaságának, értékrendjének megjelenése pedig folyamatosan megbontja a parasztság zárt világát és társadalmi állapotát. „Élet és életforma” harmóniája ezzel megszűnik és új típusú, mindenekelőtt differenciált mintakövetés alakul ki, amely alapvetően túlmutat a paraszti állapoton.

Amikor Erdei, Királyhegyes kapcsán, a „parasztmetamorphosis” folyamatát elemzi, és a népműveltséget a másokért való kezdetleges élet formájaként értelmezi, ezzel határozottan a parasztromantikával szemben foglal állást: a polgárosuló környezetben nem lehet fenntartani a korábbi műveltséget. Aki mégis ezt szeretné, az parasztromanticizmusával egy túlhaladott társadalmi állapot kultúráját védelmezi és ezzel együtt a parasztság társadalom alatti, alávetett helyzetét. Erdei szakítása a korabeli középosztály parasztsággal nem minden érzelmi involváltság nélkül történik, de álláspontja mégiscsak az – és ebben végig konzekvens marad a későbbi nem csekély politikai és elméleti változások ellenére is –, hogy a paraszti társadalmi állapot felbomlása szükségszerű és üdvözölendő folyamat. „Sajnálhatjuk ennek az értékes műveltségnek a pusztulását, de [...] ma minden falu átmenet az önmagában élő, kezdetleges, de igazán faji műveltségből a polgáriasodott, sőt világpolgáriasodott farmer műveltségbe” (Erdi 1931: 25).

A paraszti válság okait csoportosítva Erdei belső és külső okokat különböztet meg. Belső okoknak tekinti a parasztság differenciálódását, a parasztársadalom vagyonosodásból adódó rétegződését. A külső okokhoz sorolja a már említett kívülről jövő hatásokat, a polgári világ behatolását a paraszti társadalomba, a polgári mintáknak a követését. A belső és külső okok viszonyáról azt állítja, hogy a belső átalakulás tette lehetővé a külső okok érvényesülését, vagyis a parasztság belső átalakulásának, a parasztság polgári társadalomszerkezetének kialakulása az eredendő ok, a külvilág (a nem-paraszti társadalmi csoportok) hatása ezt a folyamatot csak erősíti. A konkrét elemzésben viszont azt állítja, hogy Királyhegyesen egyáltalán nincsenek jelen a parasztság átalakulásának belső okai és a települést még mindig a rendies paraszti társadalomszerkezet jellemzi. A változás azonban – ugyan vontatottan, „kezdeti állomásában” –, mégis lejátszódott, hiszen itt is elhagyták a paraszttal a régi műveltséget, és kitapintható az új minták keresése. Itt tehát az az álláspont fogalmazódik meg, hogy a felső társadalom átalakulása mozdítja ki a parasztságot korábbi társadalmi állapotából.

⁶ A parasztság társadalmi helyzetének változásait – a már itt is megfogalmazott gondolatok alapján – majd a *Parasztok* (Erdi 1938) című művében fejti ki.

A külső vagy belső okok meghatározó szerepe közötti vívódás, és az ebből adódó dilemma eldöntése azonban rendkívül lényeges Erdei társadalomfelfogásának alakulása szempontjából. Ha az utóbb jelzett (a külső okok domináns szerepére vonatkozó) álláspontra helyezkedik, akkor ezen a ponton nagyon közel kerül a '40-es évek első felének „hármastársadalmához”, ahol a parasztság társadalom alatti helyzete csak kis mértékben módosul a külső hatások eredményeképpen. Egy felülről jövő társadalmi változás ebben az esetben a korábbi (rendi) társadalmi képletben élő rétegekre rákényszeríti az alkalmazkodást, de a felső és alsó társadalmi nagycsoportok különállása, kettős, illetve a magyar specifikumnak megfelelően hármastársadalmi szerkezete még hosszan megőrződik (Erdei 1976: 23-53; 36-58). Ráadásul ebben a társadalomszerkezetben az ugyan jóval nagyobb tömeget jelentő, mégis csupán asszimilációra utalt réteg, a parasztság nem válhat társadalmat formáló erővé. Ha azonban az előbbi, a parasztság belső átalakulásából eredeztetett „polgáriasodás” játszódik le, akkor sokkal inkább van esély arra, hogy a parasztság meghatározó szerepet tölthessen be a polgári társadalomban. Úgy tűnik, hogy e választásnak súlyával a fiatal Erdei is tisztában van, de ebben a tanulmányában még nem foglal határozottan állást a kétféle út között. Erdei itt csak leírja a kívülről indukálódott bomlási folyamat következményeit: Királyhegyesen, ahol az átalakulásnak nincsen belső oka, nem lelhető fel a parasztság aktív szerepvállalása sem, és így nincs is esély a társadalmi mobilitásra.

A parasztság felemelkedése központi kérdés Erdeinél. Lényegében ez az oka annak, hogy Erdei sohasem képes (vagy soha sem akar) ideológiától mentes társadalomrajzot adni. A politikusi ambíció, az egykor rendies szerkezetű parasztság társadalmi emelkedésének elérése érdekében, része Erdei szociológusi, szociográfusi munkásságának. A *Királyhegyes* című írásában még meglehetősen óvatosan fogalmaz politikai víziójával kapcsolatban: „a parasztság régi műveltségét elhagyja, és a helyébe városi kispolgári kultúrát vesz fel. Megvan tehát az új élet keresése, amit most csak azért elégít ki kispolgári minták utánzása, mert nincs más. Akik azt hiszik, hogy a parasztból lehet és kell újjáépíteni földünket, azoknak út ez” (Erdei 1931: 31). A királyhegyesi tanulmányt ezért úgy értelmezik, mintha ebben a megfogalmazásban a felemelkedés kispolgári útja sejtene fel. Tehát a parasztság társadalmi mobilitását a polgári társadalomba – és tegyük hozzá: a magyarországi, különleges jegyekkel bíró polgári társadalomba – integrálódás útján képelné el Erdei. Némedi is erre a megállapításra jut és még inkább hangsúlyozza Erdei távolállását a korabeli középosztályi paraszti képhez és a szociográfusokhoz képest. Némedi szerint Erdei nem abból a szempontból értékelte a parasztság átalakulását, hogy az hogyan lehet alapja egy mások által (leginkább a nemzeti középosztály vezetésével) végigvitt társadalmi reformfolyamatnak, hanem azt vizsgálta, hogy a parasztság megszüntetve társadalomalatti helyzetét, hogyan lehet egyenrangú része a nemzeti társadalomnak (Némedi 1985: 159).

Az idézet nem csupán a parasztság kispolgári útjáról szól, hiszen a kispolgári minta követése csak a látszólagos alternatíva-nélküliség, a jelenbeli értékválság eredménye. Emellett Erdei azt is hamar belátja, hogy nem elfogadható az a megközelítés, mely szerint a parasztság a polgári társadalom kispolgári csoportjába kerülése, számára egyenrangú helyzetet hozna létre. A betagolódással ugyanis nem módosulna alapvető-

en a parasztság társadalmi helyzete: változatlanul a társadalomszerkezet alsó csoportját jelentené, sőt társadalmi aktivitása ily módon a polgári minták követésére korlátozódna; vagyis „egyenrangúságát” az alkalmazkodás jelentené. A tanulmány más részén ezért határozottabban megfogalmazódik a paraszti tömegen alapuló társadalmi átalakulás lehetősége is. Ezek közül a szöveg zárómondata a legbeszédesebb. Erdei itt egyrészt újra kinyilvánítja, hogy az „egész gazdasági életet érintő”, nagy változások küszöbén vagyunk, másrészt hogy a parasztságnak ebbe az átalakulási folyamatba „számbeli súlyához képest” kell beleszólnia. A parasztság ilyen értékelése pedig már nem tekinthető csupán a polgári társadalomba való beilleszkedés és a kispolgári értékek elsajátítása leírásának. Hogy mégis inkább ezt az értelmezést fogadták el, az Erdei királyhegyesi értékelésével függ össze. Erdei úgy látja, hogy az itteni parasztság nem képes ilyen átalakító szerepre. Ez azonban a királyhegyesi paraszti társadalomról eddig megfogalmazottakból következik: itt az átalakulás csak kezdeti stádiumban van, és mivel nem a belső erők hozták létre a társadalmi változást, így a társadalmi formáló erő és a felemelkedés lehetősége sem adott a királyhegyesi parasztság számára. Számukra nyilvánvalóan csak a kispolgári út áll fenn és a polgári társadalom alsó-, középrétegeibe való integrálódás. A korábbi Erdei dilemmára visszautalva (ahol az átalakulás belső és külső okainak lehetőségeiről volt szó), a királyhegyesi paraszti átalakulásról szóló értelmezésében bennerejlik a parasztság társadalmat formáló erejének a kifejezése is: azokon a területeken, ahol a parasztság kinövése az alávetett, társadalom-alatti helyzetből saját társadalmi aktivitásának eredményeképpen játszódik le, ott a parasztság képes lehet a társadalmat alapvetően átalakító szerepre.⁷ Itt természetesen csak azok a területek jönnek szóba, ahol a parasztság társadalmi átalakulása elsődlegesen nem külső tényezők, a felső, polgári társadalom hatására történik (tehát nem egyszerű mintakövetésről van szó), hanem belső erejéből, egy organikus társadalom-fejlődés eredményeként.

Ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor Erdei álláspontja már nem lesz annyira távol a korabeli parasztértelmezésektől, noha a különbségek így is kétségtelenül jelentősek. Az azonosság abban van, hogy Erdei is különös minőséget tulajdonít a parasztságnak, és képesnek érzi a társadalmi reform és egy sajátos, harmadik utas társadalom-fejlődés megvalósítására. A különbség pedig elsősorban ott fogalmazódik meg, hogy a konzervatív gondolkodók, történészek és a szociográfusok nagy része ezt a különleges paraszti minőséget, Erdeivel szemben, nem a polgárosodó parasztságban vélték felfedezni, hanem a rendies társadalomszerkezet parasztságában⁸, Erdei későbbi megfogalmazása szerint: az „örök parasztban” (Erdei 1938). Erdei gyerek- és ifjúkori tapasztalatai, a paraszti világ ismerete azonban nyilvánvalóvá teszi számára, hogy az alávetett helyzetű parasztság, akit „természetes, szinte állati élet, [...] másokért való folytonos és embertelen munka” (Erdei 1931: 25). jellemez, nem lehet alapja egy modern társadalmi reformfolyamatnak. Ezt a véleményt csak azok képviselhetik, akik a saját nemzeti, középosztályi, hatalmi ambícióiknak nemzeti, faji, társadalmi bázist keresnek a

⁷ Ezt a felfogást fogja képviselni a '30-as évek több művében is, *A makói parasztság társadalomrajzában* (Erdei 1934) és a *Futóhomokban* (Erdei 1937).

⁸ Ebből a felfogásból következik majd, hogy a parasztságot (középosztályi) vezetésre szoruló társadalmi csoportnak tekintik, amely újabb különbséget jelent az álláspont képviselői és Erdei között.

gyökértelennek tekintett polgári társadalommal szemben. Erdei e kérdésben élesen szembenáll a parasztromantikával, hiszen ő a polgárosodó, alávetett helyzetéből kilépő parasztságon felépülő társadalomszerkezet programját képviseli. Személyes tapasztalatai ugyanakkor nyilvánvalóvá teszik, hogy a parasztság egésze képtelen ennek a szerepnek a betöltésére. A parasztság zöme a külső polgári fejlődés által meghatározott, és – mint ezt Királyhegyes elemzése is bebizonyította Erdei számára – nem képes aktív, társadalmat alakító szerepre. Erdei, akinek a parasztság társadalmi felemelése a politikai programja, nem helyezkedhet a korabeli baloldal álláspontjára, miszerint a társadalmi reform alapját más társadalmi csoportban, nevezetesen a munkásságban kell keresni. Erdei úgy gondolja, hogy a társadalmat alakító parasztság olyan paraszti elemekre támaszkodhat, amelyek a polgári átalakulás útján elől járnak és ebbe a folyamatba organikus módon, belső társadalmi fejlődés eredményeképpen kerültek. Ezt a közeget véli megtalálni a makói parasztságban. (Ezen a ponton csak jelezzük az ebből a „szűkítésből” adódó problémát: mennyire megalapozott elméleti megoldás, hogy egy új berendezkedés alapcsoportjának tekintett társadalmi réteget, a parasztságot egy azon belül meghatározott csoport, a makói parasztság jellemez.)

Mielőtt azonban megírná a makói parasztság társadalomrajzát, egy újabb, az elmélet formálódása szempontjából lényeges vállalkozásba kezd: alapos gazdaságelméleti, közgazdasági tanulmányokat folytat, hogy a tanyarendszer közgazdasági és társadalmi szerepét bemutathassa. Ezek az 1932-34 közötti időszak legfontosabb munkái. Ha azt állítottuk, hogy Erdei társadalomelmélete a parasztság témájából bontakozik ki, akkor a parasztság társadalomrajzának szempontjából a tanyának és a tanya mezővárosnak van kiemelt fontossága. A tanya kérdéséhez kapcsolódnak ugyanis Erdei társadomelemzésének leglényegesebb felvetései. A tanyák elemzése jelenti a paraszti világ jellegzetességeinek megragadását. A tanyához kapcsolódik az alföldi mezővárosi fejlődés és az ebből kibontakozható új társadalmi átalakulás lehetősége is. A tanyákon keresztül fogalmazza meg a polgári individualizmuson túlmutató, új típusú paraszti kollektívizmus lehetőségét, és a tanyában látja az átmeneti társadalmi helyzetből adódó dezintegráltság feloldásának útját is.

Ezek a kérdések kapcsolják össze Erdei korai, tanyával foglalkozó írásait a *Királyhegyesben* elemzett parasztpolgárosodás problematikájával. Nem véletlen tehát, hogy a parasztság társadalmi felemelését zászlójára tűző fiatal Erdei az 1930-as évek első felében többször is újragondolja a tanyák történeti, gazdasági, szociológiai kérdéseit. Nem sokkal a *Királyhegyes* tanulmány után elkészíti a tervezett makói nagymonográfia első részelemzését *A makói tanyarendszer* (Erdi 1932: 81-91; 140-148; 193-198.) címmel. Majd ezt követi az 1934-es *A makói parasztság társadalomrajza*, és az ezzel szinte egy időben keletkező, 1935-ben publikált *Magyar gazdaságtudomány* (Erdi 1935/36: 137-148; 143-154; 251-263.) című értekezés, melynek okfejtéseiben az alföldi tanya központi helyet foglal el.

A három írást, a témán túl, a gazdasági érvelés dominanciája köti össze. Mindhárom tanulmányban Erdei egy szélesen értelmezett közgazdasági érveléssel igyekszik operálni. *A makói tanyarendszerben* a tanya vizsgálatát – szemben az eddigi megközelítésekkel – kizárólag gazdaságelméleti alapon tartja lehetségesnek, tekintettel arra, hogy a tanya elsősorban gazdasági jelenség. Erdei számára ez a gazdaságelméleti elemzés lehet annak

a záloga is, hogy nem mosódik össze a tudományos leírás és az ideológiai érvelés, a tanyapolitikai elképzelések. Erdei öndefiníciója szerint az ő elemzését épp a tudományos szakszerűsége törekvés különbözteti meg a korábbi értelmezésektől.

A szakszerűséget a történeti analízisében is érvényesíteni próbálja Erdei. A tanyák több évszázados történeti átalakulását nyomon követve a gazdaságelmélet mellett a történetiség elvével is bővíti a leírását. A legkorábbi előzményeket a pásztorszállásokban találja meg.⁹ A jelenbeli tanyák előképét ugyanakkor a növénytermesztés elterjedésével és az egyre intenzívebb földműveléssel kialakuló településekben látja. A tanya-rendszer létrejöttében a török időszak is szerepet játszik, amikor védelmi szempontok miatt a kisebb falvak összeköltözéséből nagyobb települések keletkeznek. A termelés intenzívebbé válásával olyan távolabbi földterületek megművelésére is sor kerül, melyek racionális hasznosítása csak a várostól sokszor 15-20 km távolságban lévő szálláshelyekről lehetséges. A tanya keletkezésének oka tehát termelési kényszerűség, amely differenciált üzemszervezést hoz létre.

E termelési kényszerűség eredményeként jön létre a magasabb fejlettség alapjául szolgáló tanya-rendszer. Erdei szerint a tanyák további változásait külső tényezők alakítják: „a családi szervezet és vagyoni állapot: az örökösödés milyensége és változásai határozzák meg a tanyák további keletkezését” (Erdei 1932: 91). A tanya-rendszer létrejötte idején (a 18. század második felétől a 19. század első feléig) a nagycsalád és a fiúleszármazottak közötti öröklés határozta meg a tanyai termelést. A fiúk házasságuk után nem szabadultak fel az apai hatalom alól, hanem apai fennhatóság alatt, a tanyán folytatták a termelést, miközben a valódi háztartásuk változatlanul a városi szülői házban volt. A tanyai rendszer második fázisában már önállósult gazdák népesítik be a tanyákat, ám ez esetben is fennmarad a városi háztartás, és a termelési és fogyasztási szféra differenciálódása. (Ebben az időszakban tehát nem létezik a farmszerű tanyasi település.) A 19. század második felében alapvető jogi és gazdasági változások játszódnak le: a legelők felosztásával, az örökösödési rend és a családi szervezet megváltozásával átalakul a tanya-rendszer is. A korábbi nagycsaládos rendszer idejének egyéni differenciálódását családi differenciálódás váltja fel: az önálló tulajdonú gazda a gyerekek kiházásáig a tanyán termel (miközben a városi ház változatlanul fogyasztási üzem), majd utána visszaköltözik a városba, a fiataloknak adva át a tanyai termelést.

Erdei gazdasági elemzéséből az is következik, hogy a tanyák és egyéb településtípusok csoportjainak meghatározása gazdaságtani tipológián alapszik: a csoportosításának alapja a termelési és fogyasztási üzemek egymáshoz való viszonya. Ha a termelési és fogyasztási üzem egymás mellett, differenciálatlan egységben szerepel, akkor faluról, kisvárosról van szó. Ha külön, térben differenciálódva léteznek, akkor Erdei városról beszél, amelyben – szemben a falu és kisváros többségi kisüzemeivel – nagyüzemek és tőlük elkülönült fogyasztási üzemek vannak. Ha a termelési és fogyasztási üzem differenciálatlanul együtt van a belterületen, akkor falurendszer, ha a külterületen, akkor farmrendszer jön létre. Ha a termelési üzem a külterületen, a háztartás a belterületen van, akkor tanya-rendszerrel van szó. Kertváros akkor jön létre, ha a

⁹ Ezt a történeti szemléletet bontja majd ki a *Magyar tanyák* (Erdei 1942) című művében is, ahol a tanyák előzményeit a honfoglalás kori szállásokig vezeti vissza.

differentiálódás eredményeként a háztartás a külterületen, a termelési üzem a belterületen helyezkedik el.¹⁰

Amikor Erdei tanyákról beszél, ez alatt kizárólag a város vagy falu és a tanyasi termelési üzem egységét felmutató tanyarendszert érti. Azokat az önálló településeket, melyek már teljesen elszakadtak a falu vagy város fogyasztási üzemétől, farmoknak, az ezen alapuló termelési rendszert farmrendszernek nevezi. A kétféle településtípus között jelentős a különbség: míg az Erdei által definiált tanya magasabb rendű szervezettségével és sajátos, alföldi termelési, fogyasztási rendjével, az itteni városfejlődés alapját jelenti, addig az utóbbi farmszerű település a falurendszerénél is fejlettebb viszonyokat eredményez, mind a termelés szempontjából, mind a fogyasztási és kulturális jegyeket illetően.

Az egyes típusokat a szélesen értelmezett gazdasági hasznosság alapján értékeli. A farmrendszer minden tekintetben a legfejlettebb, a „leggazdaságtalanabb” megoldást jelenti. Ugyan a közvetlen termelés szempontjából – mivel a termelés a lakhelyen történik – előnyösebbnek tűnik a farm, azonban a „termelés maximumát” tekintve jelentősen alulmarad a többi településsel szemben. A farm legfőbb hátránya, hogy az okszerű termelés csak alapos természettudományos műveltséggel lehetséges, és ezt – iskola hiányában – a farmon sokkal nehezebben lehet megvalósítani, mint falun vagy városban. Mivel a munkamegosztás előnyeit sem tudja kihasználni, így a fogyasztásban is a falu- és a tanyarendszer mögé szorul. A kulturális értékek (intézményrendszer, iskolák, társas érintkezés) tekintetében is nyilvánvaló a farmrendszer hátrányos helyzete.¹¹

A falurendszer a farmok problémáinak jelentős részét képes megoldani. Az iskolázás nagyobb lehetősége és az állandó társas érintkezés egyrészt elősegíti a természettudományos műveltség megszerzését, másrészt az „általános kultúréletbe való bekapcsolódást” is megvalósítja. A termelési és fogyasztási rendszer differenciálatlansága azonban mindent a termelés köré szervez, és Erdei szerint lehetetlenné teszi az emberi kultúréletet.

A két településtípus előnyeit hátrányok nélkül képes egyesíteni a tanyarendszer. Egyrészt megvalósul a termelési és fogyasztási üzem elkülönülése, másrészt a városi háztartáson keresztül fennáll az iskolázás és az állandó társas érintkezés lehetősége is. Mindezek képesek megvalósítani a szakszerű termelés és az emberi kultúrélet feltételeit. A tipológiából nyilvánvalóvá válik, hogy a tanyarendszer fejlettebb gazdasági szervezetet jelent, mint a falurendszer, mivel a tanya esetében a termelési és fogyasztási üzem szétválik, ugyanakkor a tanya és a falusi vagy városi ház egységében olyan integrálódás játszódik le, amellyel a falu nem rendelkezik. A termelési és fogyasztási üzem szétválása csak úgy oldható meg, ha a termelésben résztvevő egyének kooperálnak. A kooperáció, előnyei mellett, egy nagyon lényeges hátrányt is jelent: a mezőgaz-

10 Az Erdei életmű szempontjából az a jelentősége az 1932-es csoportosításnak, hogy ezt a településtipológiát fejleszti tovább majd a *Magyar városban* (Erdei 1939), amikor már kulturális, társadalomtörténeti, piackörzeti funkciókat is jobban figyelembe vesz.

11 Erdei farmrendszeréről alkotott véleménye – valószínűleg a rural sociology hatására – változni fog a '30-as évek végére. Ekkor már a farm az amerikai típusú piaci termelést megvalósító települést jelenti. (Erdei 1939: *Magyar város.*, illetve 1942: *Magyar tanyák.*)

dasági termelés helyhez kötöttsége miatt a tanyarendszer előnyei nem érvényesülnek mindenki számára. A tanyarendszer a másik két típust egyesítő eredményei nem vonatkoznak mindazon termelőkre, akik a termelésben részt vesznek. Különösen hátrányos a cselédek helyzete, akik egyáltalán nem profitálnak a rendszer előnyeiből, de a családi tanyás termelésben a tanyán dolgozó családtagok is hátrányos helyzetbe kerülnek a termelés tanyasi típusa esetén. A teljes differenciáltság valójában csak a gazdára igaz, miközben a cseléd és a tanyasi életre kényszerültek nem, vagy csak kevésbé részesülnek a rendszer előnyeiből. Erdei megoldása az ún. „százszázalékos tanyarendszer” lenne: „fogyasztási üzemek, lakóházak benn a városban és csak lakóházak; termelési üzemek, tanya kinn a termelőföldön, amelyekben állandóan senki sem lakik, hanem naponként ki-kijárnak munkára” (Erdei 1932: 197-198). Ez a megoldás azonban, amely a két másik településtípus előnyeit magában egyesítő tanyarendszer szellemiségét szeretne volna képviselni, éppen ezt az elvet nem tudja megvalósítani. A tanyára kijárással ugyan sikerül elérhetővé tenni a tanyarendszerben termelő minden egyén számára a városi kultúrkör előnyeit, de a falurendszer pozitívumát, a termelés helyszínén lakást nem képes ebben a konstrukcióban megvalósítani. Nem beszélve arról, hogy az Erdei-féle megoldás technikailag mennyire kivitelezhetetlen a kor infrastrukturális állapotai között, a gyakran 10-15 km távolságban lévő tanyáknál. De ez a koncepció már nem a szociográfus Erdeié, hanem a tanyapolitikusé. Az elképzelés – a „radikális változtatást forradalom nélkül” (Erdei 1932: 198). elvnek megfelelően – termelési központokként funkcionáló tanyaközpontokat kíván létrehozni. „Ilyen tanyarendszer azonban elképzelhetetlen individualista berendezkedés mellett” (Erdei 1932: 198). Tehát nemcsak a tanyarendszer igazgatási egységeit kell átalakítani, hanem bizonyos mértékben a paraszti termelők mentalitásában is változásnak kell végbemennie.

Erdei településtípusokkal kapcsolatos fejtegetéseiben gondot okoz az is, hogy a tanyák történeti átalakulása során egyre gyakoribbá válnak a joggal fejletlenebbnek tekintett farmtípusú települések. A jogi és gazdasági változások eredményeként, a tanyarendszer kialakulásával párhuzamosan, egyre tömegesebbek a farmszerű települések azokon a helyeken, ahol a családi differenciálódás nem tud teljesen végbemenni. A lányok örökösödésével, a földek folyamatos fölaprózódásával ugyanis egyre többen képtelenek városi és tanyai tulajdonra is szert tenni, s lesznek olyanok is, akik anyagi lehetőségektől függetlenül teljes egészében a tanyasi életmódot választják, föladva a városi házat és ezzel a termelési és fogyasztási üzem szétválasztását. A bérbe vagy hasznóbérbe adott tanyákon is fejletlenebb viszonyok alakulnak ki. Erdei tanulmánya írásakor a tanyáknak már több mint 1/4-ét teszik ki a „farmszerű tanyák”. Azok a külső, gazdasági és jogi változások tehát, amelyek egykor a differenciált, a termelési és fogyasztási üzemeket szétválasztó tanyarendszert hozták létre, a 19. század második felétől ennek az Erdei által fejlettebbnek tekintett településtípusnak a dominanciáját szüntetik meg és egy visszarendeződő tendenciát rajzolnak ki.¹²

12 A gazdaságelméleti érvelés mellett megjelenő történetiség elve nem képes igazolni a tanyás mezővárosok különleges helyzetét, így az Erdei-féle tanyapolitikát sem tudja megalapozni.

A társadalmi reformok tekintetében az első tanulmány problematikája folytatódik. A *Királyhegyes* című írásban eldöntetlen probléma: a fennálló társadalmi viszonyokon vagy azt alapvetően átalakított társadalmi közegben építkező társadalomszerkezet között, itt is dilemma tárgya. Nincs különbség a két tanulmány kicsengése között sem: végső soron mindkettőben a fennálló társadalmi berendezkedés kereti között igyekszik megvalósítani politikai elképzelését. A királyhegyesi konkrét elemzés implikációi azonban túlmutatnak a fennálló társadalomszerkezeten. *A makói tanyarendszer*ben ennél némileg óvatosabban, másrészt radikálisabban fogalmaz Erdei. Óvatosabban annyiban, hogy az alapvető társadalmi változásokat a tanyai kisközösségekben képzelel el, úgy hogy ez többé-kevésbé érintetlenül hagyja a társadalom nagycsoportjainak egymáshoz való viszonyát.¹³ Radikálisabb annyiban, hogy az Erdei képviselte politikai filozófiába, és a parasztság beszerzési, értékesítési szövetkezeteinek leírásába beszivárognak szocialisztikus elvek is, amelyek az ekkori Lenin olvasmányokkal hozhatók összefüggésbe.¹⁴

A *Magyar gazdaságtudomány* látszólag kevésbé kapcsolódik Erdei korai műveinek legfőbb kérdéseire, vagyis a parasztság polgárosodásának és a tanyarendszer segítségével megvalósítható társadalmi felemelésének programjához. Hiszen a tanulmány hosszas közgazdasági, tudományelméleti fejtegetéseiben Erdei a közgazdaságtudomány különböző irányzataihoz fűződő viszonyát próbálja tisztázni; majd ezzel összefüggésben a jövő tudományaként aposztrofált „magyar sorstudomány” elméleti alapjait igyekszik lerakni. A tanulmány második felében azonban, *A makói tanyarendszer* után újra, a tanyai termelés kérdését járja körül, részint a tanulmány gazdaságelméleti fejtegetésében is elhelyezve. A tanyarendszer kérdése nyilvánvalóan itt is a parasztpolgárosodás jövőjének szempontjából lényeges probléma. A tanulmány újdonsága – és ebben kapcsolódik Erdei eredeti kérdéseire –, hogy a „magyar sorstudomány” Németh László-i ötletének (Németh 1935) továbbgondolásával a magyarságot számára leginkább képviselő parasztság társadalmi felemelésének tudományelméleti megalapozását kívánja elvégezni.¹⁵

A tanulmány elméleti részében – híven a németi filozófiai hagyományhoz – a korábbi közgazdasági iskolák kritikájából bontja ki a koncepcióját. A történeti gazdaságtudomány legfőbb hiányosságának Erdei azt tekinti, hogy nem érvényesül benne a tényfeltárás, szemléletét a társadalmi tényektől elvonatkoztatott elméleti, gazdasági fejtegetések határozzák meg. Erdei ezzel szemben „forradalmi” változást sürget, olyan gazdaságtudomány létrehozatalát, amelyben az empirikus eredmények szerves részei az elméletalkotásnak. A megoldást olyan „elszánt, átalakító” tudomány jelenti, amely – a korábbi közgazdasági iskolák elmélet-centrikusságával szemben – a „tényeken alapszik”. E célnak megfelelően jelöli ki a „sorsalakító tudomány” területeit: a ténytudo-

13 Ezzel együtt is nyitva hagyja a forradalmi változás, a társadalom alapvető átalakításának a lehetőségét: „ha más irányban forradalomszerű változás történik, akkor itt is esedékes ilyen változás” (Erdi 1932: 198).

14 A Lenin olvasmányokról lásd: Erdei Sándor 1974: 588-589. A lenini tanok, a szocialisztikus elvek megjelenése Erdei gondolkodásában nem jelenti azonban azt, hogy a marxista történelemszemlélet formálta volna Erdei társadalomelméletét.

15 A „magyar” jelző használata Erdeinél nem jelenít meg különös faji, etnikai tartalmat. Mindössze az eltérő elméleti megközelítésre utal, amelyet – a kor szokásainak megfelelően – magyarnak titulál.

mány, az értéktan és a politikai tudomány szféráit. A társadalom gazdasági diagnózisát a magyar gazdaságrajz, az értékrend tudatosítását a magyar gazdasági értéktan, a politikai cselekvést pedig a magyar gazdaságpolitika hivatott végrehajtani.

A gazdaságtan forradalmasítását Erdei már a szocialista gazdaságtanban is felfedezni véli. A szocialista gazdaságtan szerinte két ponton is meghaladja a hagyományos közgazdaságtant. Egyrészt érvényesül benne a konkrét tényvilág bevonása a gazdaságelméletbe, másrészt sikeresen oldja fel a „gazdasági szemlélet magábazárt elvontságát”. A fiatal Erdei a szocialista gazdaságtanról alkotott pozitív értékelését gyakran a történelmi materializmus felé való nyitásként értelmezik (Huszár 1979). Kevésbé emelték ki, hogy a gazdaságtanok kiterjesztett kritikájában a szocialista gazdaságtant ugyanúgy elutasítja, mind a zárt szaktudományosságot képviselő klasszikus gazdaságtant. Erdei legfőbb kritikája a szocialista gazdaságtannal szemben, hogy „pánpolitikus” jellege miatt eltorzítja a ténytudományt, és ezért nem is tud különálló értéktan és gazdaságpolitikát létrehozni, hiszen „a kettős osztálytagozódás dogmájára támaszkodva, egy absztrakt közösségnek, a munkásságnak a sorstudománya lett”. „Amit a szocialista tudomány értékesnek és megvalósítandónak tart, a munkásság sorsa szempontjából, azt mint szükségszerű következményt adja elő” (Erdei 1935: 144). Ugyancsak lényeges, hogy a konkrét tények jobb megismerését nem a szocialista gazdaságtan eredményének tekinti, hanem a klasszikus gazdaságtan továbbgondolóihoz köti. Elsősorban a Sombart, Harms és Wagemann nevével fémjelzett iskolákhoz, ahol rájönnek, hogy „nem az egyén a gazdaság alanya [...], hanem csoportok, területi és időbeli közösségek” (Erdei 1935: 144). Erdei az ő gazdaságelméleti fejtegetéseik eredményének tekinti azt is, hogy a közgazdaságtan eljutott a gazdasági struktúra kérdéséhez. Ennek az elméleti előzménynek azért van különös jelentősége, mert a makói tanya-rendszer értékelését ebben az írásában és majd később is ezen elvek mentén fejti ki.

Erdei végső értékelésében ugyanazért utasítja el a klasszikus gazdaságtant, amiért nem tudja elfogadni a szocialista gazdaságtudományt: a gazdaság és politika viszonyának Erdei-féle felfogása miatt. A klasszikus gazdaságtan Erdei szerint képtelen politikai állásfoglalásra, a szocialista gazdaságtant pedig teljes mértékben áthatja a politikai szempont. Erdei forradalmi ambíciói miatt nem kívánja kimetszeni a politikai akaratot a gazdaságelméletből, de a politikai cselekvést a szaktudományos megalapozottsággal és a szaktudomány autonómiájának tiszteletben tartásával akarja megvalósítani. Ugyanazok az elvek jelennek meg tehát, amelyek a legelső Erdei írásoknak is sajátjai voltak. Szociográfiai munkássága is valójában ennek a programnak a megvalósításaként értelmezhető. Erdei gazdasági tanulmányai a tanyakérdésen keresztül a paraszti társadalom olyan egzaktabb feltérképezését célozzák, amelyek végső célkitűzésében gazdaságpolitikai szempontokat igyekeznek érvényesíteni. Ezért vág bele újra – a gazdaságelméleti fejtegetésekhez kapcsolódóan – a *Magyar gazdaságtudomány* további két fejezetében a paraszti polgárosodás szempontjából kulcskérdésnek tekintett tanyasi termelés vizsgálatába.

Ez a fejtegetés is az eddigi megközelítések, a korábbi tanya-fogalmak bírálatával kezdődik. Erdei úgy véli, hogy az eddigi értelmezések az empirikus vizsgálódások nélküli tanyapolitika szolgálatában álltak; és nem ismerték fel, hogy a tanya valójában gazdasági jelenség. Továbbviszi *A makói tanya-rendszer* tipológiáját, megállapítva,

hogy a termelési és a fogyasztási üzemek jellege és egymáshoz való viszonya alakítja ki a különböző településtípusokat. A tipológia újdonsága, hogy ebben nem csupán az egyes településtípusokat helyezi el, hanem európai kitekintésre is vállalkozik. A különböző szerepű, vegyes (termelési és fogyasztási) üzemek alapján 3 várostípust állapít meg. A nyugat-európai kis- és nagyváros mellett már ekkor különálló jegyekkel bíró településként szemléli a magyar (alföldi) várost, amiben a földművelő népesség a tanyarendszer révén válik város lakó- és építő tényezővé.

Elvégzi a tanyáknak azt a tipizálását is, amelynek előzménye már *A makói tanya-rendszerben* is megtalálható és amely Erdei végső álláspontjának tekinthető, és az 1940-es években íródott *Magyar tanyák* tanyacsoportosításának alapját is jelenteni fogja. Ennek lényege, hogy a különböző, korábban tanyának tekintett települések közül mindössze egyetlen típus tekinthető valódi tanyasi településnek. Erdei tipizálásban nemcsak az Einzelhofnak tekinthető halász- és pásztortanyák kerülnek ki a tanya-fogalom alól, hanem mindazok az önálló termelési üzemek is, amelyek nem a falu vagy város, illetve a tanya organikus egységét jelentő tanyarendszeren alapulnak. E csoportosítás alapján sem a majorok különböző fajtái, sem a szórványfalvaknak minősített szegedi tanyák, sem a délvidéki szállások nem tekinthetőek tanyának. Csupán a vásárhelyi tanya valósul meg a falu vagy város fogyasztási üzemét kiegészítő tanyasi termelési üzem, amely egyben az anyatelepülés gazdasági, társadalmi fejlődésének is legfőbb mozgatója lesz. Az egyéb típusnak tekintett lakótanyák egyre nagyobb számú jelenlétét, a tanyai kitelepülés problémáját nem vitatja el, de úgy tekinti, hogy e jelenség oka a gazdasági kényszerűség, vagyis helyes tanyapolitikával a probléma orvosolható. A lakótanyák amúgy is „kevés számúak és különleges geográfiai, jogi és települési okok hatásaképpen” (Erdei 1936: 263) jöttek létre.

Joggal vethető fel azonban, hogy az Erdei által egyetlen valódi tanyának tekintett és az egész társadalomelméletét lényegileg meghatározó vásárhelyi tanyatípus is „különleges geográfia, jogi és települési okok” eredményeképpen jött létre. A különleges körülményeket a 18. századi állattenyésztéssel foglalkozó pásztortanyák szántóföldi tanyákká való átalakulása jelenti, amelynek háttérében a szemes termelés konjunktúrája áll, valamint újabb legelők feltörése és a nemzetségi családi kapcsolatok megváltozása, miként ezt maga Erdei is elemzi. A lényeges különbség valójában tehát nem az egyes típusok „organikusabb” jegyeiben keresendő, hanem Erdei sajátos perspektívájában, társadalompolitikai szándékaiban. Erdei úgy vélte, hogy ebben a tanyatípusban és a hozzákapcsolódó alföldi magyar városban valósulhat meg a társadalom többségi részét jelentő parasztság a magyar polgári társadalomba való beemeléseinek lehetősége. Még hozzá úgy, hogy a már korábban hangoztatott elv, a nagyságának megfelelő társadalmi súly is megvalósulhasson. E társadalompolitikai program miatt azonban éppen a *Magyar gazdaságtudományban* kifejtett elvet, a szaktudomány politika szférával szembeni autonómiáját nem tudja megvalósítani. Azért, hogy egy valójában sohasem egyeduralkodó tanyatípus elsődlegessége megvalósulhasson, a szaktudósi elveknek kell csorbát szenvednie. Ugyan a *Magyar gazdaságtudományban* szétválasztja a „magyar sorstudomány” területeit, de szaktudomány és társadalompolitika viszonyát az utóbbi fogja meghatározni, így az egész tanyakérdés Erdei minden gazdaságelméleti, közgazdasági erőfeszítése ellenére ideológus leírás marad. Mivel Erdei már nem

csupán szociográfusként szemléli az átalakulási folyamatot, hanem a tanyarendszer megmaradása érdekében tevékenykedő agrárpolitikusként is, a tanyarendszer ideológiai elemzése meghatározza társadalomelméletének formálódást is. Ezért Erdei szakudósi, szociológusi kvalitása a „magyar sorstudomány” általa kijelölt három szférája közül mindössze egyben, a társadalomrajzban, a parasztpolgárosodás, a tanyasi termelés szociográfiájában érvényesülhet.

Láttuk, hogy a '30-as évek elején Erdei alaposan körbejárta a tanyarendszer problémáját. Komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy a „magyar sorstudomány” koncepciójával a különböző tudományágak és a társadalompolitika viszonyát meghatározza, illetve hogy a tanyarendszer helyét kijelölje a paraszti polgárosodás folyamatában. Az 1932-34 közötti időszak alapvetően gazdaságelméleti, a tanyarendszer gazdasági összetevőit tisztázó tanulmányai után, illetve – *Magyar gazdaságtudomány* esetében – azzal párhuzamosan Erdei újra felveszi a *Királyhegyes* tanulmányánál elhagyott társadalomtörténeti, társadalomszerkezeti elemzés fonalát. Ekkor készíti el az elmélet formálódásának egyik legfontosabb korai művét: *A makói parasztság társadalomrajzát*, amelyet előmunkálatnak szánt Makó társadalmának bemutatásához.¹⁶

Az 1934-es monográfia a 23 éves, egyetemi tanulmányai végéhez közeledő Erdei írása. Itt már eltűnnek a *Királyhegyes*re jellemző megfogalmazásbeli pontatlanságok, az egész mű alapos társadalomtörténeti és társadalomelméleti felkészültségről tesz tanúbizonyságot. Sokkal mélyebbé válnak a társadalmi környezet szociográfiai leírásai és *A makói parasztság társadalomrajzában* nagyobb hangsúlyt kapnak a földrajzi, illetve gazdasági, termelési szempontok. Az elmélyültebb leírás, Erdei megfogalmazásában, a „modern társadalomtudományos módszernek” köszönhető, amely „minden jelenséget a társas viszony szempontjából igyekszik megvilágítani”. A társas viszonyokat Erdei a földrajzi, termelési és társadalmi determinizmusokon keresztül próbálja bemutatni, vagyis azokat az elemzési szempontokat teszi differenciáltabbá, amelyeket *A makói tanyarendszerben* már kialakított. „Egy község vagy bármely csoport társadalmi képéhez a természetes és történeti feltételek adják a körvonalakat” (Erdi 1934: 3), tehát a geográfiai jellemzők és a történelmileg kialakult, szélesebb társadalmi rendszer meghatározó szerepével egészíti ki a korábbi időszak gazdasági, termelési érvelését.

A makói parasztság társadalomszerkezetét a modern társadalomtudományos módszereknek megfelelően a földrajzi feltételek bemutatásával kezdi. A föld termékenységének, az éghajlat, a növény- és állatvilág szerepén keresztül a földrajzi determinizmusok társadalmat, társadalomszerkezetet befolyásoló szerepét mutatja be. A földrajzi tényezők után a gazdaság, a termelés rendjének társadalomalakító szerepét vizsgálja Erdei; belátva, hogy a „földrajzi tényezők általában meghatároznak minden mezei termelést, [...] de hogy a mezei termelés valóban simul-e a természetadta viszonyok-

16 Az Erdei számára oly lényeges munka azonban befejezetlen marad és csak további három részt publikál belőle: *A makói társadalom szerkezete* című második részből *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete*. (Válasz 1936: 371-378.) és további két fejezetet: *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához*. (Népünk és Nyelvünk 1935/a: 244-252.) ill. *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában* (Magyarságtudomány 1935/b: 43-49). E tanulmányok elemzése nem tárgya ennek az írásnak, mivel – a téma azonossága ellenére – *A makói parasztság társadalomrajzától* olyan eltérő megoldásokat jelentenek, amelyek kevésbé kapcsolódnak a korai művek társadalomképéhez.

hoz, az már a gazdasági szervezet kérdése” (Erdei 1934: 7). A társadalom és gazdaság viszonyának elemzésekor azonban már elbizonytalanodik, mivel a gazdaság és társadalom fogalmának kimunkálását nem végezte el.¹⁷ *A makói parasztság társadalomrajzában* a természetadta viszonyokhoz való alkalmazkodás kérdésében arra az álláspontra jut, hogy ez valójában nem is gazdasági, hanem társadalmi kérdés, mert „minden azon fordul meg, hogy a társadalom rendje tud-e lehetőségeket nyújtani az alkalmazkodáshoz” (Erdei 1934: 7). A monográfia egy másik pontján pedig így fogalmaz: „A gazdasági üzemek eloszlása és a háztartások viszonylagos elhelyeződése jellemző úgy is [...] mint a múlt társadalmának terméke” (Erdei 1934: 8). A kijelentésben egy történeti, szociológusi alapállás fogalmazódik meg: a jelen társadalmi és ebből következő gazdasági szerkezete a múltbeli társadalmi eseményekből érthető meg. Gazdaság és társadalom egymáshoz való viszonya azonban nem egyértelmű Erdeinél: itt mintha a társadalmi berendezkedés dominánsabb szerepét fejezné ki, amely meghatározza a múltbeli és a jelenbeli üzemszerkezetet, tehát a gazdaság egészét is.

A szövegben gyakran összemosódik a gazdaság és társadalom fogalma, noha igyekezik elválasztani őket. Mindenképpen külön értelemben használja a gazdasági és a társadalmi feltételeket. Gazdasági feltételnek azt tekinti, amely a geográfiai lehetőségek (föld fajtája, éghajlat, stb.) termelésben való legmagasabb szintű kihasználását szolgálja. (Erre utalnak a „természetadta viszonyokhoz simulás”, „természetkihasználás” fogalmak.) A társadalmi feltételeken pedig azt érti, amely ennek a legracionálisabb, legnagyobb várható haszonnal dolgozó termelésnek a társadalomszerkezeti feltételeit jelenti. A termelés társadalmi feltételeit egy olyan társadalomszerkezet szolgálja, amely ennek a termelési racionalitásnak az elérését segíti. Erdi társadalomelméletének szempontjából a leglényegesebb, hogy mind a gazdasági, mind a társadalmi feltételek (és ami a lényeg: egyúttal a gazdaság és a társadalom fogalmának) hasznosságát a geográfiai lehetőségek kihasználásához való hozzájárulás határozza meg. Másképpen fogalmazva: a gazdasági és társadalmi szerkezet milyenségét az minősíti, hogy e lehetőségek kiaknázásához mennyire képes hozzájárulni. Itt tehát a társadalom szerkezetének Erdi-féle minősítését nem valami társadalmi igazságosság, a „méltányos szolgáltatások rendje”, vagyis hangsúlyozottan nem társadalmi, szociális szempontok határozzák meg, hanem termelésiek.

A mű elemzésének középpontjában – hasonlóan a *Királyhegyes* tanulmányhoz – a paraszti társadalom átalakulásának kérdése áll, a korábban megfogalmazott társadalomszerkezeti dilemmákkal együtt: a paraszti társadalom megszűnése a magyar polgári társadalomba való betagolódással történjen-e, vagy egy, a parasztságból építkező, új társadalmi berendezkedés létrehozatala lenne kívánatos. A szöveg bizonyos pontjai arra utalnak, hogy ez a dilemma a polgári társadalomba való beilleszkedés útja mellett dőlné el: „Jelen tanulmány alapvető állítása, hogy a parasztság ma forradalmi változáson megy át, [...] a mai osztályhatárokat ostromló lényeges változás is arra irányul, hogy megszüntesse a külön paraszti állományt és a paraszt társadalmi tartományt beolvassza a társadalom egységes egészébe” (Erdei 1934: 14). Makó parasztságá-

¹⁷ Ez az elméleti kidolgozatlanság aztán az egész életműben megmarad és sok, nehezen feloldható elméleti problémát okoz majd a későbbiek során Erdi számára. Lásd Némedi (1978/b).

nak példája egy olyan területet mutat be, ahol az átalakulás folyamatába hamar bekapcsolódnak, így a polgári társadalomhoz való illeszkedésben élen járnak. Erdei szerint ennek a folyamatnak az előzményei az 1860-as évekre tehetőek, amikor a polgárosodó erők hatni kezdenek. 1861-es úrbérváltság után a magyar kapitalizmus a mezőgazdasági termelésre is kiterjesztette hatását, és a liberális szellemű európai fejlődés és polgári szabadság közegében a társadalom addig követett külterjes fejlődéséhez további területi, gazdasági alapra lett szükség. A dualizmus liberalizmusa megszüntette a parasztság társadalmi betagolódásának jogi korlátait, és ennek következtében fokozatos és egyre erőteljesebb átalakulás játszódott le a parasztság számára is: az ugarhagyás megszűnése, a gabona- és hagymatermelés elterjedése, a fejlettebb technikák, a piacra termelés, utak, vasutak épülése a parasztság gazdasági felemelkedését hozta magával. A társadalmi betagolódás folyamata azonban ekkor még alig hogy elkezdődött, így a paraszti lét megszűnése és illeszkedése a polgári társadalomszerkezethez csak a tanulmány születésének idején megy végbe.

A társadalomrajz ezen részén betagolódás alatt még azt érti, hogy a parasztság majd a polgári társadalom egyenrangú részévé válik. Éppen Erdei okfejtése alapján azonban nehezen megvalósítható a parasztság egyenrangú beilleszkedése a polgári társadalomba. Hiszen – mint utaltunk rá – a polgári társadalomszerkezetbe való tagolódásával a parasztság elveszti különleges társadalmi minőségét, s emiatt részéről csak egy reaktív viszony képzelhető el, amely azonban alapvetően kérdőjelezi meg az egyenrangú betagolódás sikerét. Ezt a problémát Erdei is végiggondolta, de képtelen ennek feloldására. *A makói parasztság társadalomrajzában* ezért ez a kérdés változatlanul eldöntetlen. A makói parasztság szerkezeti képének elemzésekor azt állapítja meg, hogy a parasztság betagolódása a társadalomba mindig alárendelődéssel fog járni. Ugyan kijelenti azt is, hogy a parasztság gazdasági, termelési önállósága érték, és ebben a tekintetben Budapest alul marad a parasztvárossal szemben, de ettől eltekintve nincs kiemelve az értékvesztés. A szöveg más pontjain ugyanakkor ezzel teljesen ellentétes véleményének ad hangot.

Ez leginkább a kispaszdák Erdei-féle értékelésében látható jól: a kispaszdák szerinte magán viseli a parasztság átmeneti állapotának minden bélyegét. Már a névhasználat sokat elárul róla: nem vállalja a paraszt elnevezést, és Erdei szerint nem képviseli a paraszti öntudatot, így nem tudja megfogalmazni a paraszti igényeket sem. Hiszen a kispaszdák a parasztság társadalmi felszabadulásának tüneteként a politikai negyedik rend megjelenése, és nem az egész parasztság küzdelmének a megfogalmazója. Erdei ítélete szerint valójában annak a polgárosodó parasztságnak a politikai megnyilvánulása, amely a polgári társadalom keretén belül, annak egy alsó, de már polgári csoportjaként definiálja magát. Erdei azonban nem ezt a célt tűzte ki maga elé; legalábbis a szöveg most kiemelt részein. A kispaszdák-út és a „parasztság felszabadításának” polgári megoldása ugyanis csak annyit jelentene, hogy a rendi társadalmi helyzetből kilépő parasztság társadalmi állapota megszűnik, és a polgári társadalom egyik alsó csoportjává válik. Erdei pedig egy olyan felszabadulást szeretne, ahol a parasztság számarányának megfelelő súllyal venné ki részét a társadalmi életben. (Makó példáját is azért tartja Erdei tipikusnak, mert a város társadalmi szerkezete „szelvény a magyar társadalom egészéből” (Erdei 1934: 18), vagyis a társadalom egyes rétegeinek minden ré-

szét, minden társadalmi csoportját arányosan tartalmazza.) Ez a megfogalmazás azt is jelenti, hogy mivel a parasztság a társadalom termelésének az alapja, gazdasági súlyának megfelelő jelentőséget kell kiharcolni számára társadalmi szinten is.

A magyar polgári társadalom keretein túl mutatnak Erdeinek az egyéniség és közösség viszonyáról írt gondolatai. A rendi és a polgári társadalom különbsége az egyénnek közösséghez fűződő viszonyában is megjelenik. A paraszti társadalomban Erdei szerint nincs valódi individualizmus, hanem a „szervezetlen közösség” gyakorolja a társadalmi kontrollt, „formátlanul”, vagyis nem kodifikáltan, nem írott törvények által szentesítve. A polgári társadalom hatására, a nemzetségi család felbomlása-kor megjelenik az individualizmus. Ekkor már egyéni ízlések érvényesülnek, a községi közösség erőteljes széthullása játszódik le. Erdei azonban nem tekinti végpontnak a polgári társadalomra jellemző individuális értékeket. „Ma ez az individualizmus válságban van és talán hamarosan valamely kollektivizmusnak ad helyet.” Egy olyan kollektivizmusnak, amely a termelés viszonyaiból jön létre és a „mezőgazdasági termelés és a földművelő társadalom belső természetéből folyó okok miatt valamilyen kollektív formára vezetnek” (Erdei 1934: 23). A kollektív fejlődés oka Erdeinél tehát a gazdasági racionalitás.¹⁸ Ezen a kollektivizmuson a tanyai termelés megkívánta közösséget érti, a tanya és a városi ház közötti többgenerációs gazdasági és társadalmi együttélést, egy termelési és fogyasztási közösséget, amely alapvetően különbözik az igazi individuális, polgári megoldástól, a farmrendszerrel. A termelési és fogyasztási közösség mellett az értékesítés és beszerzés kérdésében is indokoltnak látja a kollektív szervezetet, amelyet később a Makói Hagymaszövetkezetben próbál megvalósítani, inkább kevesebb, mint több sikerrel.¹⁹

A társadalomtörténeti elemzés összekapcsolása a tanyarendszer kérdésével jól ábrázolja, hogy a tanyaproblematika nem teljesen önálló téma, hiszen Erdei ebben is a parasztpolgárosodás mikéntjére igyekszik választ adni. A tanyai termelés megteremtheti a parasztság társadalmi felemelkedésének gazdasági bázisát, és a polgári társadalom individualizmusán túllépő csoportszervező elvek is a tanyához köthetőek. Erdeinek a termelés viszonyain létrejövő kollektivizmusa már a magyar polgári társadalom kereteit tágítja, noha még nem jut el a polgári társadalom egyértelmű tagadásához. A makói parasztság társadalomrajzában Erdei szövetkezeti kollektivizmusa a polgári mederben folyó paraszti földművelés hatékonyságának javítását célozza, és nem valamiféle szocialisztikus, különösen nem valamilyen marxista víziót rejt magában. Erdei elsősorban az átmeneti állapotban lévő, a gazdasági vonatkozásokon kívül teljes mértékben atomizált, a régi paraszti közösségből kiszakadt parasztság számára igyekszik utat mutatni. Ha ekkor még nem is jut el a polgári társadalom baloldali kritikájához és egy, már ezt a szemléletet tükröző társadalomszerkezet-felfogáshoz, e gondolatok implikációi (a társadalomszerkezet új gazdasági alapjainak megtalálása, a parasztság mentalitásának változásai) már távol visznek attól a megközelítéstől, amely

¹⁸ Tekintsünk most el attól, hogy a szöveg korábbi pontjain a társadalmi „racionalitás” elsődlegességét hirdette a gazdasági racionalitással szemben.

¹⁹ Erdei kollektivizmusról vallott nézetének értékelését nehezíti, hogy a tanya termelés kapcsán a kollektivizmusnak hagyományos és modern formájáról is szó van. A tradicionális, többgenerációs termelési közösséget ugyanúgy kollektivizmusnak tekinti, mint a szövetkezetek modern formáját.

a fennálló társadalmi viszonyokban helyezte el a parasztságot. A tanulmány egészében ugyanakkor változatlanul folytatódik az Erdei-féle tojástancc. Hasonlóan a *Királyhegyes* tanulmányhoz és *A makói tanyarendszerhez* nem dönti el, hogy a társadalom alapegységének tekintett parasztság betagolódása a jelenbeli polgári társadalomba vagy egy harmadik utas kísérletnek megfelelően valamilyen más társadalmi alakulatba történjen-e.

Erdei számára azonban nemcsak a parasztság polgári vagy harmadik utas fejlődése nehezen eldönthető kérdés. Társadalomszerkezeti elemzésének alapvető társadalmi csoportja, a parasztság definiálása is nehéz dilemma elé állítja. Társadalom és individuum összefüggésében az egy társadalmi csoporthoz tartozás feltételeit a következőképpen határozza meg Erdei: „A társadalmi egység azt jelölvén, hogy az egység határáig a magatartások hasonlóak, vagy szabályosan különbözők, a társadalmi egység és egyén viszonyában az lesz a kérdés, hogy az emberi magatartások mennyire tömörültek egységenként, tehát az egyes csoportok mennyire zártak vagy lazák.” (Erdei 1934: 19.) Erdei megközelítése szerint tehát egy adott társadalmi réteghez, osztályhoz tartozás legfőbb ismérve az azonos magatartás. A magatartás szó sok jelentéssel bír: mentalitást és tevékenységi kört is jelöl egyben, de meghatározó a kultúra egységet adó szerepe. Az egyén perspektívájából szemlélve az az érdekes, hogy a társadalmi egységhez tartozás magatartása (kultúrája) mennyire alakít ki zárt csoportot, mennyire teszi lehetővé a társadalmi mobilitást.²⁰ A társadalmi csoporthoz tartozás meghatározását Erdei a polgári társadalom esetében is érvényesnek tartja: úgy gondolja, hogy az egyéni magatartások társadalmi csoportokként itt is tipikusak. Így a fiatal Erdei társadalomelméletében a társadalmi stratifikáció a társadalmi kultúrán alapszik. E kétségtelenül figyelemreméltó eredmény mellett azonban Erdei nagyon komoly problémával kerül szembe a parasztság társadalomszerkezetben való elhelyezésekor.

A rendi korlátok ledőlésével a jogi és gazdasági rend szabályai eltűnnek és a rendiség a lassú felbomlás állapotába kerül. A polgári társadalomszerkezetre jellemző változások miatt a parasztság mint egységes társadalmi csoport, illetve Erdei megfogalmazásában, mint társadalmi osztály megszűnőben van. A polgárosodás folyamatával párhuzamosan lazább egységgé válik: gazdára, zsellérré, polgárra, proletárra hasad a hajdan egységes magatartással, kultúrával rendelkező parasztság. Egységes parasztság helyett már most is különböző társadalmi csoportok léteznek. A korábbi (földbirtoklásra alapuló rétegződést) átmettszi egy másik, a városiasodáshoz (ergo a polgárosodáshoz) fűződő viszony alapján létrejövő rétegződés: 1. a változatlan paraszttok (az előző nemzedék tagjai és azok a fiatalok, akik a paraszti hagyományhoz ragaszkodnak), 2. új paraszttok: földművelők, proletárok, nagyobb birtokosok, hagymások: az osztálytudatos proletárok és polgárok (vagyis azok, akik már új, nem paraszti, hanem polgári társadalmi csoportok tagjai lesznek), 3. az átmenetben lévők (vagyis azok a paraszti csoportok, akik szintén útban vannak a kispolgári vagy proletárstátusz felé). Ez azt jelenti, hogy a polgári társadalomba kerüléssel megszűnik az a társadalmi csoport, amelynek politikai képviselőjére és társadalmi felemelkedésére Erdei vállalkozott.

²⁰ A társadalmi réteghez tartozás eme elmélete feltételezhetően a parasztság elemzéséből jön, hisz ennél a csoportnál találja meg Erdei a réteghez tartozás külön kultúrát jelentő jegyei is.

Az eddig megállapítottak új szempontokat adnak Erdei és a középosztálybeli parasztromantika, valamint a '30-as évek szociográfiai mozgalmának kapcsolatához. Az eltérő álláspontot Erdei nagyobb társadalmi realitásérzéke okozza: ha polgárosodik a parasztság, akkor folyamatosan megszűnnek a paraszti állapot jegyei, vagy ahogy Erdei fogalmaz: a közös paraszti kultúra. Ha a parasztság feloldódik a polgári társadalomszerkezetben, nem lehet már társadalmat formáló erő, nem lehet alapja a harmadik utas elméleti kísérleteknek. Ebből a szempontból a „parasztromantika” képviselői elméletileg könnyebb helyzetben vannak: az ő rendi társadalombeli parasztságuk azonos kultúrával rendelkezik, és egy olyan zárt tömböt képez, amely egységes társadalmi csoportot jelent, így nem olvadhat bele a polgári társadalomba, elveszítve a csoportazonosság egységes jegyeit. Erdei első korszakának tényszerűsége törekvése, a valóság elv érvényesítésének akarata miatt nem helyezheti vissza a parasztságot a korabeli felfogásnak megfelelően a rendi állapotba. A *Futóhomok*tól kezdve azonban, az ideológia pozíciót (a parasztság felemelésének szándékát) fontosabbnak tartva mégis ebbe az irányba megy el Erdei társadalomfelfogása: a parasztság külön minőséggé válik, a polgári társadalomba való betagolódása ellenére is; nem földművelő, mint a nyugat-európai társadalmak parasztsága, hanem a rendi parasztság kultúráját, a polgáritól eltérő értékeket őrző csoport. E „felnemoldódás” társadalomtörténeti alátámasztása érdekében egyre inkább előtérbe kerülnek a magyar társadalomszerkezet-elemzésének azon megfogalmazásai, amelyek a magyar társadalomfejlődés fejletlenségét, elmaradottságát, rendies jellegét emelik ki. Olyan társadalomtörténeti elemzések válnak hangsúlyossá, amelyeket a korábbi elméletek nem tartalmaztak.

Az 1940-es évekre ez a gondolatmenet oda fut ki, hogy Erdei a magyar társadalom rendies szerkezetével, a térség polgárosodási deficitjével magyarázza a parasztság kulturális különállásának és szerkezeti homogenitásának megőrződését. Amikor Erdei a '40-es évek elején felfigyel Hajnal István munkásságára és társadalomelméletét jó részt beépíti társadalomfelfogásába, akkor már nem csupán a korai korszak társadalomtudományos szempontjai szerint teszi ezt. (Noha Hajnal társadalomelméletének nem-ideológiai használata még inkább előnyére vált volna az ekkor sem konzisztens Erdei-féle társadalomelméletnek.) A Hajnal-hatás kétségtelen eredményei mellett, amely leginkább *A magyar paraszttársadalom* című írásban mutatkozik meg, Hajnal felfogása egyúttal a már hangsúlyozottan ideológiai konstrukció történeti megerősítése érdekében is kerül Erdei társadalomelméletébe. A „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az „osztálytársadalma”, amilyen volt a rendisége” (Hajnal 1942: 165) hajnali kiindulásból Erdei számára a szárszói konferencia idején az válik legfontosabbá, hogy ezzel a magyar polgárosodás társadalomszerkezetének elmaradottságát, a rendies hagyományok továbbéléséből pedig a paraszti minőség változatlan meglétét emelhesse ki.²¹

Miért hát a sok ellentmondás, társadalomelméleti buktató Erdei korai elméleteiben alapos társadalomtörténeti felkészültsége ellenére? Úgy látom, ez a fiatal Erdei tudathasadásos helyzetével magyarázható elsősorban. Erdei legalább annyira szeretne szakszerűséget képviselő társadalomtudós lenni, mint amennyire a parasztság felszabadításán munkálkodó politikus. Korai elméletei arra tesznek kísérletet, hogy mind-

21 Hajnal Erdeire gyakorolt hatásáról lásd részletesebben: Bognár 2000: 60-83.

kettőt megvalósítsák, feltételezve, hogy az egzakt társadalomtudományos leírás nem zárja ki a parasztság felemelésének programját. *A makói parasztság társadalomrajzában* válik nyilvánvalóvá számára, hogy képtelen megtartani a társadalomtudományos szakszerűséget és a paraszti felemelkedés ideológia mozzanatát egyszerre. Erdei korai írásai ezért alapvetően nem szakszerűségükben, kidolgozottságukban különböznek a későbbi korszak jelentős írásaitól. (Sőt a fogalmi pontatlanságok ellenére tényszerűbbek, kevesebb ideológia szemponttal megterheltek, mint a későbbi híres Erdei művek.) A különbség abban van, hogy itt még mindkettőt meg kívánja tartani, de épp a makói monográfia írásakor derül ki, hogy feloldhatatlanok azok a társadalomelméleti problémák, amelyek Erdei megközelítéséből adódnak. (Nem véletlen, hogy Erdei saját állítása szerint egyik fő feladatával, a makói társadalom elemzésével sohasem fog elkészülni.) Nem lehetséges a polgárosodó parasztságot elméleti buktatók nélkül a jövő társadalom alapvető csoportjának tekinteni. Erdei választása, a hűség kinyilatkoztatása a parasztság mellett emberileg érthető, de elméleti szempontból szerencsétlen döntés, hiszen vakvágányra viszi a magyar polgári átalakulás Erdei-féle szerkezet-elemzését, a '40-es évekre megalkotva a rendi és modern társadalmi hierarchia különállásáról szóló „kettős társadalom” elméletét. Ezzel a lépéssel Erdei az ideológiai mozzanat, a politikai társadalomformálás prioritását valósítja meg a társadalomtudományos szakszerűséggel szemben. Ennek a változásnak első lenyomata már az 1937-es keltezésű *Futóhomok* is, amely egy új korszakot jelent az Erdei életműben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bibó István 1940: *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Társadalomtudomány (20.) 4. 503-516.
- Bognár Bulcsu 2000: Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzairól. In: Bódy – Mátay – Tóth (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, Osiris 60-83.
- Erdei Ferenc 1931: *Királyhegyes*. Századunk (6.) 1. 25-35.
- Erdei Ferenc 1932: *A makói tanyarendszer*. Népünk és Nyelvünk (4.) 4-6. 81-91; 7-10. 140-148; 11-12. 193-198.
- Erdei Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Erdei Ferenc 1935/a: *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában*. Adalékok Makó társadalomrajzához. Népünk és Nyelvünk (7.) 7-12. 244-252.
- Erdei Ferenc 1935/b: *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában*. Magyarságtudomány (1.) 1. 43-49.
- Erdei Ferenc 1935-36: *Magyar gazdaságtudomány*. Magyarságtudomány 1935 (1.) 2. 137-148.; 1936 (2.) 1. 143-154.; 1936 (2.) 2. 251-263.
- Erdei Ferenc 1936: *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete*. Válasz (3.) 9. 371-378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe III. Magyarország felfedezése*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1941: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret 5. Budapest, Franklin
- Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*. Budapest, Athenaeum
- Erdei Ferenc 1976: *A magyar társadalom a két háború között*. Valóság (19.) 4. 23-53; 5. 36-58.
- Erdei Ferenc 1984: Gondolatok a pályáról. In: Kulcsár Kálmán (szerk.) *Erdei összes művei. Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 321-325.
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest, Gondolat Kiadó, 569-665.
- Fábián Dániel 1929: *Magyar Jövő - Új Magyar Föld*. 1. 1929. júl. -aug.- szept. 7.

- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (főszerk.) *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország.* (reprint) Szekszárd, Babits-Magyar Amerikai Kiadó Rt. (1991) 163-200.
- Huszár Tibor 1979: Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: Uő: *Történelem és szociológia.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 246-551.
- Kulcsár Kálmán 1985: *Erdei Ferenc: a tudós és politikus.* Valóság (28.) 5. 12-20.
- Kulcsár Kálmán 1988: *Erdei Ferenc (A múlt magyar tudósai).* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Némedi Dénes 1978/a: *A „polgárosodás” a népi szociográfiában..* Szociológia (7.) 3. 415-434.
- Némedi Dénes 1978/b: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében.* Szociológia. (7.) 4. 511-526.
- Némedi Dénes 1985: A „parasztmetamorphosis” vizsgálata: Erdei korai elméletei. In: Uő: *A népi szociográfia 1930-38.* Budapest, Gondolat Kiadó, 158-178.
- Németh László 1935: *A magyar sorstudomány feladatai.* Magyarságtudomány (1.) 1. 1-13.

Takács Károly

Fokgazdálkodás vagy valami más?

A Korall első számában megjelent tanulmányomban közel egy évtized kutatásának eredményét foglaltam össze. Az írás lényege, hogy az ország több tájegységében figyeltünk fel elpusztult csatornahálózatokra, amelyeket – régészeti módszerekkel – már számos helyen vizsgáltunk. A csatornarendszereket írott és régészeti adatok alapján az Árpád-kor időszakára lehetett keltezni. A feltárások és a geodéziai felmérések révén rekonstruálhatóvá vált működésük is. Az összetett felépítésű csatornarendszerek az ár- és belvízproblémák megoldása mellett a felszíni vizek sokoldalú hasznosítását is lehetővé tették (művelt területek és rétek-legelők öntözése, tógazdálkodás, stb.). A kutatások alapján ma már teljes egyértelműséggel állítható, hogy Magyarország alföldi területeit az Árpádok idején sűrű csatornahálózatok borították, amelyek egy egységes elvek szerint működő, országos vízügyi rendszerre utalnak. Ez a vízügyi rendszer az adatok alapján a 13-14. századtól kezdve indult pusztulásnak.

A folyóirat említett számának kézhez vételekor meglepve tapasztaltam, hogy benne hasonló témával egy másik tanulmány is közlésre került, *Vadvízországtól a fokgazdálkodásig* címmel. A szerző, Győri Róbert, szerint a középkorban a Kárpát-medence áradmányos területein élők tudatos vízgazdálkodást folytattak, amit ártéri gazdálkodásnak vagy fokgazdálkodásnak nevez. *Ennek* a vízgazdálkodásnak a lényege az áradó víz árterületeken való szétterítése volt. A folyókat keskeny sávban kísérő magasabb partoldalakat mesterséges árkokkal (ún. fokokkal) átvágták, ezáltal az emelkedő víz kijutott az alacsony ártérre, majd apadáskor ugyanezek a medreken keresztül folyt vissza. A rég elhagyott folyómedrek segítségével szétterülő víz nagyobb pusztítást nem végzett, ehelyett megöntözte az ártéri legelőket, továbbá megfelelő helyet biztosított az ívni készülő halak számára, amely azután növelte a halászat eredményességét. A szerző szerint ez a vízgazdálkodási gyakorlat ember és természet együttélésének magas fokát valósította meg, virágzó gazdálkodási formákat hívott életre, melyekben nem a földművelés, hanem az állattartás és a halászat állt az első helyen.

A cikk olvastán számos kérdés merült fel bennem, többek között, hogy az alacsonyabb felszíneken szabályozatlanul szétfolyó víz miféle „öntözést” tett lehetővé, egyáltalán beszélhetünk-e a leírt módszerrel kapcsolatban vízgazdálkodásról. Az igazán fontos kérdés azonban számomra az, hogy egyáltalán létezett-e ilyen vízkezelési gyakorlat a középkorban, annál is inkább, mivel idézett kutatási eredményeim a Győri Róbert által leírtaknak jól láthatóan ellentmondanak. A szerző forrásokra nem hivatkozik, ehelyett megállapításait mint a tudomány mai álláspontját ismerteti, s több korábban megjelent tanulmányt idéz. A megadott szerzők közül azonban mindössze négy olyat találtam, aki valóban a fenti értelemben vett fokgazdálkodásról ír. Ezek a szerzők a következők: Andrásfalvy Bertalan, Frisnyák Sándor, Károlyi Zsigmond és Molnár Géza. Ha az utóbb említett három kutató vonatkozó munkáit átlapozzuk, arra a felismerésre jutunk, hogy a fenti témában tett megállapításaik lényegét kivétel nélkül Andrásfalvy Bertalan tanulmányaiból merítették. Ily módon tehát csupán egyet-

len szerző, Andrásfalvy Bertalan műveit kell alaposabban átnéznünk, hogy az iménti kérdésre választ kapjunk.

Andrásfalvy Bertalan Tolnai-Sárközben végzett kutatásai arra utalnak, hogy a Győri Róbert által ismertetett vízkezelési gyakorlat valamilyen formában egykor valóban létezett. Ez az *egykor* azonban a szabályozásokat közvetlenül megelőző időszak és nem a középkor, hiszen Andrásfalvy 18-19. századi források alapján dolgozott, s ennél korábbi adatra csak futólag utalt. Ezen a tényen az sem változtat, hogy az általa kimutatott ártéri gazdálkodást éppen ő vetítette vissza elsőként a középkorba. „Csúsztatása” érthetetlen, hiszen elemi szintű követelmény, hogy bármely történeti következtetés csak írott források tanúságán vagy régészeti eredményeken alapulhat, egyéb esetben csupán elképzelésekről beszélhetünk. A módszertani hibát még tetézte azzal, hogy a középkort tekintette az ártéri gazdálkodás virágkorának, amikor szerinte példa nélkül álló tervszerűséggel bontakozott ki a fokgazdálkodás: szervezeten tisztították és mélyítették az ártereket behálózó folyómedreket, egyes helyeken maguk ástak kisebb árkokat. Ezen megállapításaiban azonban – középkori források híján – már csak intuíciójára hagyatkozott.

A középkor virágzó ártéri gazdálkodásának téziséét azután átvették a fentebb említett szerzők, s mint láttuk Győri Róbert is történeti tényként könyvelte el.

Talán mondanunk sem kell, hogy a fent idézett kutatási eredmények alapján ez az elképzelés nem állja meg a helyét. Magyarország a középkorban – legalábbis annak korai szakaszában – nem volt a vadvizek országa, de nem volt az említett ártéri gazdálkodásnak sem a hazája. A fokgazdálkodásnál (annak bizonyítatlan idealista felfogásánál is) nagyságrendekkel nagyobb volumenű vízépítések folytak abban az időben, amelyek egy egységes rendszer keretében a vizek teljeskörű szabályozását tették lehetővé. Ennek a nagyszabású, Európában páratlan vízügyi rendszernek az egész Kárpát-medencére kiterjedő felkutatásához még hosszú évtizedek kitartó munkájára lesz szükség.

Tisztelt Szerkesztőség!

Lapuk első számának borítóján idilli képet láthatunk a Zazár folyóról. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen a felvétel elég régen készült. Általában úgy vélik, hogy az ún. környezeti válság a modernitás szülötte, és különösen a 20. század második felében teljesedett ki, véget vetve ennek a hajdani idillnek. A ciánügy (már megint egy ügy...) is úgy vonult be a köztudatba, mint példátlan esemény – minthogy az is volt. Csakhogy az idén különösen a Tisza, de tulajdonképpen az egész Kárpát-medence vízhálózata kapcsán kitört hangzavarban elvéve hallhattunk történeti érveket. Pedig ilyenkor igencsak illene feleleveníteni egyet s mást a vízrendszer múltjáról. Gyakran felteszem magamnak a kérdést: vajon mennyit tanulnak az iskolában a Tiszáról, a magyar folyónak az itt élők életében betöltött szerepéről? És sajnos meg vagyok győződve róla, vajmi keveset.

No de tulajdonképpen miről is akartam szólni? Arról, hogy a ciánszennyezés kapcsán bizony fel lehetett volna lapozni egynémely régi könyvet. Megtudhattuk volna például: már sok évszázada hömpölyög a Zazár a „köz jónak nagy hasznával” (Szirmay Antal); 1726-ban Bél Mátyás (vagy „helyszíni tudósítója”) tíz bányaművet számol össze a folyócska mentén, melynek vizét ezek melléktermékei „zavarossá és bűdössé teszik, így a halak elkerülik”. Hát bizony akkoriban is történt súlyos környezetszennyezés...

Tisztelettel: László Andor

Fisli Éva

Mozgásban

Victoria E. Bonnell – Lynn Hunt (ed.):
*Beyond The Cultural Turn, New Directions in
 the Study of Society and Culture* című kötetéről

University of California Press. Berkeley and Los Angeles, California,
 1999. Első kiadás

„Háttal megyek, csak az kerül
 eléem, amit már elhagyok.”
 (Tandori Dezső: Egymás - részlet)

Amikor 1992-ben megjelent az első olyan magyar nyelvű vállalkozás, mely a kortárs irodalomelméleti törekvésekről adott átfogó képet, a szerkesztő Szili József előszavában egy hosszas gondolkodási folyamat eredményét tárta az olvasó elé. Azt a felismerést, amely szerint „...az irodalomelméleti diszciplína a tudományos kutatás területi egységeként számos, önmagában nézve többé-kevésbé koherens és teljes elmélet együttlétét és dialógusát feltételezi. Ami benne «fejlődés», nem más, mint e dialógusok és viták szintjének emelkedése, elvi megismételhetetlensége. Ez nem az ismeretanyag közvetlen, egyenes továbbépülése, felgyülemzése, akkumulációja, nem is a tételek egymásra épülő, egymást kiiktató-helyettesítő «progressziója» - elvileg mégis irreverzibilis «haladás»” (Szili 1992: 9-19). *A strukturalizmus után*¹ című könyv ennek megfelelően részleges megközelítéseket tartalmaz, ahogy a hét évvel később kiadott, a történelem és a szociológia új útjait bemutató *Beyond The Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture* esszéi is.

Az amerikai kötet két szerkesztője Victoria E. Bonnell, egy Oroszországra szakosodott szociológus és Lynn Hunt, egy, a francia forradalommal foglalkozó Los Angeles-i történészprofesszor. Egyiküknek sem ez az első, a kortárs történetírói irányzatokról, a történelem elméleti kérdéseiről összeállított munkája. 1984-ben a *Studies on the History of Society and Culture* című kiadványsorozat alapító szerkesztőiként interdiszciplináris kutatásokat sürgettek és olyan könyvek megjelenését kívánták elősegíteni, melyek szerzői a társadalmi struktúrák és a társadalmi élet közti, történetileg sajátos kapcsolatokat igyekeztek feltárni, többféle elemzési módszer ötvözésével. A sorozat címében is szereplő kultúrafogalmat a szerzők a legtágabb értelemben használták (így mentalitás, ideológia, szimbólumok, rituálék, magas és népi kultúra-vizsgálata).

¹ Szili József (szerk.) 1992: *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben.* Budapest, Akadémia

1984 óta több mint harminc – többnyire európai társadalmakkal foglalkozó – társadalomtörténeti, nyelvészeti, irodalomelméleti, kulturális antropológiai megközelítéseket ötvöző kiadvány jelent meg a Bonnell-Hunt szerkesztette sorozatban.

A eltelt másfél évtized alatt olyan irányzatok erősödtek fel a történeti vizsgálódásokban, melyeket ma a linguistic turn vagy cultural turn címkével látunk el, s amelyekre a *Studies...* szerkesztői is reagáltak. 1994-ben *History and Sociology after the Linguistic Turn* címmel konferenciát szerveztek azzal a céllal, hogy újragondolják a társadalomtörténet és kultúratörténet (cultural history) közötti viszonyt. Két évvel később, 1996 áprilisában újabb konferenciára került sor *Studying Culture at the Linguistic Turn: History and Sociology* címmel. Ez utóbbin tíz történész és szociológus vett részt, s az ő előadásaikból és a tárgykörben írt dolgozataikból állt össze a *Beyond The Cultural Turn*: összesen tehát kilenc esszé és tizediknek Hayden White utószava. Azé a Hayden White-é, aki a szerkesztők szerint nem is egy tudósnemzedéket inspirált az utóbbi év(tized)ekben a cultural turn keresztülvitelében. A kötet közreműködőinek többsége olyan, eredetileg társadalomtörténettel és történeti szociológiával foglalkozó tudós, aki maga is cselekvő részese volt a cultural turn fogalma alá sorolt episztemológiai és módszertani vitáknak.

Valójában a cultural turn fogalma ez esetben sem pontosan körülhatárolt. Bonnell és Hunt a bevezetőben valami olyasmiről beszél, ami ugyan már egy ideje zajlik (bár *fordulatról* lévén szó, hajlanánk valami hirtelen változásra gondolni), ám amelyről csak néhány általános megállapítás tehető, így például: 1. a „társadalmi mező” (the social) státusának megkérdőjelezése, 2. a kultúra mint szimbolikus, nyelvi és ábrázoló rendszer leírásából származó aggályok, 3. a láthatóan elkerülhetetlen módszertani és episztemológiai dilemmák, 4. az értelmező rendszereknek (explanatory paradigms) előbbiek eredményezte összeomlása, 5. ebből következően a diszciplínák átszerveződése (beleértve az ú.n. cultural studies megerősödését is az – elsősorban – angolszász területeken, valamint a feminista, a posztkoloniális, a gay és lesbikus, illetve a brit marxizmushoz kötődő stúdiumok). Az e pontokba foglalt jelenségek nem egykönnyen választhatók el egymástól – mondja Bonnell és Hunt –, épp kölcsönhatásuk adja a cultural turn lényegét.

A *Beyond The Cultural Turn* című kötet négy (vizuálisan) elkülönített részre oszlik. Az első a kultúra fogalmával foglalkozik. Nem véletlenül, hiszen ma a legproblematisabb magának a kultúrának a definíciója. William Sewell – a chicagói egyetem professzora – az első fejezetben egyrészt sorra veszi az elmúlt húsz év vitáit a kultúra-terminusról, másrészt ennek, mint kutatásainkhoz nélkülözhetetlen fogalomnak mielőbbi tisztázását sürgeti.

Richard Biernacki szintén foglalkozik a kultúra fogalmával, de leginkább az az intellektuális mozgás érdekli, mely mögött egy közös filozófiai orientációt vél felfedezni. A San Diego-i kutató szerint a kultúrát tanulmányozók a társadalmi világ valóságos területét keresik. Biernacki e kulturális „realizmus” gyakorlati következményeire figyel, arra a hitre, mely szerint a kultúra a társadalmi valóság alapvető alkotóeleme. Eközben ő maga egy nominalista kultúrafelfogás mellett érvel. Példája is mutatja, manapság minden módszer, még egy hangsúly is alapvető filozófiai problémákat vet fel (értsd: kellene felvetnie) a történészek és a szociológusok számára egyaránt.

A kötet második része a tudás szerepét vizsgálja a társadalomtudományokban. Ha a nyugati civilizációban a tudományt megkérdőjelezték, az többnyire azt jelentette, hogy az igazságot, mint értéket vonták kétségbe – állítja Bonnell és Hunt –, ám ha a tudomány pusztán ideológiai és szubjektív érdekek játékának eszköze, mit értünk, mit érthetünk objektivitáson és tudományos ismereten?

Margaret Jacob a tudományos kutatások irányát, s a társadalmi konstrukcionizmus hatását vizsgálja: megmutatja, milyen közel van egymáshoz a tudomány társadalmi és nyelvi kontextualizációja, és a filozófiai relativizmus. Jacob több összehasonlító kutatást sürget, annak reményében, hogy a természettudományok és a társadalomtudományok izolációja megszüntethető, s ezáltal „a” tudomány maga jobban megismerhető.

Margaret R. Somers az ún. ismeret-kultúra („knowledge-culture”) működésére kíváncsi. Az angol-amerikai állampolgárság elméletének példáján mutatja be, hogy az ismeretet, a tudást szimbolikus rendszerek vagy történetek útján közvetítik számunkra. Végül Somers igyekszik elmagyarázni, miért elhibázottak az olyan fogalmak, mint a civil társadalom, a politikai kultúra és a nyilvánosság. Azt próbálja megmutatni, a narratíva hogyan teremt adottnak, természetesnek látszó társadalmi kategóriákat.

Innen indul tovább a harmadik rész három szerzője (Karen Halttunen, Steven Feierman, Sonya O. Rose), akik a narratíva, a diskurzus problémáival foglalkoznak. Halttunen a detektívtörténeteket műfajilag elemezve mutat rá, hogy a történeti elbeszélés miért/hogyan válhatott legális narratív modellé a 19. században.

Feierman afrikai példát vizsgál; feltehető ui. a kérdés, mennyire írhatók le a nemnyugati társadalmak az alapvetően Európa-centrikus kategóriakészlet segítségével. A nyabingi médiumok meséjét a történészek mint nem reálisat, nem vonják vizsgálat alá: a nyilvános gyógyítók láthatatlan hősök maradnak (leírt) narratíva nélkül. Feierman hangsúlyozza a mikrotörténeti megközelítés erőnyeit, és egy másik történelem létezésére mutat rá, melyről eddig nem vettek tudomást a gyarmatokról írt feldolgozások szerzői.

Az őt követő Rose a szexualitással foglalkozik, annak a csoport- és a nemzeti identitáshoz fűződő viszonyával, valamint a morális diskurzusokkal, melyeknek központi szerepük van a nemzeti önazonosság újrafogalmazásában.

A *Beyond The Cultural Turn* negyedik részének tárgya a test és a személy (self) rekonstrukciója. Míg a középkorkutató Caroline Bynum, a halál, halandóság és identitás kérdését járja körül, középkori és kortárs példákat egyaránt megemlítve, addig Jerrold Seigel a nyugati személy/személyiség-felfogást vonja történeti vizsgálat alá.

A könyv bevezetőjében Bonnell és Hunt ugyancsak történeti áttekintést ad az utóbbi harminc év jelentékeny hatású társadalomtudományi elméleteiről és – részben – saját gondolkodási folyamatuk eredményéről. A második világháborút követő új intellektuális divatok számbavétele során természetesen találkozunk Barthes, Bourdieu, Derrida, Foucault és társaik nevével, akik szövegeik (és a rájuk hivatkozók szövegek) révén megváltoztatták a társadalomról, a múlttól folytatott diskurzusok ható- és érvényességi körét. A kirajzolódó hivatkozásrendszerben Bonnell és Hunt két újabb nevet emel ki: Clifford Geertz és Hayden White nevét. (Mindketten 1973-ban publikálták híres-hírhedtté vált köteteiket, melyek részben már magyarul is hozzáférhetők.)

White, akit a cultural turn „védőszentjének” tartanak, nem egyszerűen vonatkozási pont a *Beyond The Cultural Turn* szerzői számára, hiszen ő írja az utószót is. Ebben egy elkötelezett marxista szemszögéből állapítja meg: „Pillanatnyilag nem hiszem, hogy lehetséges olyan társadalomtudományt alkotni, amely ideológiai prekonceptióktól mentes. Lukácshoz hasonlóan úgy hiszem, hogy minden nézőpont, amely a társadalommal kapcsolatos, lett légyen marxista, nem marxista vagy antimarxista, ideológiával együtt sarjad. És mint Lukács, azt hiszem, ez jó dolog, s hogy minden társadalomtudománynak a társadalmi igazságosság, méltányosság, szabadság és haladás szolgálatát kell megcéloznia – azaz, valamely idea szolgálatát, mely megmondja, milyen legyen a jó társadalom.” (316.o.)

Ebből következően szerinte egy, a természettudományok módszerein nyugvó társadalomtudomány érdektelen ismeretekkel szolgálhat csupán – s ráadásul azt sugallja, hogy a dolgok megváltoztathatatlanok. Az utószó White-ja szerint tehát a társadalom mint emberi alkotás (szemben a természettel) alakítható s alakítandó. Ugyanakkor számára a cultural turn fontossága annak „dekonstruktív” aspektusában rejlik. A modern társadalomtudományok ugyanis – mondja White – túl sokáig építették saját verziójukat a valóságról, anélkül, hogy művelőik ennek tudatában lettek volna.

White álláspontja – szokásához híven – valószínűleg igen vitatott lesz: még a kiadvány szerzői sem értenek vele mindenben egyet. A sok különbség ellenére azonban az esszék szerzői közösek abban, hogy mindnyájan empirikus, összehasonlító és elméletileg is megalapozott kutatásokat szorgalmazznak. Nem kínálnak alternatív magyarázó paradigmát; a szerzőknek is ellentmondó véleményük van arról, hogy is kellene ennek kinéznie. Mégsem meddő vitákról van szó. A Bonnellék által elemzett elméletek egyik legnagyobb erénye épp egy újfajta lingua franca kialakítása (volt): így az olyan terminusok, mint kultúra, gyakorlat, relativizmus, igazság, diskurzus, narratíva, mikrotörténet immár számos társadalomtudományban ismertté (közössé) váltak/válhattak. Ezzel végső soron a párbeszéd lett könnyebb.

A *Beyond The Cultural Turn* szerzői nem mondanak le a társadalmi vagy kauzális magyarázatról. Jobbat keresnek annál, pontosan tudva, hogy kulturális fordulatok sora következhet még be. S miközben rámutatnak a nyugati tudásformák gyöngé pontjaira, azt remélik, ezek valamiképp mégis igazolódni fognak. Különös kettősség ez: a szubjektivitás jogainak racionális megokolása és az objektivitás igénye.

Csak remélnünk lehet, hogy a *Beyond The Cultural Turn* mint a cultural turn kézikönyve hamarosan általánosan ismert és hivatkozott könyve lesz a hazai tudományosságunknak.

Keszei András

Lothar Gall *Bürgertum in Deutschland* című művéről

Berlin, btb. 1996 (1989)

Háromszáz év, kilenc generáció. A Bassermann család története a 17. század közepétől az 1950-es évekig. A szűkebb értelemben vett, hagyományos családtörténetnél azonban jóval többet kap az olvasó. A frankfurti egyetem professzora, Lothar Gall, aki tavaly ünnepelte hatvanadik születésnapját, olyan könyvet írt, ami társadalomtörténet, várostörténet, a mindennapok története és mentalitástörténet is egyben.

A történetírás, sőt mindenféle írott vagy elbeszélte beszámoló a megjelenítés eszközeiből adódó korlátokba ütközik. Az élet minden aspektusára kiterjedő leírás gyakorlatilag lehetetlen. Elméletileg lehetséges ugyan, de végül könnyen kiderülhet, hogy a felhalmozott milliónyi adat java használhatatlan, pontosabban alkalmatlan a szintézisre. (Az adatkezelés nehézségeiről nem is szólva.) A teljesség illúziójával kecsegtető történetírói irányzatok képviselői az utóbbi időben „elméletileg” is szembesültek azal, amit magánemberként valószínűleg mindig is tudtak: semmiféle módszertani bűvészkedés, vagy mindenható elmélet sem képes a múltat (de a jelent sem) a maga teljességében elővarázsolni. A megoldást úgy tűnik a szakadatlan „önvizsgálat”, elméleti tisztázás, egyszóval a kérdések és a válaszok összeegyeztetése jelentheti. Ha már egyszer a valóság és reprezentációja menthetetlenül összefonódott, és az „emberi szempontok” alapján ismert világ tele van a történettudomány számára szintetizálhatatlan adatokkal, tényekkel, akkor legalább nem kell gyötrődnünk a soha el nem érhető, ilyenformán tehát lehetetlen szintézis miatt.

A már-már túlcsonduló „optimizmust” mégsem a kényszerű beletörődés magyarázza, főleg egy ilyen könyv elolvasása után. Lothar Gall ugyanis a narratív történetírás legnemesebb hagyományait követve világos szempontok alapján, érthető és ami nem utolsó, olvasható könyvet írt. Noha az eseményeket egyetlen család sorsa fogja össze, ebbe a keretbe a német polgárság története, sőt kis túlzással az egész koraújkori és újkori német történelem is belefér. Ezen kívül azt is csak megelégedéssel nyugtázhathatjuk, hogy a „teljesség” a megfelelő szempontok, elemzési módok, azaz a megfelelő ábrázolás révén mégiscsak tetten érhető valahol. Ezt csak egyetlen dolog magyarázhatja: lényegesnek ítélt tényezőket sikerült megragadni. A lényegre vonatkozó ítéletekre pedig mindannyian feljogosítva érezhetjük magunkat, amennyiben kellő tapasztalat birtokában kijelenthetjük, hogy vannak olyan tényezők, amelyek az egyéni s akár kollektív (a polgárság) sorsokat is alakítják. E tényezők mibenléte már több fejtörésre adhat okot. Hogy a változó környezeti hatásokról, emberi mivoltunkkal járó meghatározottságról, a kisebb-nagyobb csoportokban, társadalmakban kialakult szabályokról, formákról illetve ezek ötvözéséről van-e szó, ez az adott szakterületen

uralkodó álláspontoktól függően változik. Ha minden a helyére kerül és az érvelés elfogadható, az ábrázolás jól sikerült. Ez a lényeg megragadásához is szükséges.

Egyén, család, társadalom, gazdaság, politika, „életvilág”, mentalitás, nemzet: ezek a fontos területek általában csak az intézmények és a szakterületek szintjén válnak szét, a valóságban viszont annál ritkábban. A társadalom működésére vonatkozó elképzelések strukturális elemeitől az egyéni elképzelések személyes szintjéig sok mindent kell „helyre-rakni”, körültekintően elemezni, hogy a tényezők helyét, hatását mérlegelni tudjuk. A családtörténet nagy előnye, hogy egyfajta „személyes folyamatosságot” biztosít, szerencsés esetben akár évszázadokon keresztül is. Az elődök sorsa, ismeretei, sőt néha mozdulatai is, ott munkálnak az utódok tudatában, még ha nem is mindig tudatosan. A tudatosan kialakított és továbbadott formák sorsa már nem csak az örökhagyó igyekezetén múlik. Hogy ezek mikor, hol és mennyire érvényesülnek, mit jelentenek az utódok és mások számára, az időről-időre, a történelem menetének megfelelően változhat.

A német polgárság története a látványos eredmények dacára egészében véve hanyatlástörténet. Az egyoldalú szempontok veszélyét tudatosítva a szerző nem tehet mást, a polgárságot, a polgárosodás folyamatát a 18. század második felétől kikristályosodó ideológia sikere illetve kudarca alapján ítéli meg. Ez persze azt is jelenti, hogy a történelem kimondottan ideológiai szintre kerül, ez pedig a „tudományos” igényvel fellépő társadalomtörténeti megközelítések számára általában elfogadhatatlan. Ahhoz, hogy egy történelmi folyamat jelentsen valamit, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy mihez képest határozzuk meg a jelentéseket.

Az ideológiáktól terhelt történetírás általában egy kijelölt (talán nem is létező) állapotba szeretné elvezetni a múltat, mégpedig minél gyorsabban és egyértelműbben. Az ideológiák, és általában az eszmék történelemformáló erejének kívülről történő utólagos meghatározása a torzítás veszélyét rejti magában. Ezért aztán mindenféle egyoldalú siker- vagy hanyatlástörténet gyanús. Nos, Lothar Gall esetében az ideológikus szint nem „belemagyarázást”, rávetítést jelent. Éppen ezért hanyatlástörténet ide vagy oda, inkább a mentalitástörténet szintjén értelmezhető, értelmezendő.

Az önmagunkról kialakított kép, az önértékelés folyamatos közvetítése a társadalom felé, a formák, szertartások szerepe, értékelése, megváltoztatása, a jövőre vonatkozó igények hangoztatása s ezzel együtt egyfajta társadalomkép kialakítása, a magyarázatoktól függően mindez akár mentalitástörténet is lehet. A hanyatlást Lothar Gall könyvében mindenekelőtt az igazolja, hogy akár egy generáción belül is maguk a történelmi szereplők mondják ki az ítéletet saját magukról, de főként társadalmi csoportjukról, osztályukról. A pillanatnyi hangulat, az indulatok, elszigetelt egyéni pesszimizmus figyelembevételével állítható, hogy itt nem csak a rosszkezd szélsőséges megnyilvánulásairól van szó, ahhoz túl gyakran és túl egyöntetűen kerül elő, ráadásul éppen azoknál, akik kimondottan polgárnak tartották illetve szerették volna tartani magukat. A hanyatlás mibenlétét leginkább, mert ez a leglátványosabb, az alapelemben változatlan polgáreszme elemzése révén érhetjük tetten. A polgárság a kezdeti sikerek után képtelen volt beváltani a társadalomnak és saját magának tett ígéreteit.

Egységes német polgárságról a németajkú területek hosszan tartó tagoltsága és az egyes régiók eltérő gazdasági, társadalmi fejlődése miatt sem beszélhetünk. A könyv

előszavából megtudjuk, hogy a német polgárság történetének megírása a regionális különbségeken túl az eddigi kutatások hiányosságai miatt is megoldhatatlan feladat. A németországi munkásság, munkásmozgalom történetétől eltérően a polgárság vizsgálata egy sokkal inkább tagolt réteg elemzését teszi szükségessé, ráadásul az adott város történetével együtt. A modellekkel ábrázolt társadalom azonos helyzetű, közepesen elhelyezkedő csoportjai a valóságban városról városra, de méginkább régióról régióra jelentős eltéréseket mutattak. A könyvből világosan kiderül, hogy a Thomas Mann „polgárélményét” szolgáltató Lübeck semmi esetre sem cserélhető fel Bassermannék Mannheimjével, a két várost legfeljebb összehasonlíthatni lehet.

A város tehát ilyenformán a polgárság „alapegysége”. A Bassermann család esetében ez Mannheim, a délnémet régió egyik (nem utolsósorban folyómenti fekvésének köszönhetően) rendkívül dinamikusan fejlődő kereskedelmi központja. Mielőtt a család sorsának alakulását áttekintenénk, fussunk végig a történet meghatározó elemein. Gall szerint a forgatókönyvet lényegében a sokszor kevésbé látványos társadalom- és gazdaságtörténeti fejlődés írta. A főszereplő a polgárság, amely a fejlődésnek köszönhetően (maga is aktív részese volt) olyan feltételeket teremtett magának, amelyek között a 18. század végétől önálló arculattal rendelkező társadalmi réteggé jelenhetett meg. Mivel e feltételek végül is egy nagyobb egység, a rendi társadalom keretein belül jöttek létre és a továbbiakban a rendiséggel való szembeforduláshoz vezettek, ezért a rendi társadalom a polgárság számára egyaránt jelentett egyfajta örökölt nehezéket és táptalajt. A régi rend lebontásában nagy segítséget jelentett a felvilágosodás eszmérendszere, amely Közép-Európában az uralkodók jóvoltából felülről is segítette a polgárosodást. A polgárság felemelkedése, a gazdasági alapok megteremtése után nem volt összhangban a politikai, társadalmi igények megvalósulásával. A főszereplő végül ugyanabba a csapdába kerül, mint annak idején a nemesség: a formák kiüresednek, a jövő kicsúszik a kezéből, nem az lesz, ami egykor lenni szeretett volna. Az ideológiai tanulság legyen inkább csak kérdés: az anyag győzött a szellem fölött? Avagy: volt-e valaha esélyük a jövő társadalmának megteremtésén munkálkodó liberális demokratikus eszméknek arra, hogy a saját képükre formálják a valóságot?

A polgárság sorsának alakulását a badeni Bassermann család szemlélteti az olvasó számára. A család széles körben ismert tagjainak köszönheti hírnevét. Friedrich Daniel Bassermann a Vormärz liberális politikusa, aki a frankfurti parlament tagjaként hívta fel magára a figyelmet, volt az első országos hírű Bassermann. Ernst Bassermann egy generációval később lépett a politika színpadára, őt a Nemzeti Liberális Párt elnökeként és a párt Reichstag képviselőjeként lett közismert. A harmadik híres családtag pedig Albert Bassermann, a 20. század első felének egyik leghíresebb német színésze, aki 1934 elején elhagyta a náci Németországot. A család e kiemelkedő tagjai mellett még számos kereskedőt, bankárt, művészt, jogászt adott a német történelemnek, akik bár nem szereztek országos hírnevet, szűkebb pátriájukban fontos szerepet játszottak. Reprezentatív, mégis egyedi – írja Lothar Gall a választás indoklása kapcsán. Ízig-vérig polgárok mindannyian, ezt maguk is folyton hangoztatják. Szerencsére családi krónikát is írtak az 1880-as évektől egészen 1945-ig, ami az önértékelés és a történelmi öngazolás tekintetében felbecsülhetetlen forrás. Több közismert tag, akik tudatosan

képviselik saját társadalmi csoportjukat. Olyanok is akadnak azonban, akik sehogy sem akarnak megfelelni a polgári lét követelményeinek.

Hogy a család története mennyiben képviselheti az egész polgárság történetét, azt korábban a regionális különbségekre utalva már érintettük, a részletekből összeálló kép mindenesetre általános tanulságokkal szolgál.

A könyv tíz fejezetből áll. Az első hat fejezet a 19. század közepéig a polgárság születését és felemelkedését, az utolsó, mintegy száz évet felölelő négy fejezet pedig a hanyatlást és annak okait tárja elénk. Az első fejezet a család eredetével és a forrásokból kirajzolódó kezdetekkel foglalkozik. Mivel az 1650-es évektől az 1730-as évekig terjedő időszakban csak viszonylag kevés a családra vonatkozó forrás maradt fenn, ezért az első fejezet nagyrészt a harmincéves háború következtében kialakuló helyzettel, az általános életfeltételekkel ismerteti meg minket. Ebből kiderül, hogy a harmincéves háború az egész közép-európai térség jövőjét meghatározta, mivel a háborúban súlyosan érintett német területek később kiütköző elmaradottsága egyértelműen ide vezethető vissza. Hozzávetőleges számítások szerint a háború a vidéki népességet mintegy felére, a városit harmadrészével csökkentette. A városok persze különbözőképpen szenvedték el a veszteségeket, volt olyan, amit a földdel tettek egyenlővé, mások viszonylag csekélyebb veszteséggel úszták meg. Kaiserslautern lakossága másfél évtized alatt 3 200-ról 200 főre, Magdeburgé 30 000-ról 2 500-ra, tartományi szinten különösen Württemberg szenvedte meg a háborút: lakossága 1618 és 1638 között 450 ezerről körülbelül 100 ezer főre csökkent, és csak az 1750-es években érte el újra, majd haladta meg a háború előtti szintet. Az 1606-ban alapított, és a Bassermann családnak a 19. század elejétől otthont adó Mannheim már a háború elején csaknem teljesen elpusztult, és újjáépítése csak 1652 körül kezdődött el. A társadalomstruktúra egészét tekintve a legsúlyosabb veszteség mégiscsak az volt, hogy az 1780-as években nyugaton már erőteljes polgári réteg itt még épphogy csak megszületett. Olyan városok váltak másod- vagy harmadrangúvá, amelyek (például Augsburg, Nürnberg, Mainz) a 15. és a 16. század során mind anyagi, mind szellemi téren vezető szerepet játszottak. Az egykori virágzó városok most szinte össze sem hasonlíthatóak az angol, francia vagy németalföldi településekkel.

A gazdasági fejlődés letéteményeseinek nehéz helyzete többek közt a magyar történelemből is jól ismert következményekkel járt. Egyfajta refeudalizálódást eredményezett: a függőség erősödését, a társadalmi hierarchia hangsúlyozását, egyszóval a rendi társadalomszerkezet megmerevedését. A háború megrázkódtatásai után fokozatosan megszilárduló központi hatalom irányításával megvalósuló rendi-korporatív visszarendeződés következtében a rendek között illetve a rendeken kívül érvényesülni kívánó „szabad” egzisztenciák számára gazdasági és társadalmi értelemben sem maradt hely. Dietrich Bassermann, a család első név szerint is ismert tagja, a 16. század második felében ostheimi molnárként még a rendi polgárság kötelékében találja meg számítását. A régi, rendi polgárság helyhez kötött polgárjoggal, a „biztos megélhetést” a konkurencia kizárásával biztosító céhszervezettel, a városi élet rendjének fenntartására szolgáló szigorú normarendszerrel, a 19. század első felének még sok rendies elemet tartalmazó városi polgárságához képest szinte középkorinak, provinciálisnak tűnik.

Mégis, már ebben a rendszerben is megfigyelhető egyfajta intézményesített dinamika, mely, ha erősen korlátozott mértékben is, de lehetővé tette a mobilitást (földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt), ami megakadályozta a városok teljes bezárkózását, a társadalomszerkezet megmerevedését. Ez a Lothar Gall kifejezésével élve „intézményesített dialektika” a biztos megélhetés fenntartása miatt az iparoslegények jelentős részét arra kényszerítette, hogy máshol szerezzen mester- és polgárjogot. A kényszer, hogy térben és szellemileg is mozgásban legyenek, új körülményekhez alkalmazkodjanak, a városok összességéből kirajzolódó egységes háttérhez képest mégiscsak újdonságot jelentett. Még akkor is, ha e mozgás végeredménye többnyire csak az „új” szokásrendbe való gyors betagozódás lehetett. Ez a korlátozott mobilitás mindenestre már a 17. század végén is a paraszti földhözragadtsággal szemben érzett fölény forrása volt.

A kezdet tehát a megszilárduló rendi keretek között a biztos megélhetés szem előtt tartásával, a városi polgárjog megszerzésével, az ostheimi református gyülekezet tagjaként a városi világba való betagozódás volt a Bassermann család számára. Dietrich Bassermann fia egy másik kisvárosban pékként kereste a megélhetést, unokáját viszont a 17. század végén már Frankfurtban, majd Wormsban találjuk, ahol a pékség mellett Johann Philipp lisztkereskedéssel is foglalkozott. A céhes kereteken való túllépés, a család felemelkedésének meghatározó mozzanata azonban a negyedik generáció kiemelkedő tagja, Johann Christoph Bassermann nevéhez fűződik, aki heidelbergi fogadóként olyan anyagi alapokat teremtett az utódok számára, amelyek a továbbiakban már közvetlen haszonra nem fordítható (például oktatás) stratégiai beruházásokra is lehetőséget nyújtottak. A jelentősnek mondható és ami a fő, örökölhető vagyon megszerzésében, mint a későbbiekben még annyiszor, nagy szerepet játszott a házasodás. Johann Christoph szerencsését többek között azzal alapozta meg, hogy gazdája halála után feleségül vette annak özvegyét. A család ebben az időben közel került ahhoz, hogy az addig fokozatos gyarapodás után a hanyatlás legyen osztályrésze, miután a wormszi pékség az anya halála után idegen kezekbe került. Ekkor azonban a fogadó megszerzésével és felvirágoztatásával sikerült új perspektívát nyitni az utódok előtt. Ezzel már átléptünk a 18. századba, abba a századba, amely az új polgárság megszületésénél bábáskodott.

A felvilágosult abszolutizmus új elvei között ott találjuk a kimondottan polgárinak számító teljesítmény-elvet is, amely noha nem lett egyetemes érvényű, azért legalább a hivatalok betöltésénél részben szakított a rendi örökséggel. A szerző véleménye szerint a felvilágosodás és a gazdasági fejlődés együttes hatásának köszönhetően alakult ki a jövő polgári társadalmának egyik alapelve: az önállóság. A rendi társadalomszerkezet peremén elhelyezkedő, vállalkozó polgárság (Wirtschaftsbürger), a hivatalok alkalmazottai, és a csekély, de egyre gyarapodó szabad értelmiségi réteg (Bildungsbürger) valamint a régi, rendi polgárság csoportjait elsősorban ez az elv kötötte össze a városokban.

A rendi-korporatív önállóság és a sokkal inkább gazdaságilag mint jogilag megalapozott önállóság a 18. század második felében már a leendő „egységes” polgárság építő elemeit közelíti egymáshoz, amely majd a jövő társadalmának ígéretével indul

harcba a rendiség ellen. Az egyéni teljesítmény, szabadság, önállóság, valamint a rendi hatalmi szerkezet jellegéből adódóan az alattvalók politikai „kiskorúságára” építő rendszer elvi ellentmondásai a fejedelmek kedvező gyakorlati intézkedései ellenére is kiütköztek. A nemesség változatlan politikai hatalma és az új polgárság gazdasági gyarapodása nyomán kiéleződő ellentmondások feloldását a polgárosodás folyamatától remélték. Az önállóságra, szabadságra, teljesítményre épülő társadalom, az egyenlők(!) társadalmának megteremtése a 18. század végétől egyre következetesebb formában jelent meg a nyilvánosság előtt, s egészen az 1848-as forradalmi eseményekig meghatározta a polgárság politikai, gazdasági és társadalmi törekvéseit.

A Bassermann család történetének talán legeredményesebb időszaka Johann Christoph unokájához kötődik. Friedrich Ludwig és unokatestvére, Johann Ludwig a 18. század utolsó évtizedében kerültek a mannheimi internátusba, ahol a neohumanizmus elveinek és a változó világ kihívásainak megfelelően a gyakorlati szempontú képzésre is nagy súlyt fektettek. Az 1783-ban alapított intézmény minden felekezet számára nyitva állt és elsősorban a felsőfokú képzésből kiszoruló hivatásokra (kereskedelem, katonai pálya, művészetek) készített elő. A gyakorlati szempontokat követő középiskola a város három felekezeti gimnáziumának egyetlen igazi alternatívájaként hamarosan nagy népszerűségere tett szert. Ez már a feltörekvő polgárság iskolája, azé a jómódú rétegé, amely a taníttatás költségeit anyagi helyzetének köszönhetően fedezni tudja. A kereskedőszakma fortélyainak kitanulása természetesen továbbra is főleg a gyakorlatban történt. Ezekben az új, korszerű intézményekben ugyanis semmi olyat nem tanítottak, ami pótolhatta volna különböző cégeknél kereskedősegédként eltöltött tanulóéveket. A kötelező nyelvtudás (ami a latint és élő nyelvként a franciát jelentette) megszerzésén túl a növendékek itt olyan ismeretekkel is felvértezhették magukat, amelyek közvetlen hasznát egy leendő kereskedő számára csak nehezen tudnánk megindokolni. Egy leendő polgár számára viszont már annál inkább. A tánc, a vívás, a lovaglás, színházak, múzeumok, koncertek látogatása: az új polgár egyik fontos ismertetőjele a műveltség. A 18. század végére kialakuló új polgári réteg a kortársak szemében is egységnek és újnak látszott. A 19. század elején felnövő nemzedék már az új műveltség birtokában szemlélte a társadalmat s benne önmagát. A polgári kultúra ugyanakkor, a modern oktatási intézmények demokratikus szemléletének jóvoltából a társadalmi integráció fontos tényezője is volt. Aki meg tudta fizetni ezt a műveltséget, az kétségtelenül otthonosabban mozoghatott a polgári világban és ami a polgári társadalom megvalósítására irányuló törekvések szempontjából még fontosabb: odatartozónak érezhette magát. A rendi társadalomban a nemességgel szemben kialakított polgári világ tehát nemcsak a gazdaságot és a városi társadalmat jelentette, hanem egy önálló kultúrát is. Ez a világ értékrendje alapján az örökölt kiváltságokkal szemben az önálló teljesítményre helyezte a hangsúlyt. A gazdasági érdekeknek is megfelelő társadalom eszerint a liberális elveknek megfelelő, egyenlő esélyeket biztosító társadalom, ahol (még 1848/49 keserű tapasztalatai előtt járunk) a szabadság az úr.

Az internátusból 1798-ban kikerülő unokatestvérek hosszabb külföldi szakmai gyakorlat után térnek vissza Mannheimbe, ahol jövőjük szempontjából mindketten rendkívül előnyös házasságot kötnek. Mindketten vagyonos, tekintélyes kereskedők leá-

nyát vették el, ami az anyagiakon túl a beilleszkedés tekintetében is mindent egycsapásra megoldott. Ettől kezdve a Bassermann család és Mannheim, a rohamosan fejlődő kereskedelmi majd ipari központ története elválaszthatatlan egymástól. 1810 körül a város 18 ezer lakosából 1200 rendelkezett polgárjoggal, ám ez a polgárság már teljesen más összetételű, mint a száz évvel korábbi. Az is kiderül, hogy ez az első pillantásra csekély arány a családokkal együtt csaknem a lakosság felét jelenti. Az 1810-es, '20-as években a város politikai életét már nem a korábbi kicsinyes rendi szemlélet, a polgár – nem polgár ellentét határozta meg. A kortársak által egységesnek tekintett polgárság ekkor már befolyásának, jogainak kiterjesztéséért küzd. A gazdasági fellendülés és a napóleoni háborúk utáni időszak rendi „reakciója” végképp kiélezte, majd a Vormärz idején politikai síkra terelte régi és új ellentétét.

A család gazdagságát addig soha nem látott szintre emelő Friedrich Ludwig legidősebb fia, Friedrich Daniel Bassermann vegyészeti tanulmányok és a kötelező kereskedelmi gyakorlat után végül politikai pályára lép, s egészen 1849-ig a korszak meghatározó liberális politikusaként tevékenykedik. 1848/49 ugyanis, ez a könyv egyik alapgondolata, vízvázlat a polgárság jövője szempontjából. A forradalom eseményei bebizonyították, hogy a jövő társadalmára vonatkozó elképzelések sem képesek a saját képükre formálni a valóságot. Ekkorra világossá válik, hogy az egyre növekvő gazdasági és társadalmi különbségek az új polgárság létalapja, a gazdasági fejlődés szükségszerű velejárói. A remény, hogy a fejlődés hamarosan mindenki számára elérhetővé teszi a jólétet egyrészt épp az érintetteket nem győzte meg, másrészt rövid távon nem igazolódott be. Friedrich Daniel őszintén hitt abban, hogy az aggasztó jelenségek csak átmenetiek, hiszen a cél nem az volt, hogy a rendi társadalmat a polgári tulajdonviszonyokkal leírható osztálytársadalommá, hanem, hogy osztályok nélküli társadalommá, a szabadok, egyenjogúak és önálló társadalmává alakítsák. A jogi keretek kialakítása után a többit a fejlődésre lehet bízni. A forradalmi mozgalom radikalizálódását, a „Franciaországból importált káros eszméket” elítélő mannheimi polgár keserű kifakadása a burzsoá megbélyegzés ellen, mintha a polgárság hatyúda-la lenne.

A század második felében már valóban egyre inkább osztályvá merevedő polgárság válsága éppen itt, a szólamok – ideológia – meggyőződés szintjén érhető leginkább tetten. A forradalom nagy tanulsága: a nép és a polgárság közti különbségek nem hidalhatóak át a jövőre vonatkozó szép ígéretekkel és jótékony egyletek alapításával. A nép megbízhatatlan, műveletlen: kiskorú. A polgárság emancipációs törekvései ettől kezdve sokkal inkább a saját társadalmi csoport érdekeinek megfelelően folytatódtak. A polgári társadalom megteremtésével együtt Friedrich Daniel és „idealista” nemzedéke már a '40-es évektől fontosnak tartotta a német egység megvalósítását. Természetesen a Habsburgok nélkül, hiszen a polgári szabadságjogok biztosítására az osztrák példa alapján semmi garancia sem volt. A rendi, hierarchikus egységet felváltó „horizontális” polgári és nemzeti egység liberális változata a forradalom előtt még megvalósíthatónak tűnt, később azonban kiderült, hogy a jövő polgári nemzetállama nem olyan lett, amilyennek a 48-asok megálmodták.

Friedrich Daniel a politikai küzdelmek kudarca után egy álommal szegényebben tért vissza Mannheimbe. Az 1850-es évek visszarendeződési folyamatai idején, 1855

nyarán szülei aranylakodalmának másnapján főbe lőtte magát. A tragédia üzenete a könyv alapmotívuma is egyben: a polgárság /Friedrich Daniel/ nem tudta valóra váltani a saját magának tett ígéretet, s bár a későbbiekben az alapelvek nagyjából változatlanok maradnak, a 19. század második felének polgársága már egyre inkább eltávolodott ideálképétől.

A nagy folyamatok szintjén értelmezve a polgári világ hanyatlása, személytelen erők kölcsönhatásának eredménye. Iparosodás, modernizáció, urbanizáció, a társadalmi munkamegosztás fokozódó differenciálódása, az állami intézményrendszer befolyásának növekedése. A családtörténet szintjén mindezek kézzel foghatóvá, a hétköznapi tapasztalat részeivé válnak. A Bassermann család utolsó három nemzedéke Friedrich Danieltől, Ernstén keresztül Albert Bassermannig szinte más-más világban élt. Az 1860-as évek liberális badeni kormányzata a polgári erők részvételével új alapokra helyezte a gazdasági életet. Az iparszabadság kimondásával végképp a múlté lett a „biztos megélhetés” elve, a konkurencia korlátozását már egyébként is régóta tehernek érezték a délnémet területek kereskedői. A liberális törvények azonban a társadalom többsége, a nép számára semmit sem hoztak. A polgárság gazdasági érdekeinek is megfelelt az elzárkózás más társadalmi csoportoktól. A polgárosodás dinamikája tehát az osztályvá válással lelassult, a mozgástér beszűkült. Friedrich Ludwig, aki részese volt a polgárság felemelkedésének és virágkorának, már a '80-as éveiben járt, amikor az 1860-as években a bajor király kitüntetést adományozott neki. Ezt ő udvarias mosollyal nyugtázta, a király küldöttének zavara azonban még tovább fokozódott, amikor Wilhelmine, Bassermann felesége a kitüntetést tartalmazó dobozt a kezébe véve kijelentette, hogy „ők nem olyan emberek, akik az ilyen dolgoknak különösebb jelentőséget tulajdonítanak”. Friedrich Ludwig bizonyára a legnagyobb megdöbbenéssel vette volna tudomásul, hogy dédunokái közül kettőt is az a „megtiszteltetés” ért, hogy a bajor király 1917-ben nemességet adományozott nekik. A nemességtől való elhatárolódás, az önálló polgári kultúra létrehozásában döntő tényező volt. Friedrich Ludwig az 1830-as években a feltörekvő polgárság képviselőjeként óriási házat építtetett a mannheimi piactérre, felesége, aki maga is dúsgazdag kereskedő leánya volt, azonban továbbra is azzal kezdi a napot, hogy kosárral a kézben a piacra indul. Az ő nemzedékük még szót értett a néppel, életvitelét tekintve is sokkal közelebb állt hozzá.

A nagy házban felnövő következő nemzedékek viszont már egy, a társadalmi távolságot tudatosan reprezentáló polgári osztály tagjai. Az elkülönülés fenntartásához összegyűrt ideológia ismerős elemei: teljesítmény-elv, önállóság, függetlenség; a valóságban a családi háttér segítsége nélkül vajmi keveset érnek. A pályakezdés nehézségein átsegítő atyai gondoskodás a Bassermann családban már a 18. század végétől megalapozta, sőt megelőlegezte a későbbi társadalmi, gazdasági helyzetet. Ez persze nem azt jelenti, hogy az egyéni teljesítmény jelentősége csökkent volna. Nem csökkent, csak éppen a polgárság helyzetét, igényeit alátámasztó ideológia részévé vált. A modernizáció következményeként az „életvilágban” megalapozott, a feladatok és feltételek hasonlóságából következő polgári és családi egység egyre inkább felbomlott. A különböző hivatások különböző érdekekkel, körülményekkel, házassági lehetőségek-

kel, eltérő képzési stratégiákkal kapcsolódnak össze. Max Weber már nem egységes polgári osztályról, hanem polgári osztályokról beszél.

A családtörténeti szálát követve a 19. század második felében már állami alkalmazottat és cégképviselőt is találunk a családtagok között az egyre gyakoribbá váló értelmiségi és művészeti pályák mellett. Az önállóság, függetlenség elve már sokkal nehezebben érvényesíthető, mint a század első felében. A gazdaság liberalizációjának kedvezőtlen hatásait Friedrich Ludwig unokája a saját bőrén tapasztalhatta, miután az 1873-as válság után varrógépüzeme csődbe ment, Wilhelm Bassermann gyárosból egy nagyvállalat képviselője lett. Az élet úgy hozta, hogy Friedrich Ludwig jelmondata: „Légy a saját urad és szolgád...”, egyre kevésbé volt összeegyeztethető a lehetőségekkel. A dicső polgári múltba való hivatkozás, a családi krónika elindítása, családi napok szervezése révén a felbomló családi, polgári közösség történeti megalapozást nyert, de ez már a fentebb vázolt folyamatokkal szembeni erőtlen ellenállási kísérlet volt csak. Ernst Bassermann, aki a Nemzeti Liberális Párt elnöke és parlamenti frakciójának vezetője volt az első világháború előtti időszakban, tisztában volt azzal, hogy aki politikai befolyásra törekszik, annak saját társadalmi csoportjára kell támaszkodnia, s a közösséget nemcsak a meggyőződés és az alapelvek szintjén, hanem elsősorban a közös érdekek, konkrét gazdasági célok tekintetében kell vállalni. A polgári liberális mozgalom gyengeségét ugyanis Bassermann – ezt már Weber előtt felismerte – éppen a polgársággal való gyenge kapcsolat magyarázza. Ez a polgárság azonban már az osztályba „dermedt” burzsoázia, amely érdekeit az egyesített Németország világpolitikai ambícióival összhangban fogalmazza meg. Ernst Bassermann tehát Friedrich Danieltől eltérően nem a polgárság, hanem csak egy részének képviselője. A mérsékelt 48-asok elképzelései rend és szabadság szövetségéről nem valósulhattak meg. A tekintélyelvű porosz berendezkedés a parlamentarizmus ellenére a rend – korlátozott szabadság szellemében működött. A polgári társadalom válságának időszakában az igazi polgár számára a mozgástér beszűkülésével a művészet maradt az egyetlen kiút. Ahogy Thomas Mann írta, a burzsoává merevedett polgárság igazi örököse a szabadságot választó művész. Benne él tovább az, amit a polgárból megőrizni érdemes.

Ezt példázza a könyv utolsó fejezete is, amely a híres színész, Albert Bassermann pályafutását kíséri végig. 1933. április 20-án a Hitler születésnapjára rendezett díszelőadás végén Albert Bassermann a színészek közül egyedül nem válaszolt karlendítéssel a díszpáholyból érkező köszöntésre. A szerepre való „felkérés” előtt nem állt módjában kitérni, de az előadás végén tanúsított magatartásával jelezte hovatartozását. A művész, aki a klasszikus polgári értékek letéteményeseként ragaszkodott a függetlenséghez, 1934-ben, miután Németországban már mindent elért, amit színészként elérhetett, feleségével együtt (akit származása miatt sorozatos atrocitások értek) elhagyta az országot. 1952-ben, hazautazás közben a repülőgépen érte a halál. Felesége, hogy a várható zűrzavart és a repülőgép azonnali leszállását megakadályozza, úgy tett mintha férje még mindig élne, hangosan beszélt hozzá. Fenntartani a látszatot: ekkor már a németországi polgárság erejéből is csak ennyire futotta.

A világhírű berlini ókortörténész, Theodor Mommsen 1899-ben kelt végrendeletének záradékában olvasható keserű ítélet: Németországban lehetetlen polgárnak lenni a politikai fetisizmus és az önállóság, függetlenség feltételeinek hiánya miatt; arra

a polgári identitásválságra utal, amelyből csak az alapelvek újrafogalmazása, a polgárság szellemi újjászületése jelenthetett volna kiutat. Az önállósághoz szükséges biztonság megteremtésének követelésére az egész társadalom számára, azaz a 48-as polgári liberális örökség felvállalására a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények között nem volt mód. A hajdan egységesen fellépő polgárság a századfordulóra már elvi szinten sem jelentett egységet, „cselekvési közösséget”. Ha a 19. századi folyamatokat az anyagi tényezőket kiemelő modernizáció kifejezésével írjuk le, úgy nyugodtan kijelenthetjük: a modernizáció, a szó „eredeti” értelmében nem jelentett egyben polgárosodást is. Ez ugyanis a felvilágosodás óta elválaszthatatlannak tűnik az önállóság, szabadság és esélyegyenlőség elveitől. Ami szigorú társadalomtörténeti megközelítésben csak átrétegződés, a középosztály alkalmazotti részének erősödése, „kispolgárosodás” vagy a nagyipari vállalkozások gazdasági, társadalmi befolyásának növekedése, az egy másik szinten a kortársak által megélt és kimondott csalódás, kudarc.

Szerzőink

Bognár Bulcsu (1970) szociológus
bognar@hotmail.com

Csapó Csaba (1968) történész (ELTE BTK Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék)
csapo@ludens.elte.hu

Fisli Éva (1974) történész phd hallgató (ELTE BTK)
bagira@stella.eotvos.elte.hu

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus phd hallgató (ELTE BTK)
hktm@freemail.hu

Husz Ildikó (1968) szociológus (BMGTE Szociológia és Kommunikáció Tanszék)

Keszei András (1972) történész

Klement Judit (1975) történész phd hallgató (ELTE BTK)
eperfa@hotmail.com

Kosárkó László (1976) egyetemi hallgató (ME)

Levi, Giovanni történész, Università degli Studi di Venezia

Pozsgai Péter (1966) történész (MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport)
peter.pozsgai@econhist.bke.hu

Contents

Studies

Family History – Household – Society

Husz, Ildikó:	From Father to Son(s). Unwritten Laws and Practice of Inheritance in Zsámbék in the First Half of the Nineteenth Century	5
Pozsgai, Péter:	Artisans and Artisan Families in Market Town Torna in the Nineteenth Century I.	23
Horváth, Gergely Krisztián:	Failure or Resumption. The History of Five Generations of a Jászság <i>Redemptus</i> Family between the 1810s and the 1960s	43
Klement, Judit:	A Family Share Holding Company at the Dawn of the Century. The Gizella Steam Mill Share Company 1905–1917.	61
Levi, Giovanni:	On Employing a Biography	81
Csapó, Csaba:	The Studded "Ráday-cradle". The Anatomy of a Dungeon	93
Kosárkó, László:	Paleographers and Sociographers. Hajnal István's Reception in the 1930s and 1940s	110
Bognár, Bulcsu:	Analysis of the Social Structure and Politics. On Early Studies of Erdei	128

Forum

Takács, Károly:	Arguments against 'Gradual Agriculture'	149
László, Andor:	A Letter to Editors	151

Reviews

Fisli, Éva:	In Motion [Victoria E. Bonell – Lynn Hunt (ed.): <i>Beyond The Cultural Turn, New Directions in the study of Society and Culture</i>]	152
Keszei, András:	Gall, Lothar: <i>Bürgertum in Deutschland</i>	156
Authors of this issue		166
Contents		167
Abstracts		168

Abstracts

Bognar, Bulcsu: Analysis of the Social Structure and Politics. On Early Studies of Erdei

When attempting to examine Erdei's social views on the 'double structured' Hungarian society, most previous studies on his oeuvre disregarded his early writings. This study points out the significance of his early works enlightening the changes and contradictions of his thoughts. These early works deal with the transformation of the peasantry giving not only a sociological description about its social origin but also theories for its political rise. Present study focuses on this duality of his analyses of social structure.

Csapó, Csaba: The Studded "Ráday-cradle". The Anatomy of a Dungeon

The study seeks the answer to one single question: what is the truth in the stories that accompanied Gedeon Ráday's activity in Szeged (1869-1872) and subsequently worked their way into scientific studies. These stories consider the elimination of the outlaw world by Ráday as the result of unprecedented cruelty, regular tormenting of captives, starving and beating. The present analysis lays special emphasis on the condition of the cells in the Szeged dungeon, on captives' diseases, on their medical attendance and nutrition, finally it analyses their everyday lives and chances for survival.

Horváth, Gergely Krisztián: Failure or Resumption. The History of Five Generations of a Jászság *Redemptus* Family between the 1810s and the 1960s

Jászság, extending in the centre of Hungary, was a privileged territory during feudalism. Its habitants were primarily farming and stock-raising free peasants. In 1745 they regained their former privileges by the so called redemption (*redemptio*). The present study traces the course of life of a *redemptus* family from the beginning of the nineteenth century to the 1960s. The story of the family's five generations is characterised by a succession of failures (economic crises, wars, epidemics and crises caused by sudden deaths) and new beginnings (quick remarriages, migration to places considered more favourable, learning of a trade etc). The analysis presents those strategies that each family employed in order to survive and grow.

Husz, Ildikó: From Father to Son(s). Unwritten Laws and Practice of Inheritance in Zsámbék in the First Half of the Nineteenth Century

The study focuses on the customary laws related to serf inheritance in Hungary and on the practice developing along these laws in the first half of the nineteenth century. By means of an example of a German-Hungarian settlement, the study illustrates how practices of inheritance and entirely different customary laws, i. e. a German custom of impartible inheritance and a Hungarian custom of partible inheritance, finally converged. Employing contemporary family histories, the author demonstrates how the system of the property transmission between generations of local Hungarian serfs had been modified and how certain elements of impartible inheritance appeared in practice. Due to both demographic and accidental factors, this process took place in each family in a distinct pace. Consequently, it is far from obvious whether a new, uniform order of inheritance resembling the German impartible system was finally established.

Klement, Judit: A Family Share Holding Company at the Dawn of the Century. The Gizella Steam Mill Share Company 1905-1917.

Presenting the story of the both economically and socially successful Krausz family, the study intends to draw attention to the wide applicability of the sources of economic history, e. g. shareholder registers and sharebooks. Based on the analysis of the shareholder registers the image of a closely collaborating family emerges.

Kosárkó, László: Paleographers and Sociographers. Hajnal István's Reception in the 1930s and 1940s

The study examines the influence of István Hajnal's social theory in the 1930s and 1940s. Among Hajnal's followers, one might distinguish between two entirely different groups. On the one hand, Hajnal's theoretical achievements were employed by paleographers (as Géza Istványi, Kálmán Guoth, Loránd Szilágyi). On the other hand, his theory was applied by researchers of contemporary peasantry, sociologists and sociographers (as Ferenc Erdei, Jolán Majlát, István Márkus) as an interpretative framework for their findings.

Pozsgai, Péter: Artisans and Artisan Families in Market Town Torna in the Nineteenth Century I. Identifying People in the Group of Craftsmen

This article presents the first findings of a local community research. In addition to a critical analysis of the different sources and a detailed presentation of the methodology used for the reconstruction of the group of artisans, it also presents a few conclusions based on the comparative use of quantitative sources.

The first part of the analysis is based on nominal record linkage of personal data in various quantitative archive sources and is aimed at determining the number of people living mainly or at least partly on handicraft.

In the course of local research the author used various listings of artisans (within and outside guilds) from 1852 and the nominal registers of the 1857 and 1869 censuses as main source types. In between these three static cross-sections (1852, 1857 and 1869), the parish registers as main supplementary source could be used to create a nominal link with the census registers and to achieve a dynamic analysis. With the help of the registration of domestic animals (1857, 1869) and the nominative cadastral land-registers (1884) the connection between handicraft and landownership could have been examined.

After the multi-source identification of craftsmen, it became clear that the employment nomenclature of 1857 census can be used to only a limited extent and with great caution because of its feudal character. In the course of the census the primary ranging principle was based on the status of land and house ownership (Grundbesitzer~colonus, Haus- und Rentenbesitzer~inquilinus, Tagelöhner~sub-inquilinus) independently on the real employment.

In the coming second part of the analysis the author will examine the continuity and change of the artisan-families in the society of the market town and the organisation of their households.